

Національний педагогічний університет імені М.П. Драгоманова
Інститут соціології, психології та управління

Володимир Крячко

СОЦІОДІАГНОСТИЧНИЙ РАКУРС УКРАЇНСЬКОЇ МЕНТАЛЬНОСТІ

Київ – 2012

УДК 316.347:159.923.35

ББК 60.5:88.5

К 85

*Затверджено до друку Вченою радою
Інституту соціології, психології та управління НПУ імені М.П. Драгоманова
(Протокол №7 від 29.03.2012 року)*

Науковий редактор:

В.Б. Євтух, доктор історичних наук, член-кореспондент НАН України, професор, директор Інституту соціології, психології та управління НПУ імені М.П. Драгоманова

Рецензенти:

К.О. Чернова, доктор соціологічних наук, професор, старший науковий співробітник Київського національного університету імені Тараса Шевченка
С.О. Штена, кандидат політичних наук, професор, завідувач кафедри соціальних та публічних комунікацій НПУ імені М.П. Драгоманова

Крячко В.І.

Соціодіагностичний ракурс української ментальності : монографія /
В. І. Крячко. – Київ: Вид-во ТОВ «НВП «Інтерсервіс», 2012. – 248 с.

ISBN 978-617-696-021-8

Монографія присвячена дослідженню української ментальності, контекстів її формування, характеристик основних її рис, функціонування у конкретних соціальних, політичних та етнокультурних ситуаціях. Пропонується методика вимірювання української ментальності із застосуванням соціодіагностичних методів та визначаються можливості її соціотерапії.

Для науковців, викладачів, студентів.

УДК 316.347:159.923.35

ББК 60.5:88.5

К 85

© В.І. Крячко, 2012

ISBN 978-617-696-021-8

© Вид-во ТОВ «НВП «Інтерсервіс»

ЗМІСТ

ВСТУП.....	4
РОЗДІЛ 1 ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІЖЕННЯ ПРОБЛЕМАТИКИ МЕНТАЛЬНОСТІ В СОЦІОГУМАНІТАРИСТИЦІ..	12
§ 1. Ментальність як предмет міждисциплінарних досліджень.....	12
§ 2. Концептуалізація соціальної суб'єктності як основи соціодіагностики ментальності.....	38
РОЗДІЛ 2 КОНЦЕПТУАЛІЗАЦІЯ УКРАЇНСЬКОЇ МЕНТАЛЬНОСТІ: СОЦІОДІАГНОСТИЧНИЙ АСПЕКТ.....	61
§ 1. Ментальні детермінанти станів соціальних систем.....	61
§ 2. Сутність та типологічні властивості української ментальності у соціодіагностичному аспекті.....	95
РОЗДІЛ 3 ОСЯГНЕННЯ ЗМІСТУ ТА ФУНКЦІЙ МЕНТАЛЬНОСТІ: СОЦІОДІАГНОСТИКА ТА СОЦІОТЕРАПІЯ.....	133
§ 1. Дослідження проблем соціодіагностики та соціотерапії у контексті їх інструментальних можливостей.....	133
§ 2. Перспективи соціотерапії ментальності.....	157
ВИСНОВКИ.....	200
ЛІТЕРАТУРА.....	207
ДОДАТКИ.....	227

ВСТУП

У сучасній науковій літературі існує дефіцит рефлексії засобів діагностики ментального профілю соціальної системи, їх структуризації, моделювання, а також методологічних прийомів та технік, які б чітко та конкретно констатували проблеми соціуму, пов'язані з ментальними дисфункціями, та можливі варіанти їх вирішення. У сучасній соціології існує пізнавальна проблема, яка пов'язана із дефіцитом теоретичного та практичного дослідження і рефлексії понять «соціодіагностика» та «соціотерапія», а також експлікації поняттєвого апарату соціодіагностичних технологій. Соціологічне осмислення *соціодіагностики* у комунікативних технологіях представлено відносно слабо. Це можна пояснити обмеженою представленістю даної теми в науковому дискурсі та, відповідно, не достататньою вивченістю критичної соціологічної рефлексії щодо застосування поняттєвого апарату *соціодіагностики* та *соціотерапії* в контексті теорій ментальності.

Порівнюючи соціум із живим організмом, тобто, застосовуючи органіцистський підхід, розроблений у структурному функціоналізмі, ментальність спільноти можна прирівняти до певної сукупності характеристик, що забезпечують відносно сталі (соціоорганічно-автентичні) способи світосприйняття, світорозуміння та патерни (зразки) соціальної поведінки, внаслідок чого з'являється можливість застосовувати методи діагностики у соціальному просторі. Засобами *соціодіагностики*, відповідно, конкретизуються властивості ментального профілю соціуму, які виявляються у континуумі від норми до соціальної патології (вітчизняний дослідник Є. Головаха використовує термін «соціопатія»). Відслідкувавши набір характеристик ментальності соціальної спільноти, експерт-соціодіагност (але частіше – група експертів-соціодіагностів) може зробити висновок про стан об'єкта, який досліджується, – діагностувати ментальні властивості спільноти і встановити їх

вияви у певних діапазонах *функціональності-дисфункціональності* та *нормопатології*.

Така *соціодіагностика* може слугувати базою для розробки на рівні макроінституцій суспільства (зрозуміло, що провідна роль серед них в сучасних умовах належить державі і – у деяких випадках – транснаціональним корпораціям) стратегій соціотерапії, що передбачають коригуючий вплив у вигляді модифікації чи трансформації дисфункціональних властивостей ментального профілю спільноти.

Також у сучасному науковому дискурсі існує дефіцит теоретизування і встановлення чіткої межі між поняттями «*соціотерапія середовища*» та «*соціотерапія середовищем*». Вони вживаються, в основному, як нерозчленовані і злиті в понятті «*соціотерапія*», хоча на практиці існує різниця між ними у залежності від направленості соціальної дії. Напрацювання вчених у значенні соціотерапії як терапії соціального середовища деякою мірою не представлені. Праці науковців стосуються більшою мірою медико-соціальної реабілітації окремих соціальних суб'єктів шляхом поміщення їх у середовище так званого «здорового» соціального простору. Та мало хто з дослідників зфокусовує увагу на тому, що сам соціум може виявляти деякі ознаки дисфункціональності і нестабільності, в розумінні виявів в ньому (звісно – через ментальність) різноманітних ознак соціальної проблемності, нефункцій та соціопатій різноманітної генези та соціально-субсистемного виміру.

Звісно, *соціодіагностика* стосується не лише соціальної спільноти (соціальної системи, соціальних підсистем), але і особи. Адже в процесі соціалізації особа інтерналізує властивості соціальної системи, а через них інтеріоризує і ментальні атрибуції, які можуть наближатись до ознак соціальної норми або ж бути пов'язаними із виявами деякої *дисфункціональності/соціопатичності*.

Розробка поняттєво-термінологічного апарату *соціодіагностики* сприятиме теоретико-соціологічній концептуалізації ментальності задля

чіткого профілювання її складових диспозицій та окреслення напрямків можливого впливу на ці диспозиції через соціотерапевтичні технології. Останні дозволять, нарощуючи потужності соціального інтелекту у вимірі субсистемної синергії, обмежити вияви соціальної нестабільності та напруженість у суспільстві.

Методологічною основою для розуміння ментальності як предмету наукового осмислення є дослідження філософської, історіософської та культурологічної, етнопсихологічної та етносоціологічної, політико-психологічної, структурно-антропологічної, соціолінгвістичної спрямованості.

У рамках першого напрямку проблеми менталітету розробляли І.Г.Гердер, І.Кант, Д.Юм, Г.-В.Гегель, І.-Г.Фіхте, Г.-В.Гегель. Поняття «ментальність», вперше введене у науковий обіг американським мислителем-філософом Р.Емерсоном у 60-х рр. ХІХ століття, пізніше його стали використовувати Л.Леві-Брюль, М.Шелер, Е.Кассіер, М.Мосс, А.Токвіль, Й.Хейзінга, О.Шпенглер. та інші вчені другої половини ХVІІІ-ХІХ століть, у творах яких містяться гностично-когнітивні моделі ментальних характеристик суспільства, основних архетипічних конструктів культури [120, с. 5].

У рамках другого напрямку аналізу ментальностей представників різних епох присвячені доробки істориків та культурологів, які розвивають творчий спадок М.Бахтіна та французької історичної школи «Анналів» (М.Блок, Ж.Ле Февр, Ж.Ле Гофф, М.Пруст, Ж.Дюбі) [120, с. 6].

У рамках третього напрямку феномен національного та етнічного менталітету аналізується в етносоціології (В.Євтух) та етнопсихології, яка вивчає проблеми народної творчості у різних її проявах – ремісництво, духовна культура, побут, фольклор, наука тощо (Л.Морган, Е.Тейлор, М.Максимович та інші); осмислює проблеми сімейно-шлюбних відносин (Л.Морган, Ф.Енгельс, В.Зомбарт, М.Данилевський та інші); розглядає специфіку форм права та державно-громадянського улаштування різних країн і народів (М.Ковалевський, Р.Лашенко, І.Франко, П.Чубинський та інші); концептуалізує

процес онтологізації «духу народу», (Г.Штейнталь і М.Лацарус); розглядає національний менталітет як похідний від колективного безсвідомого та символічних складових поля культури (З.Фрейд, К.-Г. Юнг); вивчає феномен менталітету з точки зору його етнопсихологічних характеристик, схилившись до думки, що в психіці того чи іншого народу приховані глибинні рушійні чинники розвитку соціуму, культури, історії, економіки, політики, що утворюють цілісну систему закономірностей руху культурної свідомості – традиції, звичаї, когнітивні моделі, право, мораль (Е.Баркер, Л.Снайдер, Е.Сміт, Н.Дюйкер та Р.Фрід, Р.Лінн, Ф.Колер та інші) [120, с. 7].

У рамках четвертого напрямку проблеми національного менталітету аналізували М.Херманн, Р.Сигел, Д.Сірс, С.Реншон, Ф.Грінстайн, А.Джордж, Р.Такер, Дж.Пост, Р.Крісті та інші (ідея щодо вивчення особливостей національного та політичного життя етносів у взаємодії політичних та психологічних чинників); П.Мілюков та П.Сорокін (започаткували звернення до політико-психологічної проблематики ще за часів Російської імперії. І сприяли розвитку російської політичної культури, зокрема особливостей національної політичної свідомості в її «ідеологічній» формі); П.Ковалевський та І.Сікорський (визначали зміст різних етнопсихологічних категорій, виявили їхню структуру, механізми формування у зв'язку з історичними обставинами і політичною ситуацією) [120, с. 7].

У рамках п'ятого напрямку сутність поняття менталітету розвивали представники структурної антропології К.Леві-Стросс (розглядав усі культурні явища як знаки відносно до потаємних глибин та інтелігібельних сутностей, розуміючи під останніми несвідомі ментальні структури, втілені у продуктах культурної діяльності людей, висунув гіпотезу про вплив субкультур свідомості на тектонізацію культури, яка повинна бути інтернаціональною та інтернаціональною, аналізуючи її як універсальний принцип самоорганізації суспільства); Е.Тейлор (проводив аналогію між культурами диференційованих націй-народів, використовуючи компаративно-порівняльні методики);

Дж.Фрезер, Е.Дюркгайм (обґрунтували зв'язок релігійної етнології вірувань із психологією інтелектуальної діяльності, звертаючи увагу на афективний бік вірувань) [120, с. 8].

У рамках шостого напрямку у сучасному соціокультурному просторі велика кількість робіт (в тому числі і експериментальних) була написана дослідниками в галузі психолінгвістики: В.Гумбольдтом, О.Потебнею (вважали мову народу найважливішим етнодиференціюючим і етноформуючим чинником); М.Бердяєвим, А.Гуревичем, Г.Гачевим, М.Бартом, Ю.Безсмертним, М.Холодною, В.Дубовим. Українські вчені у своїх працях розглядали проблему ментальності під різними кутами зору: М.Грушевський, М.Костомаров зверталися до проблеми генези української ментальності, Г.Сковорода, П.Юркевич розглядали менталітет як вияв «божественної» сутності людини, кордоцентризму та софійності. У межах українського комунікативного простору дослідженню національного менталітету у його філософських, соціальних, економічних, політичних аспектах значну увагу приділяють сучасні українські вчені В.Бебик, А.Бичко, І.Бичко, О.Бондаренко, І.Варзар, В.Воронкова, С.Грабовський, В.Горбатенко, В.Горський, Р.Додонов, В.Жмир, О.Забужко, В.Ігнатов, О.Картунов, В.Касьян, С.Катаєв, І.Кресіна, С.Кримський, О.Майборода, В.Огірчук, І.Оніщенко, В.Панібудьласка, Ю.Римаренко, С.Римаренко, І.Старовойт, М.Степико, В.Храмова, В.Шинкарук, Л.Шкляр, В.Школьнік, М. Шульга та інші [120, с. 9].

Дослідження соціотехнологій в їх соціодіагностичному та соціотерапевтичному аспектах у науковій вітчизняній та зарубіжній літературі з соціології є представленим в працях М.Бірюкової, Є.Головахи, О.Готліба, О.Долматової, Л.Корель, А.Лобанової, М.Лукашевича, В.Патрушева, В.Подшивалкіної, О.Скідіна, Н.Соболевої, В.Огаренка, Ю.Романенка, Ю.Сурміна, М.Туленкова. Зазначені автори представляють соціально-адаптаціоністський, соціалізаційний, соціодіагностичний, соціо-управлінський підходи в дослідженні соціальних технологій як інструментарію

структуровано-формалізованої ідентифікації, трансформації соціальної реальності, впливу на соціальні відносини та проектування соціальних інституцій.

Перебування у соціальній системі не може забезпечити відносного наукового самоабстрагування від системи. Таке самоабстрагування забезпечується тільки в інтелектуально-теоретичній метапозиції щодо системи, в якій є можливим окреслення напрямків реалізації соціодіагностики.

Соціодіагност має займати системно-теоретичну метапозицію щодо ментальності соціальної спільноти, тобто, його теоретико-пізнавальний статус щодо системи має бути «внутрішньо-екстериторіальним» (він має перебувати водночас у просторі рефлексії системи і поза ним). Дослідник здійснює тим самим своєрідний мисленнєвий експеримент із забезпечення умовної теоретико-соціологічної ексклюзії (виключеність) по відношенню до соціальної системи з метою профілювання її ментальності засобами *соціодіагностики* в визначенні можливих напрямків унормовування її дисфункціональних проявів.

В Україні нині виявляється певний дефіцит теоретико-соціологічної рефлексії інструментів та технологій мінімізації *ентропійних* тенденцій у суспільстві. Цьому можуть слугувати *соціодіагностика* та *соціотерапія*. Описуючи соціальні проблеми, науковці не завжди можуть дійти до спільного знаменника у формулюванні конкретних рекомендацій для подолання деструктивних процесів у розвитку окремих соціальних суб'єктів, груп, спільнот та соціуму в цілому. Адже бувають випадки, коли навіть вичерпно та правильно діагностувавши соціальну дисфункцію, застосування соціотерапії не може гарантувати позитивних соціальних наслідків у силу домінуючого в соціології аналітичного («атомістичного») підходу, що впроваджений через позитивізм у науковому дискурсі.

Множина процесів у нашому організмі, як відомо, відбувається безсвідомо. Відштовхуючись від парадигми органіцизму та характеризуючи соціум у стані соціальної норми, можна стверджувати, що більша частина

соціальних процесів у такому стані відбувається без потреби в усвідомленні їх функціональних проявів. Потреба у такому соціальному усвідомленні (*активації соціального інтелекту*) з'являється тоді, коли виникають ознаки *дисфункції/нонфункції*, тобто, подальше перебування в безсвідомому режимі щодо системного виміру регуляції соціальних процесів загрожує руйнівними наслідками для соціальної системи або окремих підсистем. Індикаторами *дисфункцій/нонфункцій* можуть виступати посилення і поширення корупційних практик, стагнація в економіці, застійна бідність та безробіття, негативний демографічний приріст, поява екологічних проблем тощо.

При повторенні аналогічних ситуацій у сучасному соціумі, загальмовуючи природній розвиток соціальної системи і призводять до зростання *ентропійних* процесів. Тому замість кумуляції енергії в системному напрямку, енергія різних соціальних суб'єктів розсіюється, уможливаючи відцентрові процеси «розгойдування» соціальної системи. *Соціодіагностика* призначена для ідентифікації подібних ознак дисфункцій та визначення можливих напрямків реалізації програм коригуючого впливу на них з боку держави та інших макросуб'єктів, а поняттєвий апарат *соціодіагностики* слугуватиме теоретико-соціологічною основою для розробки відповідних методів та методик в руслі (теорії) соціальних технологій. *Сутність наукової проблеми* монографії полягає у тому, що існує протиріччя між надлишком наявних напрацювань в галузі теорії соціології щодо осмислення ментальності та відносним дефіцитом робіт, у яких було б представлено поняттєво-категорійний апарат *соціодіагностики* в контексті соціологічної рефлексії теорій ментальності і, як часткового їх застосування – української ментальності.

У даній роботі увага концентрується на соціологічних теоріях *ментальності*, *соціодіагностики*, їх термінологічно-поняттєвому апараті, на концептуалізації *української ментальності*. У цьому контексті ми звернулись до теоретичних методів дослідження. До них належать загальнонаукові методи

дослідження: теоретичного моделювання, типологізації, описовий, системний, структурно-функціональний, компаративний.

У контексті логіки та стратегії викладу матеріалу ми можемо говорити про концепт соціоєвалюація, який тісно пов'язаний із соціодіагностикою. «Соціоєвалюація» – алгоритмізована концептуально-методологічна, конструктивно-логічна система соціологічних інструментів, матриць, критеріїв і моделей оцінювання та ідентифікації (виявлення, проявлення) конкретного явища, яка направлена на інтегративну метасистемну *євалюацію* (ідентифікативна соціорефлексія сутності явища як система теоретико-методологічних і практичних технологій (алгоритмів, програм, операцій) систематичного дослідження якості результатів і процесу функціонування конкретного явища, які аналізуються на базисі єдиної методології, поєднання кількісних і якісних методів для відслідковування характеру і динаміки змін оцінок за сукупністю показників якості, враховуючи вплив екстернальних (зовнішніх) та інтернальних (внутрішніх) факторів на конкретне явище, яке досліджується) соціетальних станів соціальної системи, соціальних суб'єктів та тенденцій розвитку соціуму як цілого. У соціоєвалюаційному аспекті також можна говорити, як мінімум, про два явища, які автор планує досліджувати у наступних своїх роботах: *автосоціоєвалюація* – аутопойетична (самоорганізовувана, самореферентна) логічна саморефлексія та системне самооцінювання власної життєдіяльності як соціальної системи чи соціального суб'єкта за допомогою власних інтелектуально-когнітивних алгоритмів та операцій) та *етносоціоєвалюація* (*етноєвалюацію*) – рефлексивно-логічна система теоретичних конструктів і практик ідентифікації та структурованого опису етнічності у ракурсі оцінювання функціонування останньої в етносоціологічних дослідженнях та практиках [65, с. 93, 176, 179].

РОЗДІЛ 1

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІЖЕННЯ ПРОБЛЕМАТИКИ МЕНТАЛЬНОСТІ В СОЦІОГУМАНІТАРИСТИЦІ

§ 1. Ментальність як предмет міждисциплінарних досліджень

У сучасних філософських, історичних, політичних літературних джерелах існує досить велика кількість тлумачень концепту «менталітет», які спрямовані на осягнення смислових характеристик функціонування соціуму. В англійських психологічних словниках слово «*mentality*» (від французького «*mentalité*») визначається як «властивість розуму, що характеризує окремого індивіда або клас індивідів»; «узагальнення всіх характеристик, що відзначають розум»; «настанови, настрої, стан розуму»; «напрямок або характер роздумів»; «сума розумових здібностей або можливостей, що відрізняються від фізичних», що означають квінтесенціальні феномени культури. Однак вважається, що ні англійський аналог «*mentality*», ні німецький «*Mentalität*» не відповідають у повному обсязі французькому «*mentalité*». «*Mentalité*» – це і «умонастрій», і «мисленнєва настанова», і «колективне уявлення», і «уявлення взагалі», і «склад мислення», образ функціонування соціальної системи, ступінь колективної чи індивідуальної свідомості, на базисі яких відтворюється ментальна діяльність.

Поняття «менталітет» досить часто корелює з національним характером, національною свідомістю, духовністю народу. Однак в науковому дискурсі все чіткіше виокремлюється самодостатність поняття «менталітет», яке має свій автентичний зміст, що може бути артикульований лише ним.

У пострадянській культурологічній та філософській літературі частіше за все *ментальність* характеризується як «сукупність уявлень людей конкретного історичного часу, географічної території і соціального середовища, особливий психологічний тип конкретної суспільної формації, що впливає на історичні та

соціальні процеси» [104, с. 49]. Таким чином, вказані підходи до розуміння менталітету не сприяють усталеному використанню цього концепту у науковому тезаурусі, оскільки тут менталітет практично ідентифікується з масовою суспільною свідомістю, що в свою чергу виключає необхідність введення нового поняття.

Отже, на противагу цьому, ментальність, будучи явищем розумового порядку, не є ідентичним суспільній свідомості, а характеризує лише специфіку цієї свідомості відносно суспільної свідомості інших груп людей, причому, як правило, мова йде про такі великі групи, як етнос, нація або, принаймні, соціальна верства. Необхідно також відмітити, що усвідомлювані елементи менталітету тісно пов'язані зі сферою несвідомого (а можливо, і базуються на ній), що розуміється стосовно вказаних спільнот як колективне безсвідоме. Ірраціональні феномени людської психіки для більшості представників етносу назавжди залишаються неусвідомленими, оскільки за тих чи інших причин не попадають в сферу їх рефлексії або не у всьому підлягають раціональному осмисленню і артикуляції.

Окциденталістськи орієнтовані вчені схильні виключати сферу свідомого під час дослідження феномену менталітету. Так, згідно з точкою зору Ю.Мітке, *ментальність* – це саморозуміння соціальної групи, що експлікується не в експліцитних діях та індивідуальних уявленнях її членів, а у повсякденно-імпліцитних, напівавтоматичних вчинках індивідів та їх мисленні. Таким чином, мова йде про щось, що існує поза особистою свідомістю. У працях Г.Теленбаха зазначено, що *ментальність* – це колективний, відносно сталий суспільний спосіб мислення, в основі якого лежить набір самоочевидностей для представників соціальної спільноти [104, с. 178-185].

П.Дінцельбахер під *ментальністю* має на увазі суспільно важливі для конкретної культури ідеологічні, релігійні, політичні, етичні, естетичні переконання та концепції, якими просотується соціальна система настільки, наскільки вони усвідомлюються. Артикулюючись, вони тим самим стають

предметом для дискурсної рефлексії наукових соціологічних спільнот. Таким чином, П.Дінцельбахер, на відміну від інших західноєвропейських дослідників, включає сферу свідомого до змісту концепту «менталітет», як і більшість німецьких дослідників, які займаються соціологією ментальності. Варто зазначити, що в процесі соціалізації, поведінка індивідів значною мірою формується шляхом невідрефлексованої інтерналізації ментальних властивостей соціальних спільнот, до яких вони належать [104, с. 199-203].

Сутність менталітету міститься в когнітивній сфері і артикулюється через дослідження існуючого *егрегору* конкретної соціальної спільноти, під яким ми будемо розуміти пульсуюче силове поле. Оскільки таке поле виникає на основі мисленнєвих процесів людини, його цілком можна розглядати як мислячий ефір. Завдяки саме йому, земне людство здатне вирватися, нарешті, з безлічі зовнішніх залежностей і піднятися в Космос. Отже, в *егрегорі* ми маємо момент синтезування фізичного і духовного або феноменального і ноуменального світів в специфічний матеріал, з якого виникає соціальний світ [137, с. 12]. Мисленнєве поле, таким чином, можна розглядати як своєрідний макросоціальний ефір, який володіє своєрідною сакральну владою щодо соціальності.

Соціалізацію, у контексті зазначеного, можна розглядати як процес смислообміну та смислоконституювання між егрегоріальною формою сакралізованої соціальності та соціальним «мікрокосмом»-індивідом, який вдивляється у соціальний егрегор (мисленнєве поле) як у власне самовідображення і, реалізуючи закладений у ньому образ системи, стає його мікро-ізоморфом. Результатом цього стає своєрідна абсолютизація соціуму як надіндивідної трансценденції, що виступає носієм соціального досвіду і творцем соціального світу (соціотеосом) [137, с. 14]. Суб'єкт, який інтеріоризує просторово-часові рамки соціальної системи, здійснює *габітуалізацію* (в розумінні неомарксистської концепції П.Бурд'є), тобто, символічно привласнює соціетальні коди фрактальної макроідентичності як іманентні (внутрішньо

притаманні) конструкти, як свій власний витвір, простіше кажучи, не впізнає в символічно чужому конструкті символічно чужий, вважаючи його своїм, утвореним у власній діяльності.

Генералізованим втіленням ментальності як певної єдності свідомості та безсвідомого, макроідентичності і архетипів виступає фрактал. *Фрактал* є інформаційною моделлю репрезентації соціального досвіду в метапрограмі соціальної системи, що являє собою закріплений завдяки домінуючій семіофункції аттрактор (аттрактори) (метасенс), відносно ізольований в якості привілейованого семіотичного ядра, у поєднанні з набором маргінальних (придушених, архаїчних) семіотичних функцій, що репрезентують потенційний соціальний досвід у вигляді *архетипів* – форм комбінації нереалізованих периферійних соціальних смислів.

Певні параметри (ознаки) ментальності є похідними від *соціальної метапрограми*, від котрої залежатиме, яким параметрам буде привласнена у ментальному профілі домінантна, а яким – периферійна роль. *Соціальна метапрограма* – генералізована диспозиція соціально-історичної місії, або ж генералізований імператив соціальної системи щодо власного призначення в історії. *Метапрограма* виступає своєрідним згорнутим історичним макросценарієм, де соціальна система антиципує (передбачає) власні кроки по розгортанню процесів смислоутворення. Тому, наприклад, за певних обставин метапрограма визначатиме, чи провідна роль в ментальному профілі належатиме індивідуалістичності або ж колективістичності, емоційності або ж раціональності, екзекутивності або ж інтенціональності тощо.

Ментальні риси (патерни, особливості, ознаки) засвоюються в ході *габітуалізації* (узвичаснення), тобто, перетворення ментальних властивостей на деяку само очевидність, а ментальних проявів – на різновид явища буденної свідомості. *Габітуалізація* – процес включення соціальних смислів в структуру індивідних диспозицій, результатом якого стає соціалізація індивіда в *нормативний соціотип*. Поняття нормативного соціотипу відрізняється від

традиційно використовуваного в соціології поняття особи, оскільки особа зберігає всі ознаки суб'єкта, в той час як нормативний соціотип виступає скоріше інкорпорацією безсуб'єктних соціальних сценаріїв, які діють в суб'єкті через колективне безсвідоме [137, с. 52-55]. Результатом інкорпоративних габітуалізацій стає *нормативний соціотип* – мікроносій ментальності у вигляді синкретичного образу буденної свідомості.

Нормативний соціотип – це сформований соціальною системою образ особи, життєвий сценарій якої має соціальний смисл, тобто, особистісне цілепокладання зумовлюється соціальною раціональністю, а особистісні диспозиції (мотиви соціальної поведінки) – диспозиціями невизначеної більшості, яка у відповідності із власними очікуваннями, оцінює поведінку індивіда як недевіантну.

Ю. Романенко зазначає, що *соціалізація* – це опосередкований культурними універсальїями процес смислопродукування і смислообміну, що відбувається у відносинах особи, соціальної системи, її підсистем, різних організацій і має в якості засадничої інтенції досягнення комплементарності макроїдентичності соціальної системи та ідентичності базової особи – нормативного соціотипу на основі досягнення соціоекологічного балансу в структуруванні простору і часу в системному та особистому вимірах. Крім того, завдяки соціалізації встановлюється *верхня межа девіантності* – гранично можливих відхилень особистої поведінки від нормативних стандартів та експектацій, що задають т.зв. *соціальний мікроперформатив* – мінімально прийнятний для соціальної системи сценарій-матрицю розгортання життєвої активності особи [137, с. 5].

Отже, у процесі соціалізації нормативний соціотип інтерналізується у ментальні диспозиції індивіда і, таким чином, останній стає мікроїзоморфом соціальної системи та інтеріоризує ментальність тої спільноти, до якої він приналежить.

Соціальні знання та вірування формують уявлення соціальних суб'єктів про розвиток соціальної системи, в якій вони співіснують. Разом із домінуючими потребами і архетипами колективного безсвідомого ці репрезентації виступають основою ментальної матриці соціуму та формують сукупність цінностей, яка характеризує конкретну спільноту.

У системі існуючих знань виділяються перцептивні та когнітивні еталонні форми (в суспільних відносинах – соціальні норми), які беруть участь у регуляції поведінкових виявів індивідумів та соціогруп і разом із соціальними цінностями визначають риси менталітету конкретного соціуму. Систематизовані світоглядні уявлення членів суспільства дослідники менталітету розглядають як *соціальні стереотипи*. Взаємозв'язок між дійсністю та її оцінкою констатується в мові соціуму, яка таким чином постає об'єктом аналізу при дослідженні ментальності. Відмінності у значеннях одного і того самого поняття є відмінностями в соціальних смислах цього поняття для тих чи інших спільнот. Тому підходи до вивчення концепту менталітет залежать від соціального смислоутворення, яке неподібне у різних соціумах.

Під *соціальним смислоутворенням* ми будемо розуміти сукупність процесів символічної трансгресії: сигніфікації (первинне наділення соціальною значущістю, інтерсуб'єктністю), генералізації (усуспільнення смислів через мережу соціальних комунікацій) та легітимації (вторинного інституційного закріплення) соціальних смислів. *Соціальний смисл* – це когнітивно-афективно-етологічний конструкт, що виражає відповідність диспозицій певного суб'єкта інтенції його соціальної поведінки, або ж міру адекватності семіозису і практики. *Соціальний семіозис* – здійснювана смислопродукуючою підсистемою соціальної системи діяльність по присвоєнню кодів і знаковому відокремленню приналежного соціальній системі від неприналежного їй.

Соціальний смисл має щонайменше три атрибуції: комунікативна інтерсуб'єктність (утворення смислів в процесі соціальної комунікації),

універсальність (здатність до трансляції та декодування необмеженою кількістю інших суб'єктів), легітимність (опора на авторитет соціальних інституцій або ж навіть соціальної системи в цілому при спробах ігнорування або ж знецінення смислів окремими суб'єктами).

Матрицею смислоутворення для соціальної системи стає *соціальний аттрактор* – макросенс соціальної системи, генералізований семіотичний конструкт, що задає напрямки *соціальної континуації* – процесу формування просторово-часової ідентичності в соціальній системі, результатом якого є створення соціальних *топосів* (соціально-просторової статички) і практик (соціально-часової динаміки). Важливо наголосити, що аттрактори також відокремлюють (деконтинуалізують) діяльність всіх інших, позасистемних суб'єктів.

Варто зазначити, що характеристики когнітивної сфери індивіда корелюють із сукупністю його мотиваційних інтенцій. Система основних у макросоціальній групі мотивів, детермінована дійсною ієрархією ціннісних пріоритетів, конституює уніфіковані для членів конкретного соціуму прагнення, ідеали, переконання, наміри, потяги та інтереси – *соціальні настанови*, які характеризують ментальність різних соціальних груп та процес соціального смислоутворення.

Отже, ментальність експлікується у стереотипах поведінки членів конкретного соціуму, їх смислопродукуванні та аттракторах. Також виокремлюються стандартизовані соціально-поведінкові форми, успадковані з минулого – традиції та звичаї суспільства. Ментальність соціуму розкривається через систему його смислоутворення, яка базується на існуючих в конкретній спільноті знаннях та віруваннях і конституює разом із домінуючими потребами та архетипами колективного безсвідомого ієрархію аттракторів, а відтак, і характерні для представників конкретного суспільства переконання, прагнення, соціо-психологічні еталони, інтенції та інші соціальні установки.

Для повної картини нашого розуміння ментальності наведемо ще кілька, на наш погляд, доречних у нашому контексті її визначень: *ментальність* – це детермінанта (визначальна ознака), яка підтримує сталість існування соціуму та сприяє адаптації його членів до нових соціально-економічних та духовно-культурних умов [191, с. 47], а тому ментальний профіль соціальної системи містить у собі алгоритми соціалізації індивідів та механізми агрегації життєвого досвіду через процес пізнання об'єктивної реальності, а також артикулює кумульовану предками інформацію про розвиток соціуму; *ментальність* – це спільне «соціальне оснащення» суспільства, яке забезпечує конкретне світосприйняття його членів та конституює поведінку індивідів, соціальних груп, макроспільнот в об'єктивному процесі динаміки соціуму.

Отже, ментальний профіль на всіх рівнях – від ідейно-теоретичного до буденно-практичного та безсвідомого – є невід'ємною системою історичного аспекту діалектики суспільства. Варто наголосити, що справа не стільки у сукупності ментальних ознак конкретного соціуму, скільки у рівні та специфіці вияву цих ментальних властивостей макроспільноти. У цьому контексті російський дослідник І.Кон зауважує, що експлікувати соціально-психологічні характеристики суспільства можливо в рамках нових наукових дискурсів – феноменологічного, онтологічного, герменевтичного, аксіологічного [45, с. 91].

Зазначимо, що у концепті «ментальність» взаємоперетинаються семантичні поля таких категорій, як національна свідомість та етнічна самосвідомість, ідентифікація і самоідентифікація індивідів та спільнот, ірраціональні, безсвідомі та архетипові структури ментального профілю, антропологічні характеристики суспільств та інші складові менталітету, що практично корелюють із буттям соціуму як уніфікованої соціально-структурованої системи. Окреме дослідження кожної з вищевказаних категорій унеможливило одержання комплексних знань про роль ментальних властивостей соціуму у процесі функціонування соціальної системи.

Систематизуючи методологічні підходи до дослідження вищезгаданих соціокатегорій можна конституювати два когерентних типи ментальності: етнічна і національна. В основі етнічної ментальності лежать знання про спільний соціальний топос, колективну мову, соціально-психічні характеристики конкретного етносу. Вони виступають джерелом мотиваційних інтенцій поведінки індивідів та соціальних груп корелюючи із розвитком суспільних процесів. Етнічні характеристики констелюються протягом сторіч, тому є найбільш стійкою складовою національної ментальності. А таким чином, *етнічна ментальність* – це детермінанта безсвідомого смислоутворення конкретного соціуму, що характеризується культурною ізоморфністю спільнот та соціальної системи, до якої вони приналежать. Дослідження етнічної ментальності сприяє пізнанню емоційних та раціональних інтенційних характеристик свідомості етнічної спільноти, а також особливостей смислоутворення дуальних ментальних диспозицій – «ми» – «вони», «свої» – «чужі» [45, с. 53].

Національна ментальність, на противагу етнічній ментальності, характеризується усвідомленням соціальною спільнотою своїх базових властивостей як таких, що відрізняються від властивостей інших соціальних спільнот. Це усвідомлення стає нерозривно пов'язаним із відповідними соціальними практиками, спрямованими на об'єктивацію зазначених відмінностей в ідеології, релігії, філософії, праві, мистецтві та ін. Така об'єктивація ментальних властивостей дозволяє здійснювати розрізнювання спільнот на рівні:

- Релігійних цінностей та доктрин (наприклад, індобуддійські та конфуціансько-даоські етносоціальні спільноти).
- Філософій (наприклад, космоцентрична філософія греків, розсудково-орієнтоване просвітництво французів, філософський панлогізм німців, кардіоцентризм українців тощо).

- Ідеологічних програм (скажімо, англосаксонський лібералізм, північно-європейський комюнітаризм, південно-європейський націонал-синдикалізм тощо).

- Науки (у вигляді переважання, наприклад, в соціології тих чи інших парадигм, які є ментально зумовленими: аксіологічно-орієнтовані напрямки в німецькій соціології (Вебер, Зіммель), структуралістськи-орієнтовані напрямки французької соціології, фактографічні та емпірично-позитивіські напрямки соціології Великобританії та США та ін.).

- Політики («держави добробуту» Великобританії та США, північно-європейського комюнітарного соціалізму скандинавських країн, постіндустріального неофеодалізму в Україні та Російській Федерації).

- Економіки (наприклад, держкапіталізм Китаю, квазікапіталізм з умовною приватною власністю в Україні, манчестерський олігархічний капіталізм з необмеженими прерогативами приватного власника в Великобританії та США тощо).

- Освіти (наприклад, вузькоспеціалізована і децентралізована освіта в США, гуманітаристськи-орієнтована освіта країн Європи, універсалізовано-бюрократизована (загальна) освіта в Україні та ін.).

- Сім'ї (наприклад, патріархатна сім'я в країнах центру Європи, контрактуральна сім'я американського зразка, багатопоколінська кластерна сім'я в Китаї, матріархатна сім'я в Україні та ін.).

Враховуючи вищесказане, ми усвідомлюємо, що *нація* – це соціально-політична спільнота, в основі якої лежать солідарні культурні особливості етносів та спільнот, а також інтереси різних мікро- та макросоціогруп. Національна ментальність, як якісно нова ітерація розвитку етнічної ментальності, виступає квінтесенцією історіогенезу конкретної соціальної спільноти. О.І.Бочковський констатує, що «завдання націології – встановити, як етнос, який виник і сформувався у попередньому історичному періоді, перетворився у націю як героя нинішньої історії» [23, с. 97].

Варто констатувати, що ментальність консолідує націю в уніфіковану соціальну систему, виявляючись у духовно-культурних явищах соціогенезу. Параметри ментального профілю репродукується в різнопланових ідеях про соціум, індивіда, ментальні формоутворення, навколишнє середовище, державу, історичні епохи.

Оскільки у сучасній незалежній Україні відродження української етнічності та творення національної державності відіграє важливу роль, то методи дослідження етнонаціонального соціогенезу стають особливо важливими. А розвиток таких наук як *етнологія* – наука про етногенез та *націологія* – наука про націогенез є надзвичайно актуальним у теперішніх умовах. Водночас з'являються новітні наукові «етнонапрямки» дослідження ментального профілю: етносоціологія (А.Аза, В.Євтух, Б.Парахонський, Н.Черниш), етнополітологія (В.Ігнатов, М.Вівчарик, О.Картунов, О.Майборода, В.Потульницький), етнопсихологія (І.Данилюк, О.Куц, О.Нельга, М.Пірен, А.Пономарьов, М.Шульга), етнополітика (І.Варзар, В.Євтух, І.Кресіна, І.Курас, Л.Нагорна, О.Рафальський, В.Трощинський). Активно розвиваються етноісторичні дослідження (Я.Дашкевич, Я.Ісаєвич, С.Кульчицький, М.Панчук, В.Панібудьласка, В.Солдатенко, Ю.Шаповал, В.Шверта та інші), вивчаються політико-правові аспекти національного як соціального явища (В.Бабкін, О.Копиленко, О.Мироненко, А.Рогожин, О.Скакун, І.Усенко); здійснюється дослідження рис характерології українського народу (А.Бичко, І.Бичко, В.Сергійчук, В.Храмова), етнодемографії (С.Пирожков, І.Прибиткова). Також інтенсивно розвиваються: етнофілософія (Є.Бистрицький, В.Вілков, Є.Головаха, О.Забужко, В.Ігнатов, Т.Метьолова, Б.Попов, В.Скуратівський, Л.Шкляр та інші); етнокультурологія (В.Горський, С.Грабовський, І.Дзюба, М.Жулинський, М.Нічик); етнолінгвістика (Ю.Жлуктенко, В.Русанівський, О.Тараненко, О.Ткаченко); історіософія (Ю.Бадзьо, А.Білінський, М.Брайчевський, Б.Кравченко, Я.Пеленський, О.Пріцак, П.Сохань, В.Ткаченко); етноконфліктологія (Д.Видрін, О.Маруховська, М.Мокляк,

М.Пірен, Г.Перепелиця, С.Римаренко); етнoетика (В.Пазенюк); етнорелігiєзнавство (П.Косуха, М.Рибачук, Є.Сверстюк, О.Уткін, П.Яроцький); етнологія (В.Горленко, С.Макарчук, В.Наулко, А.Пономарьов); діаспoрознавство (А.Жуковський, В.Євтух, П.Кравчук, В.Маркусь, А.Попок, Л.Рудницький, В.Трощинський); націософія (Ю.Бойко, О.Мотиль, М.Попович, Ю.Римаренко) [120, с. 46].

Аналізуючи праці перелічених дослідників ми приходимо до висновку, що етнофілософська парадигма ментальності у нашому контексті набирає особливої ваги. Як відомо, *філософія соціуму* – це форма суспільного смислопродукування, структура соціального світогляду, концептуальне тлумачення феноменів буття суспільства. У рамках етнофілософської парадигми ментальний профіль досліджували І.Кант, Д.Юм, Г.-В.Гегель, Ф.Шеллінг, І.-Г.Фіхте, К.Гельвецій, І.Г.Гердер та інші вчені XVIII – XIX століть, у працях яких розроблені панлогічні моделі ментальних властивостей соціуму. Вчення Г.-В.Гегеля про «дух народу» стало наслідком екстраполяції його теорії ідеалістичної діалектики про дух вцілому на суспільну ментальність. К.Гельвецій у праці «Про людину» відзначав, що «будь-який народ має власні унікальні системи прийомів спостереження та відчуття дійсності», які змінюються або несподівано, або у конкретній послідовності, залежно від динаміки соціогенезу [120, с. 58]. І.Кант, публікуючи свою «Антропологію», проаналізував ознаки ментального профілю французів, англійців, італійців, іспанців, німців, відзначаючи не тільки позитивні, але і негативні характеристики їх національної ментальності. Таким чином, І.Кант експлікував дуальність ментальності та наявність у ній контроверсійних параметрів. Варто констатувати, що кантівський концепт «*apperception*», тобто «залежність сприйняття інформації від попереднього досвіду функціонування індивідів, процес відтворення в свідомості соціуму явищ зовнішнього світу на основі соціальної практики», допомагає зрозуміти системні властивості ментального профілю. І.Кант, досліджуючи два різновиди *apperception* –

емпіричну та трансцендентальну – «чисту», «першоначальну», відзначав можливість апіорного пізнання в експлікації ментальності [76, с. 85-94].

У цьому контексті відмітимо, що емпірична свідомість, за І.Кантом, є «розрізнена» (розірвана) та не взаємопов'язана із соціально-практичними цілями суб'єктів соціального простору, тому невідрефлексований минулий соціальний досвід, як складова ментальності, інтерналізується в процесі соціалізації індивіда та спільнот мимовільно. Інший німецький соціальний філософ О.Шпенглер одним із перших спробував проаналізувати ментальний профіль виходячи з ідеалістичних настанов, наголошуючи на винятковому духовному базисі – «душі культури», який встановлює внутрішню цілісність конкретної культурної системи [192, с. 92].

Таким чином, етнофілософська парадигма дослідження ментальності створює відповідні умови для генезису поняттєво-категорійного апарату *соціодіагностики* та *соціотерапії* у національно-духовному аспекті, сприяє відновленню в ментальному профілі українців раціонального смислопродукування, а також поборенню периферійності українських філософських ідей у світовому соціально-філософському просторі.

Своїми особливими ознаками виділяється етноісторична парадигма дослідження ментального профілю, яка певним чином взаємодіє із етнофілософською парадигмою. Тут відзначимо, що їх відмінність полягає у тому, що етноісторичні методи дослідження ментальності базуються на порівнянні системної послідовності періодів соціогенезу, а це уможлиблює експлікацію алгоритмів соціальних процесів. Після другої половини ХХ століття, «нові історики» розпочинають серію історичних досліджень у вивченні ментального профілю соціальної системи. Таким чином історія як така пов'язується з історією ментальності, яка в свою чергу корелює з політичною антропологією.

Французький історик Ф.Бродель визначав три види історичної тривалості, яку Д.Дюбі пропонує екстраполювати на ментальні процеси об'єднання

соціогруп. Протягом швидкоотривалих історичних процесів складаються групові зв'язки. Менш швидкоотривали, середньотривали ментальні процеси стосуються як індивідів, так і соціальних спільнот та пов'язані із формуванням ідеологічної культури і субкультур. Це поступові ментальні перетворення, які корелюють із соціогенезом, із суспільно-політичними та соціально-економічними трансформаціями. Протягом довготривалих ментальних процесів розвитку соціогруп – «темниць довгого часу» (за Ф.Броделем), ментальні параметри, які твердо протидіють новоутворенням, являють собою глибинно-незмінний комплекс репрезентацій поведінкових моделей [120, с. 77].

Отже, етноісторичні наукові дослідження сприяють вивченню як короткострокових (швидкозмінних), так і довготривалих властивостей ментального профілю соціальної системи.

Щодо етнопсихологічної парадигми дослідження ментального профілю, то вона є проблемним полем *етнічної психології* – науки про етнопсихічні та етнокультурні характеристики ментального профілю соціальної системи. Засновниками етнопсихологічного наукового напрямку були Г.Штейнталь та М.Лацарус. *Народний дух*, за їх уявленнями, – це етнопсихічна подібність представників конкретної нації, суть якої можна розкрити за допомогою порівняльного дослідження її культурних, мовних та моральних особливостей. Г.Штейнталь та М.Лацарус були переконані, що народну психологію як науку можна розкласти на дві частини – абстрактну та конкретну [120, с. 53-56].

Завданням абстрактної – народно-історичної психології – є, на думку вищевказаних учених, дослідження суті, структури та загальних законів генезису народного духу, незалежно від окремих народів. Завданням конкретної – вивчення тих ментальних характеристик реальних народів, які експлікуються у динаміці цих генералізованих законів. Г.Штейнталь та М.Лацарус вважали, що в народному дусі наявні мовні, міфічні, характерологічні, релігійні, звичаєві та етноісторичні складові. Тому їх

дослідження вони вважали одним із головних завдань етнопсихології, а народну психологію визнавали основою для духовного існування соціуму.

Отже, М.Лацарус і Г.Штейнталь спробували сконструювати нову єдину систему наукових знань – народну психологію. Варто наголосити, що ідеалістичне витлумачення народного духу та наділення останнього характеристиками єдиної, сутнісної основи спричинило його позаісторичне і напівмістичне сприйняття членами наукової спільноти.

З початком ХХ сторіччя ідеї Г.Штейнтала та М.Лацаруса розвивав та частково впроваджував В.Вундт у «психології народів», хоча його етнопсихологічна концепція мала свої особливості. Він розглядав народний дух як набір вищих психічних процесів, які зароджуються в процесі етногенезу, а також як сукупність душевних інтенцій різного характеру. В.Вундт спростовував ідею М.Лацаруса та Г.Штейнтала про незмінну субстанційність народної душі, а також не погоджувався з правом етнопсихології на окрему екзистенцію, не відкидаючи разом з тим існування етнопсихології як галузі науки, витoki якої сягають формування концептів індивідуальної психології. В.Вундт виходив із того, що концепт «душа народу» має аналогічне з індивідуальною душею право на екзистенцію. Він також вважав, що у психології народів слід звернути увагу на історичні особливості всеохоплюючого духовного генезису. В.Вундт відзначав, що психологія народів саме у вищевказаному вимірі корелює з релігійними, філософськими, естетичними та історичними елементами соціальної системи, внаслідок чого утворюються три взаємопов'язаних науково-дослідних поля, які формують три основні проблеми психології народів: мова, звичаї та міфи. За його уявленнями, *мова* – це основа поезії та науки, у якій містяться генералізовані знання народу; *міф* – базис релігії, первозданні народні уявлення, в основі яких лежать почуття та інтенції; *звичаї* – моральні переконання. Згідно з поглядами В.Вундта вищевказані три галузі науки є об'єктами історичних досліджень, а психологічне витлумачення – допоміжний інструмент пояснення [36, с. 135-157].

Об'єднуючи, як це часто трапляється у науці, концепції В.Вундта, Г.Штейнталя і М.Лацаруса їх можна включити до однієї галузі – психології народів. Варто констатувати, що, не беручи до уваги деякі дефективні методологічні елементи, це була перша наукова течія, в рамках якої вчені спробували сконструювати уніфіковану систему етнопсихологічних знань, визначити її предмет і методи дослідження, науковий напрям, який сформував базис для подальшого функціонування теорій менталітету.

У рамках етнопсихології та під впливом психоаналізу, поширеного на область культури, релігії та міфології, виникає етнофрейдизм, деякі ідеї котрого виявляються дотичними до дослідження ментальності. У своїх наукових роботах «Тлумачення сновидінь», «Психопатологія буденного життя», «Тотем і табу» З.Фрейд намагається вийти за рамки індивідуальної психіки саме в середовище культури, міфології, мистецтва та ін. Наприклад, у доробку «Тотем і табу», він досліджує психологію первозданної культури та релігії [175, с. 273-298].

Окремим напрямком у психоаналізі є теорія К.Юнга, яка базується на твердженні про існування «архетипів колективного безсвідомого». У його концепції, *архетипи* – це первинні структурні елементи «колективної душі» суспільства, зміст яких експлікується в міфах, казках, віруваннях тощо [174, с. 36]. *Архетипи* в авторському визначенні – це соціальні першообрази-імпринти, які ніколи не знаходять свого повного вираження в соціальних діях, інституціях та соціальних підсистемах, але своїми пре-фігураціями (буквально, перед-образами) створюють ефект польового включення особи в соціальну дію як соціокреацію.

Російський вчений Г.Шпет, досліджуючи ментальність зазначав: «*Духовний уклад*» народу – це характеристика, яка весь час змінюється, але яка постійно присутня при будь-якому цілковитому соціальному переживанні. Духовне багатство індивіда – це минуле народу, до якого він відноситься» [193, с. 138].

Сучасні окцидентальні дослідники в основному розглядають національну ментальність як головний фактор розвитку народу, а також виявляють глибоку

повагу до твердження про те, що у психічних структурах певного народу сховані первинні чинники розвитку конкретного соціуму, його культурних, релігійних, історичних та інших ознак, які формують системну структуру культурної свідомості. Найвідомішими дослідниками у цьому аспекті є: Е.Баркер, Н.Дюйкер, Ф.Колер, Р.Лінн, Л.Снайдер, Е.Сміт, Р.Фрїйда та інші [120, с. 60].

Вагомими парадигмами у контексті нашого дослідження виявляються ті, які розвиває етнічна антропологія. Антропологічні дослідження допомагають науковцям при вивченні етноментальної проблематики. Фізичні ознаки індивідів передаються за спадковістю та виступають унікальними біологічними «позначками», які уможливають відтворення процесу формації антропологічних характеристик минулих та сучасних соціумів; визначення міри спорідненості генетичних взаємозв'язків соціальних спільнот; висвітлення напрямків міграцій минулих племен; з'ясування ступеня участі локальних та прибулих соціальних груп в утворенні етносів тощо.

Англійський вчений Е.Тайлор, наприклад, застосовуючи компаративні методики, досліджував культури окремих націй-народів [165, с. 189], а Дж.Фрезер та Е.Дюркгейм виявили, що релігійна етнологія вірувань пов'язана з психологією інтелектуального функціонування індивіда [176, с. 211-217; 44, с. 156].

Якщо ж говорити про етнічну антропологію К.Леві-Стросса, то вона висвітлюється ним як частина семіотики, перетинаючись із психологією, природничими та точними науками. К.Леві-Стросс започаткував унікальний метод генералізації фактів, в основу якого покладена констатація безсвідомих структурних елементів та їх компаративізм. Він запропонував ідею субординації структур, де встановлений порядок елементів (індивідів, груп, етносів) соціальної структури. Таким чином, психологічні характеристики етносів досліджуються як підсистема соціальної структурної системи, а національна ментальність – як структурна система соціуму [101, с. 78-101]. Оскільки антропологічні властивості соціальних спільнот впливають на процес

утворення ментальних параметрів суспільства, то в основі їх лежать соціологічні, культурні, психологічні, археологічні, етнологічні, етнографічні, лінгвістичні та інші системоутворення.

Досліджуючи ментальність, не можна не переоцінити значення етнічної лінгвістики. Ментальність конкретної соціальної системи характеризується тими мовними особливостями, які набуті нею століттями в процесі соціогенезу у формі стійких словоутворень, ідіом, фольклорних символів, тощо. Таким чином, мовні характеристики окремих народів відрізняються набором цінностей та смислів, які вкладаються у лінгвістичні системи членами цих народностей в процесі генезису. Тому і ментальні ознаки окремих суспільств є унікальними, а отже потребують спеціальної соціодіагностики.

Тезаурус певної мови експлікує культурні особливості конкретного соціуму, а також сукупність визначальних властивостей взаємовідносин з іншими соціальними системами. *Слово* – це мітка, що являє собою вираження поняття про предмет або явище об'єктивного світу, світогляду та духовних інтенцій окремих індивідів та соціуму в цілому, а у мові, таким чином, існуючими засобами фіксується суспільний ментальний досвід і передається її носіями прийдешнім поколінням.

Як відомо, мова є засобом як утвердження, так і знищення ментальної автентичності нації тому, що вона є емоційним, вольовим та інтелектуальним виміром соціогенезу, вона уможливує унікальне пізнання буття. Про це писали К.Бюлер, В.Гумбольдт, О.М.Веселовський, Д.М.Овсянко-Куликовський, О.Потебня та інші. Вони вважали, що із невизначеності людського існування виникають конкретні його визначеності, оригінальні структури разом із їх оцінюванням окремими індивідами та соціумом. Мовні характеристики є базисом світобачення нації, яка відповідно діє на мовні особливості. В етнічно-генетичній інформації певної мови також імпліцитно існують алгоритми поведінкових особливостей, які інтерналізує індивід, засвоюючи конкретну мову в процесі соціалізації [71, с. 101].

Відомий український вчений О.Потебня, котрий на вітчизняній ментальній основі вдосконалив певні розробки німецького науковця М.Гумбольта, писав, що *мова нації* є найвагомим етнодиференціюючим та етноформуючим фактором, – це процес безупинної експлікації творчих інтенцій духу, тому вона завжди сповнена динаміки. «*Мова*, – підкреслює О.Потебня, – це найбільш досконала подоба народу» [130, с. 229].

«*Мова* – це дім нації», – писав М.Хайдеггер [146, с. 8]. Деградація мови призводить до виродження її носія – конкретної соціальної групи, етносу, народу, соціуму. Тоді зникають ті ціннісні аттрактори, які сформувались у соціальній спільноті протягом соціогенезу. Індивіду, який не ототожнює себе з конкретною соціальною групою, загрожує положення особи без власного «пракоріння», що корелює із особистістю без соціальних смислів, моралі, світогляду. Адже світосприймання людини розвивається на конкретному культурному базисі і багато в чому визначається останнім. Цей базис опредметнюється в мові певного суспільства. Спільна культурна основа створює умови для взаємозв'язку уявлень та поведінки індивідів у соціумі. Вона генералізує багатоманітність індивідуальних уявлень та інтенцій в єдину систему світорозуміння. На такому уніфікованому сприйнятті реальності базуються ті унікальні аттрактори світосприйняття, які характерно відрізняють конкретну націю від інших народностей Земної кулі. Прямуючи до цих смислів, суспільство формує самодостатню соціальну систему, в якій самоексплікуються індивідуальність її культури та ментальності, що відповідно виокремлює соціальну систему від інших соціосистем світу [71, с. 103].

Потрібно зазначити, що останні лінгвістичні дослідження спрямовані не стільки на вивчення синтаксису та семантики натуральних та штучних словоутворень, скільки на їх соціокультурну мовну прагматику (Л.Вітгенштейн, Ж.Дерріда, Ж.-Р.Ліотар, П.Рікер, Ю.Хабермас, М.Хайдеггер). «Прагматика мови» характеризується мультидисциплінарною методологією, в

рамках якої взаємовпливають одна на одну культурологія, лінгвістика, етнологія, семіологія, психолінгвістика, соціологія та інші науки.

У контекст дослідження ментальності варто включити біологічний підхід, який сформувався у межах етнології, котра перетинається із соціологією, історією культури, географією, геоморфологією, генетикою та іншими науками [187, с. 66]. Етнологи виходять із того, що *етнос* – це форма спільної життєдіяльності індивідів на конкретній території. Після відкриття вченими енергетичної (пасіонарної) структурної системи етногенезу сформувались умови для вивчення етнічних характеристик під впливом методології природознавчих наук. У межах біологічного підходу дослідження ментальності доцільно виділити кілька наукових методологій. Однією з них є антропологічна – вивчення антропологічних властивостей етносу як чинників впливу на ментальність суспільства. У період кінця XIX – початку XX століття певна кількість українських вчених (І.Сикорський, І.Раковський, Р.Єндих, Ф.Волков, А.Носов та інші) застосовували антропологічну методологію у своїх дослідженнях. Одні з них прагнули виокремити деякі ознаки українців, які відрізняють їх від інших народностей. Інші вчені намагались доказати схожість українців з іншими етносами (наприклад, з російським) [44, с. 294].

Також доцільно виокремити генетичну методологію дослідження ментальності. В її основі лежить твердження про те, що у кожного суспільства існує власний генокод, який характеризується конкретними етнонаціональними ознаками суспільства. Вони успадковуються членами конкретної спільноти та експлікуються майже без змін протягом соціогенезу. Таким чином, *генокод народу* – це процес спадкової передачі суспільної, а отже і ментальної інформації, яка включає в себе антропологічні, етнічні, расові, та інші ознаки суспільства. Генокод народу експлікується у мові, міфах, мистецтві, моральних принципах та інтеріоризується особистістю в процесі соціалізації в конкретному соціумі. За переконаннями В.Бехтерева, у кожного народу існує

власний темперамент та характерні ознаки інтелектуальної діяльності, які з діда-прадіда утверджені, а отже, успадковуються біологічним способом [116, с. 18].

Варто зазначити, що біологічний аспект допомагав етнопсихологу В.Яніву досліджувати характерні властивості ментальності українського етносу. Він запропонував твердження щодо наявності в українського народу сильного інстинкту самопіднесення на тлі послаблення інстинкту покори. Гіпотетична генетична структура, від якої залежить така взаємозалежність інстинктів, стала потрібною В.Яніву для наукової аргументації досить поширеного положення про притаманність українцям такої ментальної ознаки, як індивідуалізм [201, с. 81].

Подібною до генетичної є еволюційна методологія дослідження ментального профілю. Її прибічники характеризують ментальність опираючись на еволюційну теорію Ч.Дарвіна. Закономірності, які присутні у тваринному середовищі, екстраполюються еволюціоністами на функціонування соціальних систем. Таким чином, основним важелем розвитку соціуму аналогічно до тваринної сфери виступає боротьба за життя. А отже, аналогією суперництва між тваринами являються міжнародні конфлікти та воєнні дії, економічна боротьба та ідеологічне протистояння, які трактуються як неминучі та постійні [81, с. 7].

Еволюціоністи твердять, що ментальні властивості, які лежать в основі виживання етнічних спільнот у їх битві за життя, генетично утверджуються та успадковуються наступними поколіннями індивідів. Наприклад, така ментальна ознака як патріотизм, розглядається вищезгаданими вченими як відповідник інстинкта самозбереження. Варто зазначити, що в період сьогодення стають актуальними етнопсихологічні дослідження ментальних засад міждержавних непорозумінь, варіантів їх врегулювання, а також витоків та функціонування соціальної свідомості в процесі соціогенезу [81, с. 8-9].

Отже, як вважають еволюціоністи, в основі ментальних параметрів певної соціальної системи лежить конкретний генокод соціуму, інформація в якому

постійно змінюється, корелюючи із розвитком суспільства, та успадковується новими його членами.

Значна частина дослідників ментальності працює у рамках геодетермінізму, зосереджуючи увагу на тому, що географічний локус, в якому розвивається суспільство, безпосередньо впливає на формування ментальних ознак як етносу, так і соціуму вцілому. Концепцію геодетермінізму започаткував Ш.Монтеск'є, котрий у власному доробку «Про дух законів» висловлює твердження про те, що життєдіяльність суспільства багато в чому зумовлюється географічним простором, в якому воно функціонує. Геодетермінізм надалі розвивали у своїх дослідженнях К.Ріттер, О.Гумбольдт та інші вчені новітнього географічного напрямку XIX сторіччя. Вищевказані дослідники концентрувались на таких факторах природної сфери існування як: особливості рельєфу та кліматичних умов території розміщення соціальних спільнот, рослинний покрив та сукупність видів тварин тої місцевості, в якій існує досліджуване суспільство. Варто зазначити, що за переконаннями Г.В.Ф.Гегеля, національна різноманітність така ж стала, як і расова, і вона детермінується географічним середовищем, яке її створює [120, с. 77-78].

Як відомо, М.Данилевський у своїй роботі «Росія та Європа» випрацював методологію дослідження суспільної культури у межах географічного середовища. Він вивчав історико-ментальні форми і народності, з яких ці форми утворюються, як запроваджені в конкретній географічній сфері ознаки. За уявленнями М.Данилевського, концепт географічного простору в рамках генези ментальних параметрів конкретного народу, відзначається самостійними чи порівняно самостійними особливими осередками з національним «відтінком», які впливають на індивідів в процесі їх соціалізації [49, с. 54].

Є й інші думки щодо ролі геодетермінізму у дослідженні ментальності: за переконаннями Л.Гумільова, наприклад, кожна етнічна спільнота по-своєму корелює із навколишнім середовищем, тому ознаки співвідношення з географічним простором, у межах якого відбувається становлення етносу, є

одними з його найголовніших характеристик [48, с. 78]; а І.Лисяк-Рудницького, *географічний простір окремої нації* – сутнісний ментально-психологічний фактор генезису духовних та національних цінностей, який поповнюється новими властивостями в процесі націогенезу [92, с. 89-97].

Варто також констатувати, що географічні фактори впливали на формування ментальних параметрів окремих соціальних систем у більшій мірі протягом початкових періодів соціогенезу тому, що протягом пізніших періодів власного становлення людське суспільство чим далі, тим менше залежить від дії натуральних чинників внаслідок урбанізації, розвитку новітніх інформаційних, воєнних, інженерних та інших технологій, які дозволяють «приборкувати» сили природи.

Щодо культурологічного підходу, то останнім часом він інтенсивно використовується різними дослідниками. Одним із аспектів дослідження ментального профілю соціальної системи у цьому контексті є кореляція культури та ментальності соціуму. Вагомий внесок у вивчення культури та ментальності зробили: К.Леві-Стросс, М.Хайдеггер, М.Вебер, З.Фрейд, К.Юнг, Е.Кассіер, О.Шпенглер, А.Тойнбі, В.Дільтей, М.Бердяєв, Е.Фромм, К.Ясперс, Ж.-П.Сартр, М.Бубер, М.Данилевський, І.Лисяк-Рудницький, Є.Маланюк, В.Липинський, М.Бахтін, А.Гуревич, І.Шкловський, С.Лем, М.Грушевський, О.Донченко, Ю.Романенко та інші дослідники [120, с. 83].

У межах культурологічної парадигми існують дві головні методології, в основі яких лежить відповідність культури та ментальності. Перша група дослідників, на приклад Л.Фробеніус та ін., аргументують твердження про те, що індивід та народність є носіями культури, але не тими, хто її творить [209, с. 59-63]. Структураліст К.Леві-Стросс створив унікальну методологію дослідження особливостей культури, суть якої полягає у кореляції двох структур – культури та інтелектуальних властивостей індивіда. Вивчення структури культури, створює можливість для визначення структури розумових та ментальних характеристик соціальних спільнот, а отже, і структури соціуму

вцілому [116, с. 137]. Таким чином, культура є першоосновою соціалізації індивіда та генезису суспільства.

Друга група дослідників трактує культуру як формоутворення психогенезу нації, який наділяє її унікальністю і раціональністю [120, с. 86]. Тут варто зазначити, що діяльність соціальних спільнот трансформується в характеристики культури з певною розірваністю в часовому континуумі, тому і ментальні параметри соціальної системи змінюються після періоду «закарбовування» соціальних інтенцій в культуру соціуму.

Безумовно застосовуючи різноманітні підходи, ми не можемо обійтись без історичного підходу. За переконаннями А.Болдирева, коли однотиповий історичний механізм прослідковується у неподібних площинах духовної реалізації людського потенціалу соціальних спільнот, можна вести мову про те, що підставою цього є однакова ментальність, яка виявляє історію суспільної свідомості у конкретні періоди соціогенезу [19, с. 75]. А згідно твердженнями О.Мироненка, попередники сучасних поколінь українців пережили періоди кочівництва, племінної общини, язичництва та прадавньої військової демократії, державно-полісної еллінської цивілізації, Римської імперії, життєдіяльності скіфських племен, державні об'єднання слов'янських племен, Київської Русі, готів, гунів, аланів, аварів, хозарів, варягів, угрів, печенігів, половців, монголо-татар та інших народностей [128, с. 69], які, відповідно, суттєво вплинули на ментальні ознаки сучасної соціальної системи України. Історична методологія уможлиблює дослідження ментального виміру соціогенезису за допомогою розгляду історичних характеристик культури, які висвітлюють періоди та події-чинники параметрів ментальності окремого суспільства.

Варто зазначити, що багато істориків України видозмінили свій профіль на народознавчий. Пізніше народознавство розділилося на: етнографію, народне мистецтвознавство, фольклористику, обрядове побутознавство та інші галузі, за допомогою наукових досліджень яких можна прослідкувати генезис

ментальних ознак українців, які експлікуються в художній, музичній, міфічній та інших видах творчості українських соціальних спільнот.

Тому, у рамках соціодіагностики потрібно обов'язково враховувати вищезазначені та інші періоди історичного розвитку українського соціуму для якісного аналізу ментальних властивостей українців та синтезу діагностичних та терапевтичних інструментів та соціотехнік.

Варто зазначити, що ментальність експлікується в інтенціях, прагненнях, поведінці, комунікації, смислах, пріоритетах та цінностях членів соціальних спільнот. Тут маємо справу з ціннісним підходом у дослідженні ментальності, тобто цінності є складовими ментального профілю як окремих індивідів, так і суспільства вцілому, які проявляються в мотиваційній площині членів соціуму та є чинниками соціальної дії останніх. Ціннісний підхід до дослідження ментальності народу використовували Т.Парсонс, Е.Дюркгайм, А.Маршалл, М.Вебер, В.Парето, Дж.Мід, Ф.Знанецький, У.Томас та ін. [120, с. 90] За переконаннями цих вчених, рушійним фактором соціогенезу виступає відмінність цінностей та смислів індивідів і соціальних спільнот. У межах ціннісного підходу вивчаються закономірності генези, оцінки та осмислення суспільних прагнень. За переконаннями Е.Дюркгайма, об'єднуючим базисом соціуму виступає *колективна свідомість* – спільні релігійні уявлення, цінності, порядки [82, с. 274]. Тому деградація останніх веде до дезінтеграції соціальної спільноти, якій вони належать.

Цінності можна диференціювати на:

- індивідуалістсько-конкуренційні (окрема особа виступає винятковою по відношенню до інших членів суспільства, яку цікавлять тільки особисті цінності та інтенції, саморозвиток і розкриття своєї індивідуальності);
- групово-кооперативні (індивід розвивається в руслі кооперативних взаємовідносин з іншими членами соціуму);
- егалітарно-колективістські (суспільство розвивається на засадах зрівнювання індивідів) [120, с. 92].

Варто зазначити, що інтеріоризація цінностей як основних елементів ментального профілю соціальної системи в індивідуальні відбувається через суспільну комунікацію, без якої взагалі неможливе існування соціуму. Як відомо, чим якісніше налагоджена комунікація у суспільстві, тим кращі умови його існування. Наприклад, якщо взяти до уваги структурно-функціоналістський підхід дослідження соціуму, то автошляхи країни можна порівняти із кровоносними судинами людського організму, а кровообіг – із соціальною комунікацією. Беззаперечним є той факт, що якість кровообігу залежить від стану кровоносних судин індивіда, відповідно якість комунікації залежить від стану автошляхів держави. Аналізуючи стан та кількість українських і німецьких автодоріг, можна констатувати, що у ФРН вони якісніші, надійніші та більш протяжні, ніж в Україні, тому комунікація між німцями краща, а рівень їх життя, враховуючи міжнародну статистику, вищий. З цього можна зробити висновок, що при поганій комунікації, соціум як суспільний організм деградує, соціально-спільнотні цінності інтерналізуються переривчасто, неповно, неякісно. Тому, на нашу думку, у рамках соціодіагностики та соціотерапії, потрібно налагоджувати комунікацію (як їх інструменту) між членами українського суспільства, яка, на жаль, поки що відповідає стану «моя хата скраю».

Отже, підкреслимо ще раз, що цінності соціуму експлікуються в його культурі та комунікації, досліджуючи які, можна охарактеризувати ментальність конкретного суспільства, її якісні та кількісні прояви.

Діяльнісний підхід до дослідження феномену ментальності, який активно використовується останнім часом, продовжив концепцію К.Кавеліна, котра ґрунтувалась на вивченні ментальних характеристик суспільства аналізуючи його духовно-культурну діяльність [116, с. 17]. За твердженням В.Г.Табачковського, *практика* – це сукупність окремих проявів діяльності соціальних спільнот [120, с. 96]. З цього можна зробити висновок, що культура як результат практики окремого соціуму експлікується в діяльності його членів.

Таким чином, діяльність окремих осіб, соціальних груп та суспільства в цілому виступає формоутворюючим чинником ментальних ознак соціуму і може слугувати інструментом соціодіагностики та соціотерапії з метою корекції та ліквідації патологічних проявів культури соціальних спільнот.

Останнім часом логічно формується соціологічно-системний підхід до дослідження феномену ментальності як надзвичайно продуктивний, оскільки він включає здобутки соціології, синергетики, етносоціології, етнології, етнопсихології, системної теорії, структурного функціоналізму та інших наук. Вагомий вклад у генезис етносоціології, наприклад, зробили Л.Аза, В.Арбеніна, Ю.Арутюнян, Л.Дробіжева, В.Євтух, У.Самнер, Н.Глейзер, М.Вебер, П.Сорокін, В.Ісаїв, та інші. Однією з основ генералізації теперішнього соціального становлення виступає теорія трансформації, яка ґрунтується на етапах модернізації та постмодернізації [80, с. 3].

Підсумовуючи сказане, зазначимо, що існує досить велика кількість методологій та аспектів дослідження ментального профілю соціальної системи, комплексно-системне використання яких допомагає у розробці поняттєво-категорійного апарату соціодіагностики та соціотерапії українського соціуму.

§ 2. Концептуалізація соціальної суб'єктності як основи соціодіагностики ментальності

Використання методології системного підходу уможлиблює визначення незмінних ознак соціальних суб'єктів, досліджуючи конструкт «соціальний суб'єкт – смислове оточення» із наступним встановленням числа та практичної ролі ознак індивіда. Суспільство виступає одним із соціальних суб'єктів, які входять в межі соціального простору. Стан злагодженості соціальних суб'єктів із сферою їх існування досягається за допомогою ментального профілю цих суб'єктів, який корелює із смисловою сферою, а також тим, що соціальні суб'єкти та їх підсистеми (культурні спільноти, громадські організації та ін.)

наділені креативно-трансформативними когнітивними здібностями, які дозволяють їм упорядковувати деструктивно-хаотичну генезу соціального та ноосферного простору.

У подальшому нашому викладі ми спробуємо визначити, як ментальність впливає на подолання деструктивних формувань у процесі соціогенезу. Мова йде про розкриття суперечностей між деструктивним та творчим процесами, де перемога останнього забезпечується впорядкованою діяльністю соціальних суб'єктів.

Спочатку з'ясуємо міру впливу ментальності на генезис повсякденного оточення та суспільства. Соціальні суб'єкти функціонують як системні елементи континууму свого існування, під час становлення якого вони керують інформаційними та матеріально-енергетичними складовими останнього, сприяючи системному їх упорядкуванню. Таким чином, вищевказане можна назвати ходом формування смислів соціального оточення, становленням ментального профілю соціальної системи, формуванням культури, соціогенезом, які, в свою чергу впливають на нові та існуючі соціальні суб'єкти.

Для усвідомлення соціально-психологічних процесів конструювання соціальних структурних систем, потрібно взяти до уваги дослідження інформаційних та матеріально-енергетичних формувань світу. Однією з головних характеристик системоутворення «особистість – смислове оточення» виступає креативність індивіда, без якої вищевказане оточення крім власної деградації набуває ще й ознак хаотичного стану. Отже, можна зробити висновок, що основною метою генезису особистості та її ментальних параметрів є упорядкування хаотичних формувань та системне конструювання креативних смислів.

Варто зазначити, що В.Вернадський був одним із тих вчених, хто у своїх напрацюваннях щодо функціонування суспільства досліджував вплив креативних та руйнівних формувань на розвиток ноосфери, тому його

концепція є дотичною до соціодіагностики та соціотерапії і її поняттєво-категорійний апарат частково використаний у авторській монографії [31, с. 38]. Аналізуючи ідеї В.Вернадського у контексті нашої теорії, маємо відзначити, що ментальний профіль соціальної системи есплікується у творчих характеристиках соціальних суб'єктів життєвого середовища, параметри яких відрізняються, тому ноосфера не може в усіх випадках структуруватись однаково, бо втілення «соціального розуму» в соціальних егрегорах є ментально-зумовленим.

Таким чином, суспільство виступає чинником антиентропійних формувань та упорядковуючим фактором хаотичного смислового оточення, причиною якого є колективне безсвідоме, яке є частиною ментальних ознак індивідів. Однак, зазначимо, що у середовищі існування соціуму постійно тривають творчі та деструктивні, систематизуючі та безладні, об'єднуючі та роз'єднуючі зустрічні формування дійсності. Екстраполяція фізичних законів термодинаміки на соціальні системи говорить про те, що замкнені соціальні системи самодовільно, спонтанно рухаються до стану рівноваги, тобто, від менш можливого (тобто, більш організованого стану із міцними та стійкими соціальними зв'язками), до більш можливого (тобто, менш упорядкованого, соціально-атомізованого) стану, а отже, до соціальної хаотизації. Таким чином, ознакою формування хаотичних станів соціальної системи є соціальна ентропія, якій відповідає на рівні соціальної системи стану глобальної кризи у вимірі втрати властивостей інтрасистемної інтеграції. На протилежному полюсі їй відповідає самоорганізований (негентропійний) або ж, за термінологією О. Донченко, конвенційний стан соціетальної упорядкованості, тобто такий стан, в якому ієрархія соціальних підсистем не є порушеною з точки зору розміщення систем макрорегуляції над системами мікрорегуляції. У ситуації, навпаки, як, наприклад, в Україні, де сім'я розміщується на вершині інституційної піраміди, ми маємо стан соціальної ентропії. Аналогічне спостерігається в країнах Латинської Америки, де сім'я також перебуває над підсистемами глобальної

інституційної регуляції (над політикою, ідеологією та економікою) [55, с. 115; 61, с. 105–106].

Порівнюючи соціальне середовище із замкненою системою, яка перебуває в оточенні *полів* – різнопланових соціальних непередбачуваностей, доцільно виділити у цьому середовищі два зустрічних формування: ентропійне та антиентропійне. Як відомо, соціальна енергія сприяє як життєвим (креативним) формуванням, так і руйнівним. Тому когнітивні властивості індивіда, соціальних спільнот та соціуму в цілому, які направлені на креативність систематизованої смислової сфери останніх, виступають антиентропійними параметрами соціального простору та ментального профілю соціальної системи: «Згідно з термодинамічними уявленнями, самодовільний процес локалізації рухомої матерії в системі, тобто процес організації матерії (в замкнутих чи квазізамкнутих системах із фізично нейтральних елементів) має бути протиприродним у тому розумінні, що різні неоднорідності, структуровані локалізації являють собою нерівноважні стани, які прямують до рівноважних (тобто до хаотичних з розпадом структурності) як більш імовірних» [61, с. 110–111].

У соціетально-груповому вимірі структурована локалізація відповідає організованим групам, у той час як неструктурована локалізація – маргінальним групам і прошаркам, а також неструктуровано-розупорядкованим масам. Зазначимо, у розумінні ментальності структурована локалізація відповідає більш високому рівню національного самоусвідомлення, в той час як більш «рівноважний стан» означає вищу впливовість колективного безсвідомого в етносоціальній спільноті (польових ефектів). Хаотичний стан в соціальній системі, таким чином, означає «обнуління» соціального інтелекту ментальності на користь колективного безсвідомого.

Особливістю рівноважного стану є наростання ступеня ентропії, яка виступає параметром оцінки руйнування нормальних матеріально-системних структур, параметром переходу частини енергії впорядкованого процесу в

енергію неупорядкованого процесу (дисипації), параметром трансформації структурованої енергії в теплову, «розпорошену» енергію.

У ментальному профілі втрата чіткості кордонів національної ідентичності відповідає стану дисипації соціальної енергії, який означає рух суспільства в нікуди, практично – «українську багатовекторність». Протилежний же процес, процес структуралізації матерії, виявляється у зворотній тенденції – у досягненні менш імовірних з точки зору термодинаміки станів матеріальних утворень зі зниженням ентропії та підвищенням «якості енергії». Тобто, зростає негентропія (синтропія) такої системи, або зростає кількість зосередженої в ній інформації як міри «різноманітності» в розподілі енергії (або речовини) у просторі та часі [24, с. 263–264; 186, с. 89–91].

Таким чином, причиною виникнення сталих системно-структурних феноменів у матеріальному просторі є мінімізація ентропії та досягнення вищого ступеня розвитку якісних характеристик енергії. У неорганічному світі процес новоутворення якісних матеріальних системних структур вищого рівня організації корелює із наростанням кількісних характеристик інформаційного наповнення формоутворень нижчих рівнів систематизації матеріальних структур [61, с. 136–137].

В органічному ж світі, за допомогою генетичних процесів передачі інформації, виникає можливість відтворення нових, схожих до себе, сталих системоутворень [195, с. 58–59]. У свою чергу, здатність окремих популяцій підтримувати динамічну рівновагу власного генетичного складу обумовлює функціонування сталих біосистемних формоутворень.

До структури соціальних систем, які мають ієрархічно вищий ступінь упорядкованості, ніж біологічні, входить *особа* – соціальний суб'єкт, який володіє когнітивними та творчими, антиентропійними характеристиками. Сталий розвиток соціуму як структурного соціального системоутворення корелює із злагодженістю релігійних, культурних, сімейних, групових, політико-економічних та інших стосунків соціальних спільнот. Вищезазначені

соціальні взаємини зафіксовані конкретною соціальною системою у правових нормах, які оптимізують духовні та матеріальні аспекти існування членів певного суспільства (резидентів окремої держави). Тобто, на рівні ментальності це означає досягнення такого стану синергії між свідомістю та безсвідомим, коли енергія безсвідомого каналізовано і цілеспрямовано артикулюється і агрегується засобами соціального інтелекту задля досягнення тоталлогічності соціальної системи через включення енергії всіх її підсистем в організоване соціотворення. За протилежної ситуації ми маємо справу з розсіюванням соціальної енергії, зниженням рівня солідарності суспільства, описаного ще в творах Е. Дюркгайма.

Отже, йдеться про виявлення такого ментального параметру, як соціальна раціональність. Раціональність на рівні ментального профілю відповідає таким соціальним системам, які долають ентропійність за рахунок приведення хаотизованого руху соціальних підсистем у тоталлогічну ієрархічність, коли соціальні підсистеми більш високого рівня загальності субординують (підпорядковують) соціальні підсистеми менш високого рівня загальності.

Загалом такого роду субординування відбувається по лінії: релігія-ідеологія-філософія-наука-політика-право-економіка-система соціалізації-сім'я-особа (нормативний соціотип) [137, с. 17].

Варто зазначити, що ноосфера розвивається саме завдяки впливу когнітивних, контрентропійних, а також ментальних параметрів соціуму. Таким чином, соціальні суб'єкти використовують соціальні інститути та їх директиви (правові норми, рішення, укази, розпорядження та ін.) як інструменти інформаційного антиентропійного впливу на соціальні процеси та об'єкти.

У сучасному українському суспільстві ми маємо можливість спостерігати процеси, в яких органи та інституції, що мають чинити упорядковуючий вплив на соціальну цілісність, сприяють нарощуванню ентропії і хаотичності. Не в останню чергу нарощування цих тенденцій залежить від окремих ментальних властивостей. Такі ментальні властивості можна було б визначити як

ентропізуючі (розупорядковуючі, відцентрові або ж контр-центрові). Наприклад, такими розупорядковуючими щодо соціальності властивостями ментального профілю українства, що знаходять своє виявлення в політиці, є індивідуалізм, інтроверсійність, екзекутивність та ін. ментальні ознаки. Останні, звісно, не становлять пряму передумову для посилення ентропійності, проте, побічно сприяють її нарощуванню. Поточним соціальним прикладом для України може слугувати у зв'язку з цим нарощування залежності від РФ в галузі енергетики, машинобудування та зовнішньо-торговельних операцій.

Отже, ескалація ентропії корелює із прямуюванням соціальних елементів до хаотичного стану, в той час як контрентропійні формування сприяють системоутворенню, упорядкуванню смислової сфери соціальних спільнот. Контрентропійні тенденції не бувають спонтанними і залежать від організованої дії біологічних, ментальних та соціальних факторів.

На суспільному ступені упорядкування життєвого континууму головним антиентропізуючим джерелом виступає соціум як результат когнітивної, креативної, системоутворюючої, структуралізуючої, ментальної та контрентропійної діяльності індивідів, яка експлікується в історичному розвитку людства. Таким чином, аттрактором існування особистостей є креація соціуму та конструювання смислової сфери у кореляції із зменшенням параметрів ентропії.

У суспільстві, аналогічно до природної сфери, існують креативні та деструктивні процеси, які проявляються в утворенні та розпаді його суспільних підсистем (організацій, інституцій, установ, тощо) [180, с. 162–165; 181, с. 71–74]. Користуючись системною методологією, можна виділити два типи суспільних систем, властивості яких експлікуються у соціальних зв'язках та параметрах соціальної ентропії: а) детерміновані (детерміністські); б) статистичні.

Ознаки напруження та упорядкованості взаємозв'язків між соціальними суб'єктами сприяють сталому розвитку соціальної системи. Соціальні зв'язки

можна поділити (відповідно до існуючих потреб та цінностей особистості) на:
а) матеріальні; б) інформаційно-ідеальні (духовні).

Матеріальні зв'язки суспільства експлікуються у товарно-грошовій соціальній міжсуб'єктній взаємодії, духовні – у спільних релігійних, ідеологічних, та інших смислоутворюючих системах поглядів окремих осіб, а також соціальних спільнот на життя, природне середовище і соціум. З огляду на це, генезис соціальної системи залежить від параметрів та направленості її соціальних зв'язків, дослідження спільної взаємодії яких уможливорює встановлення передумов її тяжіння до об'єднання та центроверсії чи роз'єднання та ентропії.

У цьому контексті особливої ваги набуває функціонування детермінованої соціальної системи. Нагадаємо, що *детермінована соціальна система* – це система, в якій особистості пов'язані стійкими, тісними соціальними зв'язками. Вона розвивається у кореляції із конкретно встановленими правовими нормами, законами та порядками інституцій соціальної системи, за порушення яких нею передбачені адміністративні та карні санкції для індивідів. Тому єдність детермінованої соціальної системи максимальна, а параметри її соціальної ентропії порівняно мінімальні. З цього можна зробити висновок, що закон може слугувати соціодіагностичним інструментом оцінювання ентропії соціальної системи та виступати одним із контрентропійних інструментів соціотерапевтичного впливу на соціум. Прикладом статистичної соціальної системи є юрба – кількісне поняття окремих особистостей, які не мають нічого спільного між собою окрім того, що вони належать до *Homo sapiens*. Параметри соціальної ентропії такого соціального системоутворення є максимальними. Їх мінімізація уможливується впровадженням у статистичну соціальну систему конкретного соціального упорядковуюче-об'єднувачого смислу (аттрактору), генезис якого відноситься до внутрішньої чи зовнішньої соціальної сфери такої системи. Внаслідок вищеописаного соціального привнесення окремі особи починають організовуватися у соціальні спільноти в межах поширення

конкретного соціального смислу (наприклад, релігійні, політичні, військові та інші демонстрації на противагу юрбі). Консолідуючі процеси такого типу можна назвати контрентропійними та смислоутворюючими у статистичній соціальній системі як формі існування соціальних суб'єктів. Таким чином, єдність вищеписаних статистичних соціальних системоутворень забезпечується впевненістю приналежних їм особистостей у цінності їх спільного соціального аттрактору для соціального середовища, що їх оточує.

З цього можна зробити висновок, що упорядковуючі, смислоутворюючі, об'єднавчі, контрентропійні привнесення у статистичні соціальні системоутворення обумовлюють їх трансформацію в детерміновані соціальні системи, деескалюючи параметри соціальної ентропії. Таким чином, нормалізується генезис соціальних систем та суспільства в цілому, яке, отже, змушене постійно самоорганізовуватись та самоупорядковуватись, самосистематизуватись та самоструктуралізуватись, самостійно відтворювати власні смисли (аттрактори) та чинити антиентропійний вплив на соціальне та штучне середовища свого існування з метою зменшення величини соціальної ентропії.

Варто зазначити, що соціальні системи за соціодіагностичним критерієм «ентропійність-негентропійність (ординалізованість)» можна поділити також на: а) гомеостатичні; б) гетеростатичні. *Гомеостатичні* – це соціальні системи, соціальні суб'єкти яких репродукують соціальні смисли, а також поповнюють знищені соціальною ентропією цінності власного соціального середовища. *Гетеростатичні* – це соціальні системи, соціальні суб'єкти яких, крім репродукції та відновлення власної ціннісно-сислової соціальної сфери, формують нові контрентропійні, упорядковуючі смисли життєдіяльності соціуму та створюють новітні цінності ноосфери.

Таким чином, соціальний суб'єкт наділений властивістю суб'єктності і створює інтенцію, тобто детермінуючий чинник (рушійну силу, джерело активності), яка стає основою для подолання ентропійних процесів деструкції,

хаотизації соціальної реальності шляхом створення штучного середовища цінностей.

У теорії соціального суб'єкта за критерієм експліцитності соціальних норм прийнято розрізняти неформальні і формальні соціальні суб'єкти, які вибудовують субординаційно-ієрархічні ланцюжки:

- Особа.
- Мала контактна група (сім'я, робочий колектив тощо).
- Організаційна структура (політична партія, парафія, фірма, державна установа, неурядова організація, громадська організація, тощо).
- Об'єднання організацій (корпорація, конфесія, міністерство, етнічне автономне об'єднання, тощо).
- Держава (законодавчий, виконавчий і судовий органи).
- Об'єднання держав (Організація Об'єднаних Націй, Європейський Союз держав) та міжнародні організації (Транснаціональна корпорація, Червоний Хрест), які класифіковані за соціальними інституціями та стратифіковані за статусом.

Інституційоване суспільство схематично можна поділити на п'ять-шість пірамід за кількістю соціальних інституцій: релігійну, культурницьку, політичну, економічну, педагогічну, родинну. Така ієрархічність може порушуватись за рахунок того, що підсистеми меншого ступеня генералізованості соціального впливу починають субординувати підсистеми більш високого ступеня генералізованості соціального впливу (ступінь генералізованості соціального впливу можна визначити як деяку умовну величину охоплення соціального простору тієї чи іншою соціальною підсистемою). Так, в Україні і РФ спостерігається субординування з боку політики інших соціальних підсистем. При цьому має місце обминання ієрархічно вищих ментальних рівнів, пов'язаних з релігією, ідеологією, наукою. Кожна з цих підсистем має, як правило, не одну а декілька інституцій, які охоплюють специфічні площини діяльності соціальних суб'єктів.

Найбагатограннішою з точки зору багатоаспектності представлених інтересів є політична підсистема, до складу якої входять такі інституції, як партії, державна влада в особі різних її гілок тощо. Люди не тільки є елементами групових соціальних суб'єктів. Групові соціальні суб'єкти часто персоніфіковані окремими особистостями (лідерами, керівниками) які за статусом представляють відповідні організації. Формування суб'єктності особи корелює із генезою її конкретних ментальних ознак, які в процесі соціалізації надають їй властивість соціальної суб'єктності.

Соціальний суб'єкт може бути наділений або ж ненаділений ментальними параметрами, які надають йому більш або менш виражену здатність до відносно самостійної діяльності, спрямованої на творення ціннісного середовища, а у вузькому формально-правовому вимірі – здатності приймати відносно самостійні рішення і нести відповідальність за їх виконання в процесі формування штучної ціннісної сфери. Так, посилена здатність до відносно-самостійної діяльності або ж послаблена здатність до такої діяльності може оцінюватись за параметрами ментальності «автономність-гетерономність». За цією оціночною шкалою, наприклад, етнічні спільноти, поділяються на автономні (етноцентричні) та гетерономні (глобалістично-космополітичні). Зрозуміло, що, наприклад, Китай відноситься до автономних етнічних спільнот із сильно вираженим етноцентризмом, в той час як, наприклад, Чехія є цілком гетерономною країною, де зовнішня залежність від Євросоюзу виражена майже в усіх сферах соціальної життєдіяльності: починаючи від фінансової системи і закінчуючи організацією туристичної інфраструктури.

У теорії соціального суб'єкта як субгалузь може розглядатись теорія особистості. В основу ментальності суб'єкта покладена певна сукупність інваріантних параметрів, які складають його ментальну ідентичність. Інваріантні параметри ментальності соціальних суб'єктів, будучи ідеологічно і політично маніфестовані на рівні макроідентичності (при цьому йдеться не лише про державу і про різні етнічні спільноти, але про політичні партії,

громадські організації та інші суб'єкти, що також є наділеними відповідними ментальними габітусами), мають бути інтерналізовані на рівні особистості, тобто стати параметрами її психічної сфери. Подібна процедура інтерналізації ментальних властивостей соціально-групових суб'єктів здійснюється також стосовно малих і великих груп та інших спільнот.

Якщо визнати, що інтелектуально-ціннісним ядром суб'єкта як особи є інтелект, а соціального суб'єкта – соціальний інтелект, то метою пізнання індивідуальним та соціальним інтелектом цих утворень є встановлення ментальних інваріантів, тобто, стійких і відтворюваних характеристик формальних і неформальних утворень, осіб різних рівнів, вивчення подальшої адаптації цих характеристик до особистості і до груп та обґрунтування їх соціальної суб'єктності. Інваріантні ментальні параметри таких систем перебувають у зв'язку з ціннісними інваріантами, закріпленими у відповідних ідеологіях. Згідно з такою логікою, ментальні параметри особи і колективно-групових соціальних суб'єктів як дзеркальне відображення поєднаних з ними цінностей середовища, поділяються на фундаційні і аксіологічно-регулятивні. Вони визначають в тій або іншій мірі діяльність осіб в антиентропійному процесі творення цінностей і структурації нормативно-ціннісних систем. Відповідно, в ментальності фундаційним складовим відповідають соціальні потреби, тісно пов'язані із колективним безсвідомим (або ж безсвідомою частиною соціального егрегору), а аксіологічно-регулятивним – ідеологія, що відповідає загалом цензурі в процесі соціалізації.

Соціальний суб'єкт, отже, продукує ціннісне середовище, і у їх спільному утворенні вони функціонують як антиентропійна система. При цьому важливо, щоб фундаційні та аксіологічно-регулятивні складники ментальності не перебували в істотному протиріччі, тобто, щоб між потребами і нормативно-ціннісними конструктами не існувало істотного розриву, тобто, цінності мають бути потребо-відповідними. В той же час, суспільство або ж соціальні групи в процесі соціалізації індивідів можуть закладати різного роду потребнісно-

невідповідні цінності. Цілі соціального суб'єкта (як єдності) відносно задоволення споживчих та творчих ціннісних потреб корелюють із матеріальними та смислоутворюючими потребами особи. Концепт мета (ціль) тут досліджується як фінальний етап задоволення потреби, де потреба, наголосимо, є параметром соціального суб'єкта. Досягненню цілі, в свою чергу, передує визначення аттрактору, ідентичності та цінностей. Призначення аттрактору соціального суб'єкта пов'язане із самореалізацією шляхом творення конкретних цінностей всупереч ентропійним процесам деструкції та занепаду ціннісного середовища.

Єдності суб'єктові надає саме аттрактор як центроверсійна структура. Разом з тим, цілісний соціальний суб'єкт як ієрархічно-структурована та централізована система, утворюється з підсистем різних рівнів, основним із числа яких є рівень індивідів як носіїв ментальності. Таким чином, аттрактор визначає ідентичність, яка, в свою чергу, диференціюється на цінності, утворюючи ціннісну ієрархію, згідно з якою структурується діяльність особи в суспільстві та відбувається розстановка пріоритетів.

У свою чергу, на рівні ментальних параметрів така розстановка відбивається у тому, що одним видам соціальної життєдіяльності в сукупному балансі соціальної дії віддається більше часу і простору, ніж іншим видам соціальної життєдіяльності. Наприклад, у США мешканці міст проводять значну чисельність вільного часу в шопінгу (ходінню по магазинах), що саме по собі характеризує такий ментальний параметр американців, як консюмерність, тобто, орієнтацію на споживання в усьому і на максимізацію споживання за будь-яку ціну. У свою чергу, для шопінгу відводиться не просто багато вільного часу, але і значна кількість соціального простору. Розстановка пріоритетів у структуруванні вільного часу, в свою чергу, залежить від цінностей американської мас-культури (яка, безумовно, має утилітарно-матеріалістичні виміри), цінності залежать від ідентичності (ким себе вважає американець, хто він є – переважно, споживач і експансор в сфері товарно-матеріальних цінностей), а ідентичність – від

аттрактору (тобто, місії Америки як держави, що пов'язана із глобальним геополітичним пануванням). Подібного роду зв'язки доволі чітко представлені у роботах Ю. Романенка [Див.: 136, 137, 138]. У цьому контексті доцільно згадати ідею В.Циби про те, що «дерево цілей» колективно-групового (спільнотного) соціального суб'єкта (соціальної системи) відповідає «дереву завдань» для осіб – внутрішніх суб'єктів (підсистем) ієрархії усіх рівнів аж до індивідів нижнього рівня. Також цілком обгрунтованим звучить судження Н. Лумана щодо того, що соціальна система не складається з індивідів [90, с. 78]. На нашу думку, вона складається із соціальних зв'язків, опосередкованих ментальними параметрами.

Суспільство має складну структуру у формі стратифікації соціальних суб'єктів. Взаємовідносини соціальних суб'єктів здійснюються як у горизонтальній, так і у вертикальній площинах. Вертикальні стосунки реалізуються саме в площині можливостей визначення соціальним суб'єктом відповідних структур ментальності (аттрактору, ідентичності, цінностей, безпосередніх цілей). Суб'єкти найнижчого рівня визначають лише цілі, в той час як суб'єкти вищих рівнів в стратифікаційній піраміді визначають цінності, ідентичність та аттрактор. Ступінь суб'єктності визначається на деякій умовній шкалі суб'єктності і змінюється від нульового значення, коли підсистема абсолютно залежна від своєї системи, і до максимального значення, коли ця підсистема є абсолютно незалежною системою (хоча другий випадок є, скоріше віртуальним). У першому випадку дія підсистеми абсолютно обумовлена системою вищого рівня, тобто підсистема не має ступенів свободи у своїх діях, і її мета жорстко корелює з метою системи, до складу якої вона входить. В протилежному випадку підсистема володіє всіма ступенями свободи та цілком незалежна від системи вищого рівня. Взагалі кожна підсистема перебуває між цими крайніми положеннями, тобто певним чином зумовлюється тою системою, до складу якої вона входить.

З метою виявлення тих ментальних параметрів, від яких залежить кореляція соціальних суб'єктів з аттракторами соціальної сфери, розглянемо

дослідження, пов'язані із аналізом системної структуралізації цінностей соціального оточення. Як відомо, сукупність цінностей соціального оточення охоплює всі соціальні суб'єкти та об'єкти. Варто також зазначити, що для окремого соціального суб'єкта інші соціальні суб'єкти, з якими він взаємодіє, теж виступають цінностями.

Наведемо кілька аспектів розуміння цінностей у формі їх наукових визначень:

- *Цінність* – будь-який «об'єкт», який має життєво важливе значення для суб'єкта (особи, соціальної спільноти та ін.) [64, с. 436].
- *Цінність* – властивість суспільного предмета задовольняти певні потреби соціального суб'єкта (особистості, соціуму та ін.) [64, с. 437].
- *Цінності* – етичні ідеали, основні переконання та цілі індивідуума чи суспільства [173, с. 574].

Таким чином, як видно із вищезазначених наукових формулювань, *цінність* – це як характеристика, так і об'єкт, наділений цією характеристикою. Тобто, цінності об'єкта експлікуються як його характеристики, але не як об'єктивно властиві його генезі, а внаслідок феномену значущості об'єкта для задоволення потреб соціального суб'єкта.

Цінності доцільно поділити на матеріальні та духовні. В одній із праць польського соціолога Я. Щепанського зазначено: «Ми називатимемо *цінністю* будь-який предмет, матеріальний або ідеальний, ідею або інститут, предмет дійсний або уявний, відносно якого індивіди або групи займають позицію оцінки, приписують йому важливу роль у своєму житті і прагнення до оволодіння ним відчувають як необхідність» [189, с. 52].

Враховуючи вищезазначені тлумачення концепту цінність, пропонуємо власне її визначення: *цінність* – матеріальний чи інформаційно-ідеальний (духовний) конструкт ноосфери чи соціального оточення, який корелює із потребами соціального суб'єкта та виступає об'єктом задоволення цих потреб, опосередковуючи їх формування.

Варто також зазначити, що цінності соціальних суб'єктів входять до складу системи цінностей соціальної системи. Таким чином, цінності, інтеріоризуючись в процесі соціалізації у ментальні параметри соціальних суб'єктів, виступають регуляторами діяльності цих соціальних суб'єктів, останні ж, в свою чергу, наділені здатністю творити власні, нові, цінності для задоволення своїх потреб. Тобто, потреби соціальних суб'єктів можуть задовольнятися як за допомогою інтерналізованих ціннісних об'єктів, так і за допомогою власних ціннісних конструктів.

Як частково відзначалося вище, сукупність соціальних цінностей оточення структурована відповідно до структури ідентичності соціуму і тим самим корелює з відповідними ментальними параметрами соціальних суб'єктів вищого рівня (напр., українець як мікроізоморф України).

Наведемо приклади такої залежності у формі таблиці:

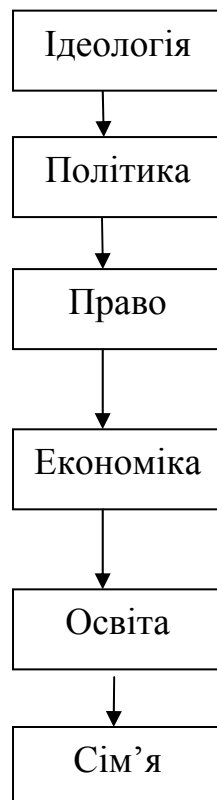
Таблиця 1. Співвідношення ментальних параметрів та цінностей

Ментальні параметри	Цінності
Індивідуалізм	Абсолютизація сім'ї та її потреб
Екзекутивність	Чутливість щодо зовнішньо-референтних ідей
Емоційність	Гасло «Живи сьогодні і не думай про завтра»
Анархізм	Саботаж по відношенню до будь-якої центроверсії та централізованої влади

Соціальне ціннісне оточення можна охарактеризувати як сукупність предметних та неопредметнених, формалізованих та неформалізованих ідей, важливих для генези соціуму, які являють собою стратифікований за ментальними критеріями інформаційний континуум. Піраміда соціальних суб'єктів корелює з пірамідою цінностей, які доцільно диференціювати на фундаційні та аксіологічно-регулятивні за критерієм їх похідності від потреб

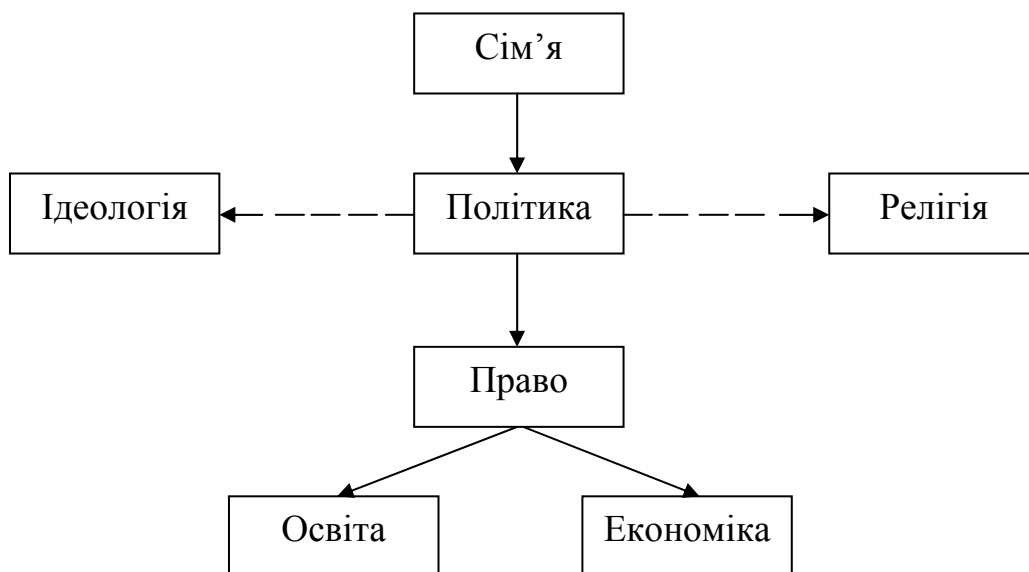
соціальних суб'єктів та параметрів ментального профілю соціальної системи. Вони (цінності, потреби, ментальні параметри соціуму) є базою для множини наукових та мистецьких творчих доробків окремих соціальних суб'єктів. Генералізуючим формоутворенням щодо цінностей виступає спрямованість, яка в свою чергу є залежною від ідентичності, аттрактору і духовності. Таким чином вибудовується відношення залежності вищих аксіологічних структур щодо нищих.

Піраміду цінностей соціального середовища можна диференціювати також на певну кількість пірамід-підсистем за критерієм соціальних інституцій. В той же час, варто зазначити, що соціальні інституції незавжди розміщені однотипово в соціально-системній ієрархії різних соціумів. Наприклад, ієрархічна система соціальних інституцій у суспільстві може мати наступний вигляд (зауважимо, така інституційна ієрархія представляє собою модель соціальної системи будь-якої держави Центральної або Північної Європи):

Рис. 1. Схема умовного прикладу ієрархізування соціальних підсистем

Для України інституційна матриця може мати дещо інший вигляд:

Рис. 2. Схема інституційної ієрархії України

Приклади інституційних ієрархій арабо-ісламських держав, Росії, США, Китаю та Індії подано у додатках монографії, за допомогою яких можна чітко визначити атрактивні структури та пріоритетні ціннісні орієнтації вищезгаданих соціумів. Порівнюючи ці інституційно-ціннісні матриці, можна прояснити значущість окремих соціальних інституцій для окремо взятого соціуму, внаслідок чого стає можливим визначення першооснови, базового соціального інституту, на якому надбудовуються та від якого залежать всі інші інституційні матриці. Саме цей базовий інститут визначає діяльність всіх інших інститутів, а відповідно і цінності, які закладені в інституції-першооснові, лежать в основі цінностей похідних соціальних інститутів соціуму. Наприклад, в Україні нуклеарна сім'я є найвищою цінністю, що корелює із атрактивними структурами мікроцінностей, які лежать в основі функціонування українського соціуму. Доказом цього є такі ментальні параметри українців як індивідуалістичність, який проявляється у соціальному стані «моя хата скраю», анархічність, який експлікується в децентралізації державності, партикулярність, який опредметнюється у постійному прагненні

українців поділитись на Західну та Східну Україну, трайбалістичність (клановість), який виявляється у просуванні окремих осіб по статусній стратифікаційній драбині соціуму за допомогою власних сімейних зв'язків та ін. У Росії ж, на відміну від України, найвищою цінністю є ідеологія (ідеократичний месіанізм), що корелює із макроцінностями, цінностями для всього соціуму, а не окремих сімей. Таким чином, аналізуючи інституційно-ціннісні матриці розвитку окремих соціумів, можна зробити висновок, що ієрархія цінностей корелює із ієрархією соціальних інститутів, які розміщуються неоднотипово в соціально-системних пірамідах різних суспільств, а також, що функціонування та подальше становлення соціуму залежить від соціального інституту-аттрактору, який визначає останнє.

Отже, ієрархічна структура соціуму вибудовується за соціальними інститутами, експлікуючись як у «горизонтальній» взаємодії соціальних суб'єктів, так і у «вертикально»-статусній, корелюючи із атрактивними конструктами ціннісного середовища. Утворення «соціальний суб'єкт ↔ ціннісне оточення» виражає кореляцію параметрів (зокрема ментальних) соціального суб'єкта та ціннісного оточення. Тому за допомогою дослідження ціннісної структури оточення можна визначити ментальні параметри як окремої особи, так і соціальних спільнот та соціуму в цілому, що є предметом теорії ментальності.

Методологія системного підходу дозволяє виокремлювати інваріанти ізоморфних систем, які є параметрами певного соціального суб'єкта, а отже, і особи. Екстраполюючи системну методологію на дослідження ціннісного оточення та ментальності, варто зазначити, що ментальні параметри особи та її цінності корелюють із ментальними параметрами та цінностями ієрархічно вищих соціальних суб'єктів (соціальна спільнота, організація, держава), виступаючи інваріантними мікроізоморфами останніх, тому атрактивні структури та ментальні параметри окремих осіб корелюють із інваріантними атрактивними структурами та ментальними параметрами соціальних спільнот

та соціальної системи в цілому. Одним із джерел дослідження інваріантних ментальних параметрів особи та соціуму є норми права, які детермінують діяльність соціальних суб'єктів всіх рівнів соціальної стратифікації. Таким чином, регулюючі параметри, які соціальний суб'єкт інтеріоризує як нормативні параметри суспільної свідомості, тобто соціальні настанови, також виступають джерелом дослідження ментальних параметрів соціальної системи.

Отже, у висновку, ми можемо зазначити, що фундаційні цінності, які доцільно поділити на матеріальні та інформаційно-ідеальні (духовні) формоутворення, слугують задоволенню потреб соціальних суб'єктів, а регулятивні цінності (нормативно-правові норми), які відображені в ментальних параметрах як особи, так і соціальної спільноти та соціальної системи в цілому, виступають базисом для соціальних настанов соціальних суб'єктів.

Варто також зазначити, що соціальні суб'єкти формуються соціальною системою штучно, тобто, заздалегідь детермінуються види діяльності соціальних суб'єктів та обов'язки дотримання правових норм конкретної соціальної системи. Саме тому фундаційні та аксіологічно-регулятивні ментальні параметри соціальних суб'єктів, які детермінують їх діяльність – є інваріантними. Досліджуючи їх можна охарактеризувати як соціальну систему, так і окрему соціальну спільноту та особу в ментальному аспекті.

Отже, певною мірою підсумовуючи теоретизування стосовно змісту поняття ментальності, ми підходимо до попередніх висновків:

- *ментальність*, будучи явищем духовно-культурного гатунку, не є ідентичною суспільній свідомості, а характеризує специфіку цієї свідомості відносно суспільної свідомості інших груп людей (причому, як правило, мова йде про такі великі групи, як етнос, нація або, принаймні, соціальна верства) та відповідні неусвідомлювано-безсвідомі характеристики спільноти, що знаходять своє відображення в гетеростереотипах на рівні буденної свідомості;
- елементи менталітету, які усвідомлюються, тісно пов'язані зі сферою несвідомого (а можливо, і базуються на ній), що розуміється стосовно вказаних спільнот як колективне безсвідоме. Польові соціальні ефекти (у вигляді

різноманітних соціальних конфліктів, кризових явищ, соціопатій) для більшості представників етносу назавжди залишаються неусвідомленими, оскільки за тих чи інших причин не потрапляють в сферу їх рефлексії або не у всьому підлягають раціональному осмисленню і артикуляції. Рефлексію макроідентичності соціальної системи здійснює наукова соціологічна спільнота, через яку менталітет перестає бути полем-середовищем вияву стихійних соціальних сил, а стає цілком керованою конфігурацією типових ознак, що мають своє регулятивне призначення в різних соціальних інститутах;

– ментальні особливості (риси, патерни, диспозиції, ознаки) засвоюються в процесі соціалізації, оскільки нормативний соціотип інтерналізується у ментальні диспозиції індивіда і, таким чином, останній стає мікроізоморфом соціальної системи та інтеріоризує ментальність тієї спільноти, до якої він приналежить. Інтерналізація ментальних патернів завершується усвідомленням соціальної системи як частини внутрішнього (інтрапсихічного) середовища особи, тобто, означає досягнення такого стану, коли соціальна система стає повністю або частково іманентною особі як макроізоморф-мікроізоморфу;

– ментальність експлікується у стереотипах поведінки членів конкретного соціуму, їх смислопродукуванні та аттракторах, а також в стандартизованих соціально-поведінкових формах, успадкованих з минулого – традиціях та звичаях суспільства. Ментальність є субординованою єдністю духовності, аттрактору, соціальної метапрограми (місії), ідентичності та інших регулятивних структур нижчого порядку, ланцюжок яких завершується цінностями та ідеалами на рівні особи;

– ментальний профіль соціальної системи містить у собі алгоритми соціалізації індивідів та механізми агрегації життєвого досвіду через процес пізнання об'єктивної реальності, а також артикулює кумульовану предками інформацію про розвиток соціуму;

– застосовуючи ідеї В.Вернадського у контексті нашої теорії, маємо відзначити, що ментальний профіль соціальної системи есплікується в егрегоріальних характеристиках соціальних суб'єктів життєвого середовища,

параметри яких відрізняються, тому ноосфера не може в усіх випадках структуруватись однаково, бо втілення «соціального розуму» в соціальних егрегорах є ментально-зумовленим;

– контрентропійні інтенції соціальних суб'єктів на рівні ментальності означають досягнення такого стану синергії між свідомістю та безсвідомим, коли енергія безсвідомого каналізовано і цілеспрямовано артикулюється і агрегується засобами соціального інтелекту задля досягнення тоталлогічності соціальної системи через включення енергії всіх її підсистем в організоване соціотворення. При протилежній ситуації ми маємо справу з розсіюванням соціальної енергії, зниженням рівня солідарності суспільства, описаного ще в творах Е. Дюркгайма. Таким чином, аттрактором існування особистостей є креація соціуму та конструювання смислової сфери в кореляції із зменшенням параметрів ентропії;

– генезис соціальної системи залежить від параметрів та направленості її соціальних зв'язків, дослідження спільної взаємодії яких уможливило встановлення передумов її тяжіння до об'єднання та центроверсії чи роз'єднання та ентропії. Ментальні параметри особи і колективно-групових соціальних суб'єктів як дзеркальне відображення поєднаних з ними цінностей середовища, поділяються на фундаційні і аксіологічно-регулятивні. Як частково відзначалося вище, сукупність соціальних цінностей оточення структурована відповідно до структури ідентичності соціуму і тим самим корелює з відповідними ментальними параметрами соціальних суб'єктів вищого рівня (напр., українець як мікроізоморф України);

– екстраполюючи системну методологію на дослідження ціннісного оточення та ментальності, варто зазначити, що ментальні параметри особи та її цінності корелюють із ментальними параметрами та цінностями ієрархічно вищих соціальних суб'єктів (соціальна спільнота, організація, держава), виступаючи інваріантними мікроізоморфами останніх, тому атрактивні структури та ментальні параметри окремих осіб корелюють із інваріантними

атраактивними структурами та ментальними параметрами соціальних спільнот та соціальної системи в цілому.

РОЗДІЛ 2

КОНЦЕПТУАЛІЗАЦІЯ УКРАЇНСЬКОЇ МЕНТАЛЬНОСТІ: СОЦІОДІАГНОСТИЧНИЙ АСПЕКТ

§ 1. Ментальні детермінанти станів соціальних систем

Наукову генезу концепту «ментальність» вивчено достатньо добре. Сміслові значення слова сформувались у фокусі ідейної та політичної боротьби. Йдеться про драматичний момент в історії Франції, коли внаслідок розгорнутої у 1897 – 1899 роках боротьби за перегляд вироку у справі офіцера генерального штабу – єврея А. Дрейфуса, якого було звинувачено у шпигунстві на користь Німеччини, країна розкололась на два табори і фактично була на порозі громадянської війни. За лічені місяці змінився звичний культурний ландшафт. Класові та релігійні протиріччя перестали відчуватися, їх змінили нові, а точніше – стародавні ідеологічні та афективні комплекси. Антидрейфусівська ненависть зблизила думки буржуазних родин з аристократичними. Католики, вище офіцерство, більша частина середніх прошарків, прості верстви населення об'єдналися проти «ворогів» Вітчизни та віри – інтелектуалів, соціалістів, масонів, євреїв, германofilів, узагалі – «напівфранцузів». Усіх їх праві вважали тепер за «меншини», що несуть загрозу «французькій душі». Ось тут і заговорили про те, що німці окупували не тільки територію, а й французьку ментальність. Слово одразу набуло ідеологічної гостроти.

З вищенаведених міркувань випливає, що термін «ментальність» першопочатково використовувався із негативною семантикою, що виключало його використання в соціодіагностичному ракурсі. Йдеться про суто спекулятивне розуміння ментальності як синоніму архаїчної (нерозчленованої, синкретизованої) соціальної свідомості (радше – безсвідомих колективних уявлень первісного суспільства і примітивної людини).

Отже, термін «ментальність» першопочатково формувався як форма осмислення ідеологічного протистояння, яке мало місце в межах однієї етносоціальної спільноти між різними субетносами, кожен з яких претендував на нав'язування суспільству «правильної» (тобто – ідеологічно-стереотипізованої) картини соціальної ситуації. Ментальність розумілася як цінне національне надбання, як антитеза інтелектуалізму, що роз'їдає націю. Одночасно почали вживати слово «ментальність» у негативному смислі, передусім маючи на увазі чужі ментальності – німецьку та іудейську. Німецька «темна» романтика протиставляється «світлий» французькій класиці, а в іудейській ментальності знаходили «фермент» бунтарства. У приписуванні ментальності будь-якої етносоціальної спільноти різноманітних проявів вже на початку проглядалися відповідні «зародкові» ідеї соціодіагностичного профілювання ментальності.

Під *соціодіагностичним профілюванням ментальності* ми будемо розуміти формалізовано-структурований опис ментальних атрибуцій етносоціальної спільноти як системо-утворюючої складової соціальної системи, який передбачає соціологічну рефлексію зазначених атрибуцій в їх соціально-свідомісних та поведінкових виявах в соціальній системі як цілому та її окремих підсистемах.

Під *ментальними атрибуціями* ми будемо розуміти самоприписувані або ж зовнішньо-приписувані властивості тієї чи іншої етносоціальної спільноти, що полягають у специфічних способах репрезентації дійсності, пов'язаних як з феноменологічним, так і з ідеологічним відображенням і конструюванням соціальних смислів. Ментальні атрибуції у їх поєднанні утворюють ментальний профіль, який через його рефлексію у соціологічному теоретизуванні стає предметом дослідження для соціодіагностики. Передовсім, соціодіагностика торкається феноменологічного та соціально-поведінкового вимірів ментального профілю, який опредметнено присутній в функціонуванні соціальної системи та її підсистем.

Представники лівих рухів у цьому протистоянні були заангажованою стороною, що захищалася, причому вони теж узяли на озброєння слово «ментальність», вбачаючи, втім, головні риси французької ментальності в іншому – в дусі терпимості та лібералізму. Вони, в свою чергу, звинуватили «патріотів» у розколі нації та національної душі.

У інтенсивний науковий обіг слово «ментальність» залучили саме ліві. Воно отримало своє місце в науковому гуртку Е. Дюркгайма, а потім у його журналі з'явилась рубрика «Групова ментальність». Е. Дюркгайм використовував це поняття у своїх пошуках основ солідарності людей [62, с. 212]. Визначення ментальності можна поділити на кілька типів. Р. Додонов у статті «До проблеми визначення поняття «ментальність» налічує шість типів визначень, які в нашому дослідженні матимуть значення для розуміння соціодіагностичного виміру ментальності [52, с. 11–15].

Перший – описові дефініції. У визначеннях цієї групи акцент робиться на перелікові всього того, що входить у ментальність (*ментальність* – сукупність уявлень, способів поведінки і реакцій, які є безсвідомими та невідрефлексованими). Для нашого дослідження це визначення має переважно феноменологічний контекст, тобто, воно має відношення до так званої буденної свідомості [7, с. 76; 14, с. 189; 196, с. 136], на рівні якої ментальний профіль об'єктивований у вигляді соціологічно-невідрефлексованих свідомісно-поведінкових станів (проявів) та «колективних уявлень» [100, с. 177]. Отже, в описових дефініціях автори звертають увагу на габітуалізовані вияви ментального профілю в розумінні феноменологічної соціології, яка відрефлексовує ментальність саме в її іррефлексивних проявах щодо соціальної системи. Для соціодіагностики описові визначення дають первинний емпіричний матеріал, що підлягає подальшій теоретичній інтерпретації та операціоналізації в емпіричних соціологічних дослідженнях.

Другий тип – психологічні дефініції. Вони, в свою чергу, поділяються на два типи. Перший робить акцент на безсвідомому рівні психіки (поняття

«ментальність» означає певну сукупність неусвідомлених форм світосприйняття, що вже склалися та притаманні певній групі людей, які визначають спільні риси, відносини та поведінку цих людей стосовно феноменів їхнього буття. Другий тип психологічних дефініцій відображає думку, що менталітет – це прояв свідомого рівня психіки (*ментальність* – це узагальнення всіх притаманних розуму характеристик; *ментальність* – це якість розуму, що характеризує окремого індивіда або клас індивідів (більшість англomовних психологів). До того ж, другий тип дефініцій акцентований на свідомо-рефлексивних проявах ментального профілю, що дає можливість розглядати його як відповідну програму соціальної поведінки, яка скеровується ментальністю в бік розгортання соціальних дій в напрямку, що задається ментальними репрезентаціями.

Третій тип – нормативні дефініції, що визначають ментальність як норми реакції, характерні для даного соціального чи етнічного утворення (*ментальність* – це поняття, яке визначає систему звичок свідомості). Зауважимо, що з нормативних дефініцій власне і розпочинається соціодіагностика ментального профілю, оскільки нормативне його тлумачення передбачає вже не просто опис, а співставлення описових проявів ментальних репрезентацій і соціально-поведінкових реакцій (які, звісно, піддаються фіксації засобами емпіричних соціологічних досліджень) з певним набором оціночних критеріїв, що визначають типізовані, рутинізовані, але, разом з цим, теоретично-відрефлексовані ментальні атрибуції в соціальній дії, що має вияви в соціальних підсистемах та інституціях.

Четвертий тип – структурні дефініції, де увага акцентується на структурі ментальних процесів. В них ментальність висвітлюється як наповнення глибинним смыслом структури кількісного пояснення дійсності; *ментальність* – структура, склад душі людини, соціуму, етносу, співвідношення її елементів та стан останніх. Не всі ці визначення повністю охоплюють складний феномен ментальності. Дуже часто вони ігнорують такі його об'єктивні характеристики,

як середовище, економічні, соціальні, політичні, управлінські чинники розвитку суспільства.

Останні два типи дефініцій ментальності – генетичний та історичний – намагаються уникнути такої однобокості. Генетичні дефініції концентрують увагу на походженні цього феномену. Дослідники перелічують чинники, які детермінують процес зародження та подальшого розвитку ментальності соціуму, відзначають, що природжені та соціальні чинники закріплюються в генотипній інформації, передаються спадково, забезпечуючи тим самим ментальну спадкоємність. Щодо цього термін «ментальність» близько підходить до смислу юнгівського поняття архетипу та колективного безсвідомого (*ментальність* – пізнавальний код соціуму).

Історичні дефініції позначають ментальність як прояв історичної пам'яті, як «осади» історії (*ментальність* – своєрідна пам'ять народу про минуле, психологічна детермінанта поведінки мільйонів людей, за будь-яких обставин вірних своєму кодові, що склався історично).

Усі ці типи визначень певним чином доповнюють один одного та сприяють подальшому соціодіагностичному аналізу ментальності. Варто також зазначити, що проблема ментальності у роботах багатьох українських дослідників арикулювалася у термінах «самосвідомість народу» та «національна ідея».

Майбутнє кожної держави значною мірою залежить від того, наскільки успішно вона зможе визначити свої цілі та пріоритети, усвідомити свої інтереси та наскільки вірно поєднуватимуться національні інтереси самої держави з інтересами її громадян, а також, наскільки громадяни і еліта зможуть порозумітися і якою мірою зможуть консолідуватися навколо ідеї державотворення. Зрозуміло, що ідея державотворення має бути іманентною ментальному профілю етносоціальної спільноти, а не виступати набором ідеологічних запозичень, що лише «засмічують» соціальне життя. Соціальна

система як аутопойетичне формоутворення потребує автентичних соціальних програм, що забезпечують всередині самої системи бачення її образу.

Соціальна ж система має тримати перед собою «дзеркальне» відображення образу системи, що визначається засобами соціодіагностики. Звідси, *соціодіагностика* є системою більш або менш формалізовано-алгоритмізованих способів визначення ментальних атрибутів та відповідних їм соціально-поведінкових проявів суб'єктів, що гарантує співставлення соціально-фактичного (емпіричного) вияву соціальної дійсності із набором науково і (частково) ідеологічно-зконструйованих оціночних критеріїв, підданих теоретико-соціологічній рефлексії. *Соціодіагностика* утворює зону стику між емпіричним соціологічним пізнанням, соціологічною теорією та ідеологією.

Впроваджуючи робоче визначення *соціодіагностики*, відзначимо, що під нею ми будемо розуміти набір алгоритмів, процедур (технік) ідентифікації та вимірювання соціальних властивостей, процесів та станів різних суб'єктів, які у своїх ментальних та соціально-поведінкових проявах об'єктивують ці властивості, процеси та стани як такі, що відносяться до полюсу соціальної норми або ж патології (соціопатії) [43, с. 22], або ж соціальної дисфункції [96, с. 63].

Усвідомлені елементи ментальності тісно пов'язані зі сферою безсвідомого, яка розуміється, відносно до етносів, націй та соціумів як колективне безсвідоме. І хоча зазначений термін не є в повному розумінні цього слова соціологічним, а радше – соціально-психологічним, є підстави вважати, що колективне безсвідоме утворює ту саму феноменологію буденної свідомості, яка аналізується в феноменологічній соціології Бергера, Лукмана, і Шюца [14, с. 247-268; 196, с. 211-235].

У загальному її вигляді *ментальність* може бути визначена як певний, характерний для конкретного соціуму, набір профільних ознак, детермінований соціальними, економічними та політичними умовами життя в історичному

аспекті. Ментальність відбиває сутність колективної свідомості та безсвідомого соціуму. Пізнавальна цінність ментальності для теоретичного розуміння функціонування соціальної системи полягає у тому, що вона являє собою втілення історичного досвіду, його уречевлення в ментальних атрибуціях, що є свідомо-безсвідомими виявами етносоціальної спільноти – нехай і незавжди адекватне, здебільшого трансформоване пізнішими концептуально-ідеологічними нашаруваннями, часто викривлене, змінене зацікавленими у цьому людьми та силами.

За визначенням В.Храмової, *ментальність* – це спільне «психологічне оснащення» представників певної культури, що дає змогу хаотичний потік різноманітних вражень інтегрувати свідомістю у річище певного світобачення. Ментальність зберігає генетичний код соціуму, допомагає зрозуміти закономірності розвитку його культури, суспільної моралі. На її основі виникає відчуття ідентичності, що визначає поведінку окремих індивідів, соціальних груп, еліт, влади та управлінців [179, с. 76]. *Ідентичність* є складовою ментальності, що може бути визначена як сукупність усвідомлюваних константних ментальних атрибуцій, які виступають, з точки зору соціодіагностики, у вигляді констеляції дихотомій (ментальних параметрів), що зазнають відображення життєдіяльності різних соціальних груп та соціальної матриці в цілому. Соціологічна рефлексія макроідентичності як відповідної репрезентації ментального профілю виступає водночас і як теоретично-наукова, і як ідеологічно-соціопрактична необхідність. Адже у макроідентичності можуть бути представлені не лише функційні, але і дисфункційні ментальні особливості, від подолання яких залежить, чи перебуває суспільство в стані норми, чи у будь-якому соціопатичному стані.

Дослідження стану соціальної норми і соціопатичного стану у соціальній системі, на нашу думку, є предметом дослідження 2-х наукових напрямків: загальної соціологічної теорії (соціології) та патосоціології. Патосоціологія відрізняється за своєю предметністю від соціології девіацій, оскільки досліджує

девіації в їх соціосистемному вимірі, а не як явище певного сегменту соціального простору. *Патосоціологія* у нашому розумінні – це галузь соціологічних досліджень, предметом вивчення якої виступають дисфункційні стани соціальної системи як цілого (на відміну від соціології девіацій, що має справу із дисфункційними станами в соціальних підсистемах, інституціях, соціальній поведінці особи).

Соціальна система, що може бути представлена як матриця можливих сценарних виборів системи в просторі і часі, представляє собою розгорнуту в соціальних підсистемах ідентичність, що акумулює, у згорнутому вигляді, патерни (зразки) реагування на певні виклики середовища, і можливість пристосувального або перетворюючого впливу на соціальні умови, які сприяють або перешкоджають її аутопойесису.

Цікавою, на наш погляд, є ідея Є.Чорного, який запропонував у якості образної моделі єдності ментальності та ідентичності айсберг [183, с. 197]. *Ментальність* є «надводною» частиною, «самістю» суспільства, що є проміжним рівнем між колективним безсвідомим та ідентичністю. В ідентичності має місце здійснена у виборі ідентифікація соціуму, що може бути визначена як еквіфінальний образ соціальної системи. Весь «айсберг», таким чином, складає унікальність, оригінальність суспільства. І цей «айсберг» «дрейфує», зазнаючи впливів соціальних, психічних, політичних, релігійних, економічних та інших умов.

У цьому контексті *ментальність* може означати певну сукупність статичних та динамічних проявів індивідуальної та суспільної свідомості і колективного безсвідомого (яке, звісно, не може бути повною мірою дослідженим на рівні соціодіагностики), а також пов'язаний з нею спектр життєвих позицій, культури і моделей поведінки, спільний для членів суспільної групи чи організації своєрідний параметричний тезаурус, який дозволяє однозначно сприймати існуючу соціальну реальність, оцінювати її і діяти у ній згідно з певними усталеними у суспільстві нормами і зразками

поведінки, адекватно сприймаючи й розуміючи при цьому один одного в соціальній комунікації. У цьому плані ментальність сприяє своєрідності та оригінальності соціуму, включаючи в себе духовну і матеріальну (цивілізаційну) культуру в якості об'єктів, що можуть піддаватись подальшому соціодіагностичному дослідженню. Духовна культура є визначальною у розвитку соціуму. Життєвий шлях окремого індивіда (представника соціуму) також визначається його духовною культурою більшою мірою, ніж історичними обставинами його життя, тому що духовна культура складається із знаків та символів, смислів та значень, цінностей і норм, міфів та фольклору, концепцій та теорій, ідеологій та переконань. У всьому цьому надбанні визначальну роль відіграє ціннісно-смілова сфера, яка і є духовністю у вузькому розумінні слова, бо дає окремому соціуму чи індивіду орієнтири життя: «Для чого і в ім'я чого жити і боротися?» Сенси є визначальними рушіями людського буття, бо коли є в ім'я чого жити, то людина стає здатною подолати будь-які умови, бо ці сенси зорієнтовані у майбутнє, у перспективу. Духовна культура складається, передусім, з ментальної (стихійної, феноменологічно-іррефлексивної) і рефлексивної частин, причому ментальна частина передує рефлексивній.

За допомогою аналітичного підходу до духовності у широкому розумінні слова можна виділити три якісно відмінні один від одного, але нерозривно пов'язані між собою щаблі її розвитку: базовий (фундаментальний, досвідний), рефлексивний (світоглядний, свідомісний, ідеологічний, концептуальний), непередбачуваний (спонтанний, холістичний, індетерміністичний, ірраціональний, проактивний, гетеростатичний, трансцендентний). Становлення духовної культури розпочинається з її базової частини, яка виступає в якості фундаментальної, а продовжується рефлексивною частиною, яка виступає в якості адаптивної і твориться в результаті соціалізації індивіда; рефлексивна частина духовної культури є похідною від базової і надбудовується над нею.

Для нашого дослідження саме рефлексивна частина духовності має значення предметної складової, що є включеною в соціодіагностику через атрибуції ідентичності і образи соціальної системи. Духовність по відношенню до ментальності утворює метапрограмне забезпечення, що гарантує вибір соціальною системою образу історичного трансцендування, а значить – перспективу її як аутопойетичної надіндивідної цілісності. Використання терміну «аутопойесис» в його луманівському баченні виглядає цілком доречним з точки зору опису самовідповідних і самоневідповідних соціальних систем. Самовідповідні соціальні системи дозволяють собі автентичне історичне трансцендування, в той час як несамовідповідні системи обирають стратегію функціонування на основі неавтентичного образу системи і неавтентичного метапрограмного забезпечення. Тут йдеться про відповідність між колективним безсвідомим, ментальністю та ідентичністю як один із вимірів дослідження соціодіагностики.

На додаток до цього зауважимо, що *соціодіагностика* є генералізованим соціологічним інструментом визначення відповідності між колективно-безсвідомими змістами (які, звісно, досліджуються вже поза межами соціології), ментальністю та ідентичністю як ієрархічно-залежними рівнями організації цілісного образу системи. На рівні колективного безсвідомого – представлені соціальні префігуративи, на рівні ментальності – параметричні ознаки у вигляді неусвідомлюваних атрибутів етносоціальної спільноти, на рівні ідентичності – сукупність константних та усвідомлюваних ознак, що підлягають урахуванню в конструюванні соціальної системи через державу або макрорегулятивні інституції, що можуть тимчасово виконувати роль держави (хоча подібна ситуація має розглядатись скоріше як гіпотетична).

У контексті концептуалізації ментальності в соціодіагностичному ракурсі, розглянемо поняття «базова духовність». *Базова духовність* є неусвідомлено-автоматичним опосередковано-поєднувальним регулятором як матеріального виробництва і громадського життя всього соціуму, так і кола

діяльностей і стилю поведінки окремих індивідів. Коло діяльностей як особи, так і спільноти реалізує смисловий зміст стосунку до окремих сторін світу, а стиль поведінки визначає форму і динаміку, які реалізуються в операціях при породженні дії чи вчинку.

Фундаментальна духовність має в своїй основі колективні уявлення та архетипи (давні праобрази) колективного безсвідомого. Психодіяльні і психоповедінкові архетипи започаткувалися ще на початку етногенезу. З плином часу вони ускладнюються, вбудовуються і вибудовуються в систему базової духовності соціуму, традиційно передаються через покоління і колізії в історичному процесі [198, с. 57].

І хоча значна частина дослідників не вбачає в архетипі пізнавального соціологічного конструкту, від нього навряд чи можна абстрагуватись в соціальній дійсності. З іншого боку, архетип не піддається прямому соціодіагностичному дослідженню, а побічно об'єктивується в різних проявах ментальності та соціальної ідентичності, виступаючи однією з причин соціальної стохастичності та хаотичності, хаотичного соціального стану загалом. Тому при досягненні соціальною системою того стану, який називається хаотичним, мова може вестись про активацію відповідних архетипів, в той час як в стабільних станах соціальної системи образ системи, стало підтримуваний на рівні ідентичності її носіями (національною елітою), дає можливість долати соціальні флуктуації (коливання і ухилення від заданої траєкторії функціонування) і, відповідно, не піддаватись хаотизуючому впливу архетипів.

Разом з цим, архетипи чинять не лише хаотизуючий вплив на соціальну систему, але і виступають джерелом нових образів системи та макроідентифікацій, що відбуваються в кризовий період «знецінення» застарілої стратегії функціонування системи. Тому архетипи забезпечують (звісно, при проходженні точок біфуркації) новий вибір соціальної системи, яка в процесі реконструювання ідентичності звертається до соціально-історичної

пам'яті, яка матеріалізована у вигляді архетипів. А відтак, архетипи можуть бути і джерелом упорядковування (ординалізації) соціальної системи на новому етапі її розвитку, і джерелом зростання соціальної ентропії (коли відповідні інституції соціального інтелекту не виконуть своїх функцій по відношенню до суспільства як тотальності, а значить, «не тримають» перед суспільством соціально-історичного «дзеркала», в якому соціальна система бачить не лише свій образ, але і образи інших систем в своєму образі.

Ми особливу увагу звертаємо на таку особливість: засвоєння архетипів є початком соціалізації індивіда. У визначенні дослідника фрактальної детермінованості ментальності Романенка Ю. під *соціалізацією* розуміється «опосередкований культурними універсаліями процес смислопродукування і смислообміну, що відбувається у відносинах особи, соціальної системи, її підсистем, різних організацій і має в якості засадничої інтенції досягнення комплементарності макроідентичності соціальної системи та ідентичності базової особи – нормативного соціотипу на основі досягнення соціоекологічного балансу в структуруванні простору і часу в системному та особистому вимірах. Крім того, завдяки соціалізації встановлюється *верхня межа девіантності* – гранично можливих відхилень особистої поведінки від нормативних стандартів та експектацій, що задають т.зв. *мікроперформатив* – мінімально прийнятний для соціальної системи сценарій-матрицю розгортання життєвої активності особи» [137, с. 5].

Ядром ідентичності соціуму виступає *соціальна метапрограма* – сукупність параметрів, що визначають структурно-функціональні особливості символічно-семіотичного обміну між соціальним аттрактором, архівом соціетальної психіки – колективним безсвідомим та зовнішнім середовищем у вигляді підсистем, організацій, спільнот, осіб. Профіль символічно-семіотичного обміну соціальної системи, який співпадає з ментальним профілем (типізованою ментальністю), є водночас профілем символічно-семіотичного обміну особи, яка в соціальній системі є соціалізованим

мікроізоморфом соціальної тотальності. Тоді *соціальна метапрограма* – це сукупність параметрів ментального профілю, яка відображає аттрактор в його єдності з частиною архетипів колективного безсвідомого, між якими має місце інформаційно-символічна трансгресія.

Соціальна система, що є стохастичною, самореферентною і монологічною (у розумінні її відірваності від нормативного соціотипу з базисною ментальністю) буде закладати фундамент для побудови такої картини соціальної реальності, де, по-перше, соціальні інституції не функціонують як стабільні ординалізатори соціального простору і часу (вони не виконують своїх глобально-організаційних функцій або ж виконання цих функцій є ситуативно-залежним); по-друге, персоніфіканти системно-соціальних утворень (наприклад, державні службовці) утворюють замкнений по відношенню до інших складових соціального простору сегмент (із обмеженою ціннісною та організаційною мобільністю) і не зацікавлені у зовнішній оцінці своєї діяльності; по-третє, всі спроби з боку індивідів, організацій, підсистем видати системі негативний зворотній зв'язок закінчуються для джерела цього зв'язку «соціохірургічним» відторгненням: соціальній системі простіше усунути або ж реорганізувати дисфункціональний, девіантний елемент, ніж змінювати внутрішнє середовище і рівень власної складності. Саме такою є соціальна система в Україні [137, с. 5].

Вони привласнюються неопосередковано, але складають базу для становлення рефлексивно-адаптивної частини індивідуальної свідомості як образу світу, від якого індивід відштовхується у своїй орієнтації у реальному світі. У випадках психічної інволюції чи деградації індивіда архетипи втрачаються останніми. Вони є найбільш консервативною частиною психіки індивіда, яка робить цього індивіда типовим представником соціуму. Архетипи служать не лише основою свідомості, але і «ситом» (тобто соціоконтролюючим фільтром) у відношенні до світу, до інших людей, до самого себе. Праобрази колективного несвідомого, складаючи частину духовної культури,

«вкорінюють» індивіда у буття, на основі ментальності розвивається буттєва (чи буденна) свідомість пересічних членів соціуму. Дослідники відзначають, що «у цьому процесі зустрічаються щонайменше дві базові крайнощі: система може прагнути до цілковитої символічної монополізації шляхом ідеологічно-репресивного пріорітування відповідних аттракторів, через що створюється «стерильне» по відношенню до альтернативних соціальних смислів середовище (герметизація аттрактору). Дана обставина забезпечує системі відносний гомеостаз, однак не сприяє розгортанню диференціації аттрактору. Останній стає тим більш чутливим до руйнування і зашумлення, чим в більшій мірі система прагне до здійснення прямого сугестивного впливу на масову свідомість. Слід відзначити, що низькодиференційований аттрактор завжди «програє» високодиференційованому, як і смисл людського життя, орієнтований на вузьке коло життєвих пріоритетів, завжди «програє» смислу із великим діапазоном трансцендування» [137, с. 93].

Ментальність включає в себе також настанови, які проявляються у вірогіднісно-передбачуваній, наперед визначеній, спрямованості соціальної системи на певний спосіб і стиль взаємодії із середовищем, які (спосіб і стиль) втілюються в образах-уявленнях (звична неусвідомлена, але реально діюча інформація) і в автоматичних динамізмах (звична неімпульсивна енергетика), через які реалізуються образ світу соціуму чи іншої спільноти. Соціопсихічне ментальне ядро соціуму є змістом ментальності індивідів, які несуть в собі культуру та історію соціуму і які, одночасно, мимовільно їх творять. Ментальність соціальних груп певної епохи включає в себе настановчі соціопсихічні утворення які не усвідомлюються, але несуть в собі детермінуючі, часто образні, взірці, одержані в спадок від предків і попередників (взірці вірувань, зразки переживань, кліше думань, стереотипи вчинків, шаблони вирішення проблем).

Ментальні уявлення і динамізми, які складають основу образу світу і життєвої філософії соціуму, хоча і мають певні відмінності в окремих

субсоціумах і групах, проте зберігають базове системне співвідношення настановчих стереотипів світоосягнення спонук до діяльності і рис поведінки, виявляючи себе в характерних для даного соціуму чи групи особливостей тлумачення світу, кола діяльностей і стилю поведінки.

Це домінантне ментальне співвідношення спонук, рис (ознак) і тлумачень є системним новоутворенням, яке називається, як відзначалося вище, *ментальним профілем*. Ментальний профіль є спільним для всіх представників даного соціуму чи групи у певний період часу, на визначеній території і в окресленому оточенні (у конкретному топосі). Під *соціальним топосом* [27, с. 63] ми будемо розуміти відносини між соціальними агентами зі специфічними для них практиками смислоутворення.

Доведено, що базисна духовність породжується соціумом протягом довгого історико-культурного буття на різних територіальних локусах; вбирає в себе соціальний досвід спільноти у вигляді шаблонів діяльності, стереотипів поведінки та еталонів тлумачення явищ світу; виконує функцію образу світу, який слугує конкретному індивіду для орієнтації в реальному світі; ззовні вона існує та пропонується для засвоєння окремим індивідом у вигляді народної звичаєвості, міфології, групових традицій та вірувань; важко поступається новаціям, що проявляється у збереженні певного інваріанту протягом тривалих історичних періодів існування соціуму чи групи.

Стандартизовані історією культури і стабілізовані функціонуванням спільноти ментальні утворення не є абсолютними штампами, які жорстко програмують життя соціуму чи індивіда. У реальному функціонуванні в міру розвитку культури збільшується регулюючий вплив індивідного досвіду і з'являються можливості індивідуального вибору.

Ментальні настанови виступають у ролі пропонованих референтними групами і особистостями для засвоєння конкретним індивідом уявлень-тлумачень світу, сенсів життя, цінностей і норм поведінки, операційного оснащення діяльностей. Вони є регламентами, які, існуючи навіть у

неусвідомленому вигляді, починають впливати на детермінацію діяльності і поведінки індивідів певної історичної доби і культури, задаючи напрямок і межі буття.

Базисна духовність на своєму щаблі розвитку, повноцінно виконує ті ж функції, які на більш високому рефлексивному щаблі, виконує рефлексивна свідомість, хіба лише в меншому обсязі, менш творчо і з меншою персональною відповідальністю. Ментальність допомагає індивіду і соціуму діяти в світі; об'єднує в одне континуальне ціле індивіда і спільноти, каналізує спонукання до діяльності звичним переходом від ідеального, але неусвідомленого, взірця, до реальних вчинку і дії; кладе межу можливостям для індивіда і соціуму.

В міру історико-соціального розвитку соціуму збільшується внесок у його рефлексивну духовність, яка завжди надбудовується над духовністю базисною, бо у рефлексивній духовності освічених і просунутих у своєму розвитку членів спільноти завжди є невідрефлексована до кінця ментальна основа, яка робить її діяльність і поведінку характерною для представника даного соціуму. Наприклад, євреї, які є найбільш відомими творцями і поборниками універсальної космополітичної та інтернаціональної культури для інших народів, серед яких їм доводиться жити, після двох тисячоліть бездержавності відродили свою державу Ізраїль і зробили раніше мертву рідну мову іврит живою і державною, бо будучи людьми висококультурними, добре розуміли значення прамови для розвитку національних ментальності, ідентичності, еліти і держави. Ментальність певним чином програмує людину та соціум. У самій ментальності є різні сторони і особливості, які по різному впливають на функціонування спільноти і окремих індивідів; в ній є і такі якості, які вже не відповідають сучасним умовам і підлягають корекції. Ментальність консервує традиційну духовність соціуму, зберігає її унікальність і цілісність, слугує основою для макросоціальної самоідентифікації. Як відзначалося вище, саме у цьому параметрично-типізованому вимірі ментальність може підлягати

соціодіагностичній оцінці на предмет її відповідності/невідповідності ідентичності соціальної системи і системоутворюючого етносу (етнічного ядра) та різних субетносів.

Нерефлексивна частина ментальності залишається великою мірою неусвідомленою; вона може зменшуватися за обсягом, але ніколи не зникає цілком. Вона несе у собі традиційний для цього соціуму образ світу, в якому імпліцитно представлені образ реального фізичного світу, образ взірцевих міжлюдських стосунків, типовий образ Я (нормативний соціотип) члена соціуму, сценарій життя і смислбуттєва життєва філософія.

Саме властива конкретній ментальності життєва філософія є найважливішою частиною традиційного образу світу; саме вона орієнтує індивіда в світі і є базою свідомості для буття. Невідрефлексована ментальна «життєва філософія» є своєрідним аналогом рефлексивного світогляду, на ній він засновується і є лише її, життєвої філософії, рефлексивною усвідомленою вершиною, яка з розвитком індивіда стає відносно незалежною від ментальної життєвої філософії і може мати певний коригуючий вплив на неї. Під особистістю в монографії розуміється певна ієрархія смислів суб'єкта вольової (рефлексивної) дії і спонтанність психіки в процесі соціалізації. Властивий для певної ментальності образ Я індивіда (який надалі ми будемо називати базовою особою (нормативний соціотип у Ю. Романенка)) [137, с. 10] якраз і являє собою типову (чи характерну) для цього соціуму ієрархію смислів, засвоївши, привласнивши і модифікувавши у відповідності до умов життя яку, індивід стає особистістю як певною ієрархією смислів, яка об'єднує в собі загальносоціумне та особистісне.

Властива даному соціумові типова ієрархія смислів саме і є базовою особою цього соціуму, яка передається через покоління та епохи. Суб'єктом вольової дії індивід стає з певного ступеня розвитку рефлексивної духовності, коли він уже є здатним породжувати дії та вчинки керуючись власним рефлексивним міркуванням і брати на себе персональну відповідальність за

зроблений вибір. Спонтанною особистістю стає тоді, коли виходить за межі регламентів нормативного соціотипу в усвідомленні цілосності світу і себе як невід'ємної його частини.

Базисна духовність, інтеріоризуючись у психіку окремого індивіда закладає там «базову особу» як носія ментального профілю (нормативний соціотип), характерну для даної спільноти, яка здійснює впорядковуюче структурування світу та регуляцію діяльності і поведінки цього індивіда у відповідності з образом світу і життєвою філософією соціуму чи групи. Саме своєрідна базова особа як цілісний, але не усвідомлений образ Я, є найхарактернішим ансамблем типологічних ознак (параметрів ментального профілю) соціуму чи групи. Суть цього ансамблю ознак полягає в стабільному об'єднанні певних рис (ментальних статизмів) і ментальних динамізмів (виявів цих рис в сценаріях життєвої активності), які засвоюються окремим членом спільноти і відрізняють його від представників інших соціумів.

Базова особа, яка закодована у батьківській мові, ритуальних діях і референтних взірцях, являє собою певні стереотипні форми внутрішніх структурування світу і регуляції діяльності, вона передається новому члену спільноти в процесі комунікації з еталонними членами соціуму (батьки, вчителі, образи людей, пов'язаних з референтними групами і т. п.). Через ментальність впродовж віків передається «базова особа» соціуму, в якій закладена типізована духовність (значення, смисли, символи, цінності, міфи), тобто, базова особа несе в собі життєву філософію даного соціуму (в першу чергу – ментальні диспозиції-статизми) і повне «програмно-операційне оснащення» у вигляді соціально-типізованих сценаріїв життєвої активності (в другу чергу – ментальні динамізми).

Завдяки ментальності відбувається такий надзвичайно важливий акт як ототожнення індивідом себе з соціумом. За сприятливих обставин «імпринтинг» ментальності відбувається природньо, непомітно і безпосередньо; архетипи інтеріоризуються у процесі побутового спілкування,

засвоєння батьківської мови, від референтних індивідуальних і групових носіїв. Ментальна «базова особа» є консервативним новоутворенням, яке закладається в надсвідомість (цінності, ідеали та світогляд) і в підсвідомість (стереотипи, установки, драйви), стало передається наступним членам і поколінням спільноти.

Зауважимо, що базова особа не є вічною, вона теж знаходиться у процесі розвитку, але змінюється вона дуже екстенсивно і болісно. Плин часу, зміна соціального досвіду, суттєва видозміна обставин життя вимагають конверсії структури базової особи. При всій своїй консервативності, навіть при умові життя в середовищі своєї спільноти і на рідних місцевостях, базова особа реагує на зміни життєвих ситуацій і хоч дуже повільно, але змінюється. Міра ригідності і соціо-психофізіологічна «ціна» змін структури базової особи у різних індивідів різні. При зміні контактної спільноти базова особа може змінюватися більшою мірою, але не цілком, завжди залишається певна «база». На становлення національної ідентичності індивіда впливає багато чинників, з яких наслідування, трансформація у власні настанови пропонованих взірців і проявів базової особи є головними. Саме фундаментальна особа проноситься соціумом через покоління і через випробування історією. Соціодіагностика дозволяє оцінювати (в індикативно-квалітативному та квантитативному вимірах) ментальні статизми (у вигляді параметрів ментального профілю типізованої духовності) та ментальні динамізми (у вигляді сценаріїв розгортання соціальної активності та поведінки, у яких «заломлюються» відповідні ментальні атрибуції).

За справедливим зауваженням Ю. Канигіна, *ментальність* є «структура, склад душі людини, етносу, соціуму, співвідношення її елементів і стан останніх» [75, с. 32]. На його думку, саме чітка структуризація менталітету соціуму дозволить приступити до розробки методів експертного аналізу і соціального проектування в області найрізноманітніших соціальних структур соціуму [75, с. 33], а також пояснити те, що й досі залишається непроясненим з

точки зору виникнення хаотичних станів у соціодіагностичному та соціотерапевтичному вимірах.

Для аналізу сутності хаотичних станів соціальної системи, що пов'язані із дисфункціональними проявами ментальності, розглянемо концепт соціальної системи у контексті взаємодії інформаційного простору, створеного ментальністю і колективним безсвідомим, з вищими аттрактивними структурами регулювання соціальної життєдіяльності. Під *соціальною системою* в її ментально-інформаційному вимірі в даному дослідженні ми будемо надалі розуміти аутопойетичну сукупність патернів інтеракцій, опосередкованих структурованим культурою суспільства символічним досвідом, який передається з покоління у покоління у вигляді колективних символів, і детермінований духовними, економічними, соціально-історичними, географічними, кліматичними, ландшафтними та ін. умовами життя людей, які населяли і населяють дану територію [90, 138; 119, с. 236; 55, с. 36; 137, с. 19].

Т.Парсонс виводив смислоутворення із системи колективних символів, наперед заданих індивідуальній інтеракції: «*Соціальна система*, – вважав він, – складається із множини індивідуальних акторів, що взаємодіють одне з одним в ситуації, що має, в найменшій мірі, фізичний аспект та аспект зовнішнього середовища; акторів, які мотивовані згідно тенденції до оптимізації задоволення і чие відношення до обставин (і одне до одного у тому числі) визначається та здійснюється у відповідності із системою структурованих культурою колективних символів» [119, с. 73].

Ментальність спільноти, що проживає на даній території, як було показано вище, представляє собою профільний набір диспозицій, що перебуває між соціальною макроідентичністю та колективним безсвідомим у розумінні К.- Г. Юнга. *Колективне безсвідоме* ж, у свою чергу, представлено архетипами [198, с. 62]. «...*Архетип*, – відзначає у зв'язку з цим К.-Г. Юнг, – є фігура..., яка в процесі історії повторюється там, де вільно виявляється творча історія... Якщо ми будемо досліджувати ці образи більш ретельно, то відкриємо, що вони є

певною мірою узагальненою рівнодіючою численних типових досвідів ряду поколінь. Вони представляють собою соціологічні «осади» незліченних переживань подібного типу. Вони усереднюють мільйони індивідуальних дослідів і дають таким чином картину соціологічного життя» [198, с. 132]. За влучним зауваженням О. Донченко, «в процесі багатовікового формування архетипи набувають певних форм, стаючи незмінною глибинною основою соціальної та індивідуальної динаміки» [55, с. 134].

У процесі формування ментальності та її відтворення у соціальній системі у вигляді культурно-символічного досвіду в енергетичному та інформаційному вимірах соціальної системи між колективним безсвідомим, ментальністю та макроідентичністю виникають певні зв'язки та відносини, які, в одних випадках, можуть сприяти функціональним виявам ментальності, а в інших – нефункціональним та дисфункціональним виявам. Ми пропонуємо ці питання розглядати у контексті аналізу *аутопойетичної системи*, яка характеризується, передусім, спроможністю створювати холономний (цілісний) образ самої себе, в якому відбивається її макроідентичність, тобто, *аутопойесис* характеризується спроможністю соціально-конструюючого макросуб'єкта (політичної еліти як носія соціального інтелекту) бачити архітектоніку соціальної системи як самореферентної цілісності. Але цей образ має структуруватись через урахування диспозицій ментального профілю та особливостей колективного безсвідомого.

Соціальна система, як показує досвід і практика соціальної історії, може вибудовувати цей образ методом проб і помилок, і тоді йдеться про розгорнуту в часі соціально-історичну еволюцію, а може здійснювати такого роду вибудовування, спираючись на вже напрацьований іншими соціальними системами досвід модернізації та розвитку. Аутопойетичність соціальної системи у розумінні збереження автентичності соціальних інтеракцій порушується, якщо соціальна система адресує «запит» на символічний досвід

до інших соціальних систем, імплементуючи його в соціальні підсистеми з обминанням власних ментальних диспозицій та колективного безсвідомого.

Німецький соціолог Н.Луман є найбільш відомим своїми міркуваннями про аутопойесис. У самого автора ми не зустрічаємо розгорнутої дефініції цього поняття, оскільки воно є запозиченим з міждисциплінарного дискурсу і відноситься до організмичних об'єктів із їх спроможністю витворювати власні частини із себе, тобто, із цілеорієнтованої соціальної тотальності. Уточнимо, що соціальна система здійснює аутопойесис настільки, наскільки мінімізує дифузю інформаційних впливів та випадкових інформаційно-символічних інтервенцій інших соціальних систем у міжкультурних комунікаціях, а з іншого боку – володіє семіотичними ресурсами конверсії чужорідних соціально-системних впливів за рахунок первинного семіозису [90, с. 241].

Аутопойесійні системи мають наступні чотири характеристики.

1. Аутопойесійна система створює базові елементи, що, у свою чергу, складають систему. Йдеться, зокрема, і про системну цілісність стосовно образу системи в макроідентичності, окремих властивостей системи у ментальності та потенційних можливостей системи, що закладені в архетипах колективного безсвідомого. У соціально-діагностичному вимірі збереження холономності соціальної системи може бути гарантовано за рахунок ідеології як стратегії узагальнення досвіду символічного конструювання спільноти, що відбиває диспозиції ментальності (параметри ментального профілю) та трансформує запити колективного безсвідомого в ідеологічні конструкти.

Візьмемо сучасну правову систему континентального європейського зразка, що складається з законів. Жоден з них не виступає чимось самостійним щодо правової системи публічно-процедурного гарантування народного волевиявлення. Адже закони потребують системно-юридичної легітимації через набір процедур парламенту, тобто, поза представницьким ухваленням закон позбавлений смислу. Водночас, правова система Європи була б чимось незавершеним, якщо б не мала в якості фундаційного елементу конституцію як

договір між державною владою і громадянським суспільством. Саме тому соціальні системи європейських країн у якості базових елементів мають інституції конституціоналізму, які дозволяють відокремлювати публічне від приватного. Без цього європейська соціальність не була б європейською, і менталітети європейських народів не виявляли б подібні диспозиції, що мають назву індивідуалізму і раціоналізму.

У свою чергу, раціоналізм та індивідуалізм відбивають певні характеристики колективного безсвідомого з його соціальними префігуративами (архетипами). Ці архетипи виводять Європу на стратегічний шлях розвитку, що може бути охарактеризований як соціокультурна індивідуація-диференціація, тобто, збереження неподільних і незмінних властивостей індивідуума як носія приватності перед публічно-соціетальними інституціями та розрізнення індивідуальних інтересів перед формами соціального життя. Ця приватність знаходить доволі відверте граничне вираження в ст.1 Конституції Німеччини, яка говорить: «Гідність людини є найвищою соціальною цінністю», тобто, європейська соціальність від початку конституюється за рахунок диференціації приватного та публічного простору соціальної системи.

Стосовно соціальної системи в цілому дане положення конкретизується щодо необхідності існування цілісної ідеологічної метапрограми – похідної від аттрактору системи уявлень про майбутнє, що продукується на основі етноавтентичних, автохтонних сценаріїв розвитку. У контексті цього твердження дещо безпідставними виглядають міркування деяких українських політиків та публіцистів, які щоразу нагадують про необхідність рецепції іноземного досвіду та насадження відповідних соціальних інституцій без чіткого пріоритетування у рамках метапрограми відповідних макросенсів спільноти, яка переживає справжню аномію.

2. Аутопойсійні системи самоорганізуються у двох аспектах: вони організують свої власні кордони і організують свої внутрішні структури. Свої

власні границі вони організують, розрізняючи те, що складає систему, і те, що відноситься до зовнішнього середовища. Що знаходиться всередині, а що поза аутопойесійною системою визначається самоорганізацією системи, а не функціональними потребами системи.

Кордони системи проходять там, де втрачається її сигніфікативна спроможність, тобто, не виконується функція наділення певних об'єктів, процесів, явищ значеннєвістю, а з іншого боку – функція їх інтеграції в систему вже означеного. Це є так звані функції первинного і вторинного семіозису [136, с. 78]. Конкретизуючи зміст цих понять, визначимо, що *первинний семіозис* – це процес переведення префігуративних конструктів колективного безсвідомого в образи національної ментальності, які зазнають повного і послідового втілення в національній свідомості і самосвідомості.

Оскільки генералізований образ соціальної системи представлено в макроідентичності, а остання зумовлена особливостями ментального профілю (типологічними властивостями ментальності), то можна стверджувати, що багатовекторна ідентичність українського суспільства відбиває дисфункціональні прояви ментального профілю та тих утворень колективного безсвідомого, які в деяких соціологічних дослідженнях отримали назву «архетипів дистресового досвіду».

Функції первинного семіозису – це напрямки активності соціальної системи, пов'язані із первинним наділенням значення, тобто, соціальною категоризацією певних сегментів інформаційного поля, як зовнішнього, так і внутрішнього. Цим внутрішнім полем є архетипові структури колективного безсвідомого, які відображаються у певних символах [136, с. 111].

Функції вторинного семіозису стосуються введення феномену, первинно наділеного значенням (соціально-категоризованого) в систему вже означеного, тобто, його структурну адаптацію до тезаурусу кодів соціальної системи.

3. Аутопойесійні системи мають самоспрямований характер. Це означає, що система ігнорує і придушує будь-які запити, що сформульовані не

у кодї збереження системних властивостей, а у будь-якому метакодї, що сформований в іншому семіозисї. Ментальний профіль визначає специфіку кодів як інструментів розрізнення символічного досвіду і відокремлення символічно свого від символічно чужого. Скажімо, звернення до принципу юридичної рівності статей у традиційно-звичаєвій правовій системі сформульовано не у кодї збереження системних властивостей, а тому або ігнорується, або репресується відповідними інституціями, що здійснюють соціальний контроль над утриманням гендерної нерівності.

Другим прикладом може бути економічна система, яка використовує ціни як спосіб звертання до себе. Приписуючи акціям компанії мінливу грошову цінність, фондовий ринок демонструє приклад такої самоспрямованості в межах економічної системи. Ціни на фондовому ринку визначаються не індивідом, а самою економікою. Подібним же чином законодавча система має закони, що відсилають до законодавчої системи: закони про те, як можна вводити в дію, застосовувати, тлумачити і т.п. закони.

Аутопойесійна система – замкнена система. Це значить, що між системою і її зовнішнім середовищем немає прямого зв'язку. Замість цього система має справу з уявленнями про зовнішнє середовище. Наприклад, економічна система приблизно реагує на матеріальні потреби і бажання людей; однак ці потреби і бажання впливають на економічну систему тільки в тій мірі, у якій вони можуть бути представлені мовою грошей. Економічна система адекватно реагує на матеріальні потреби і бажання багатих людей, але дуже слабо на потреби і бажання бідних [137, с. 171].

Отже, керуючись цим положенням концепції Н.Лумана є сенс стверджувати, що не індивід, а нормативний соціотип як інтерналізовано-персоніфікована модель відтворення фракталу соціальної системи є її складовою. Соціальна система зацікавлена не в індивідах, а в ізоморфних соціальних персоніфікаціях, які у своїй життєдіяльності відтворюють притаманні системі ідентичності, габітуси, стереотипи, цінності та інші

константні утворення соціального простору і часу. Водночас індивідність є і джерелом відхилень – девіацій, які підвищують як внутрішню складність системи, так і зовнішню складність її середовища [137, с. 119].

Ті аспекти соціальної системи, які виражають її загальноприродні та загальнолюдські властивості, індивідуально-прижиттєві та трансособистісні її компоненти, субстратні та процесуальні характеристики та функції, співвідносяться як з рівнем реального, так і віртуального, ноосферичного. Мається на увазі її здатність зберігати і передавати з покоління у покоління найрізноманітнішу інформацію без безпосередньої допомоги відбивних властивостей речової матерії (наприклад, мозку людини). Тут доречно згадати відкриті К. Марксом категорії опредметнення і розпредметнення [93, с. 408], які мають не менш фундаментальне значення для розуміння природи соціальної системи, ніж юнгівські архетипи. Вони знайшли своє відображення і подальшу розробку в феноменологічній соціології П. Бергера, Т. Лукмана і А. Шюца [14, с. 29-30; 196, с. 92-95].

Соціальна система містить у собі систему прихованих змінних, дуже складних для осмислення, експериментально поки не доведених, котрі діють як локальні механізми нелокальних зв'язків із загальним простором [13, с. 338]. Дані сучасних наук дозволяють говорити про те, що соціальна система як сукупність динамічних властивостей, процесів і станів соціуму є складною відкритою системою, яка працює на всіх рівнях живого в соціальному середовищі та підкоряється і змінюється як під впливом своїх внутрішніх законів, так і заданих ззовні цілей. По суті, мова йде про розвиток методологічного принципу «антропності соціуму», тобто, принципу структурної ізоморфності особистості і суспільства.

На наш погляд, говорити про їх ізоморфізм можна лише в аспекті існування єдиного фону в певному соціумі – соціальності як такої, на якому розвиваються як окрема особистість, так і структурна соціально-системна цілісність, яку можна також назвати культурою даного соціуму. Загальною

властивістю для соціальної та індивідуальної системи є також їх системний характер та інформаційно-енергетичний зміст.

З метою характеристики таких систем однією тільки інформаційною або ж синергетичною термінологією не обійтися, хоча дуже багато сучасних дослідників в основному обмежуються констатацією «складності», «непередбаченості», «нелінійності», «непрогнозованості» процесу «самоорганізації» системи, яка поживається поблизу «аттракторів» і в точках «біфуркації». Навіть при детальному аналізі важко собі уявити сутність феномену соціологічного, його природу, його структуру та закономірності впливу на діяльність і поведінку індивідів, груп, суспільств і людства в цілому. І в цьому сенсі можливо говорити про відносний ізоморфізм моделей соціального та індивідуального соціологічного.

Традиційним методом пізнання в соціології була раціональна логіка і позитивізм, які будувалися на емпіричних даних і узагальнювала їх. На підставі уявлень про лінійний прогрес суспільства здійснювалися прогнози та планування майбутнього соціуму. За межами наукового і буденного усвідомлення залишалися результати, які осіли в колективному безсвідомому як чуттєві образи, як установки, як тенденції, і нарешті, як сенс і цінність, які залишаються після загибелі нескінченного розмаїття знаків і символів [84, с. 144].

А те, що міститься в ірраціональних образах, інтегрується в цілісні картини, породжуючи при цьому й деякі цілісні оцінки, які становлять більш-менш стабільні і успадковувані стандарти моральності, краси, порядку, справедливості, добра, безпеки, любові, почуття, організації життя, стилів і зразків поведінки. І те, що сьогодні перебільшено називається філософією нестабільності, все-таки має під собою колективно-безсвідому основу, що не дозволяє процесам самоорганізації соціуму перетворитися на абсолютне свавілля [55, с. 122].

У запропонованій нами *шестивимірній оціночній шкалі соціальних ситуацій* (соціальна норма – соціальна девіація – соціальна дисфункція – соціальна нон функція – соціопатія – хаотичний соціальний стан) суспільство наближається до колективного безсвідомого, коли у соціальному житті починають виявлятися ознаки аномії, тобто, стану безформності, беззаконня, хаосу.

Як і у природі, у суспільстві існує система законів – правил відбору, які виділяють реальне з віртуального, але в суспільстві ці закони і принципи відбору пов'язані з особливостями життя і діяльності людей і набувають швидше характеру тенденцій, «каналів еволюції», соціальних установок, орієнтуючих соціальну динаміку суспільства. «Народи і часи, так само як і окремі індивіди, володіють відповідними їм духовними напрямками, або установками. Вже саме слово «установка» виявляє обов'язкову однобічність, властиву кожному певному напрямку. Там, де є напрямок, там є і виключення. Виключення ж означає те, що багато чого в соціології, що в принципі могло б співіснувати, насправді співіснувати не може, бо воно не відповідає загальній установці [198, с. 132].

У нашому дослідженні все це – архетипи, соціальні поведінкові установки, тенденції протікання соціальних процесів – і являє собою соціальну систему і її закони. У більшій своїй частині цей феномен може бути віднесений до сфери колективного безсвідомого. Але безсвідоме теж має рівні:

1 – заархівоване підсвідоме, принципово усвідомлюване, яке нерідко вже було у свідомості, але все-таки чинить опір усвідомленню;

2 – активоване безсвідоме, є неусвідомлюваним, але припускає усвідомлюваність в можливості.

Соціальна система включає обидва цих рівня, а також рівень принципово пізнаваного, але поки ще не усвідомленого, що міститься в культурі і потребує уважного вивчення для виведення його на актуально визнані рубежі соціального управління.

Як уже зазначалося, це ціле включає у себе патерни, що несуть інформацію про всі головні складові даного конкретного суспільства – географічні умови, ландшафтні особливості, сусідні соціуми, характер цих соціумів, характер взаємин із сусідніми спільнотами або племенами, основні принципи організації громадського управління та інші, – інформацію, вік якої визначити важко, але в принципі можливо.

У це ціле входять і особливості мислення народу, який населяв і населяє дану територію, його соціального інтелекту, специфічні характеристики соціальної пам'яті, переважні потреби, почуття, стилі поведінки, тобто, особливості когнітивних, емоційно-почуттєвих і поведінкових патернів. Причому, мова йде не тільки про самі давні і глибокі властивості даного макросвіту, які узагальнюють особливості його історичного шляху і мають сенс саме в якості властивостей суб'єктів, які жили і живуть в даному соціумі. Структура соціальної системи весь час оновлюється, поповнюється, корегується змінними внутрішніми і зовнішніми умовами життя даного соціуму. Від колективного безсвідомого, як від загальної душі, що не має часових меж, ми можемо очікувати реакції на найзагальніші і завжди наявні умови соціологічної, фізіологічної і фізичної природи [198, с. 142-154].

Юнг вважав безсвідоме творчим, розумним принципом, що зв'язує індивіда з усім людством, з природою і космосом. За Юнгом, безсвідоме не тільки підвладне історичному детермінізму, але в нього є також проективна та креативна функції, які є важливими та необхідними для можливого прогнозування соціальних ситуацій та їх творчої саморегуляції під час вивчення соціальної системи. Прогнозування можливих алгоритмів розвитку соціуму можливо тільки за умови осмислення й глибокого вивчення соціологічних механізмів регулювання соціальних змін і соціального процесу в цілому. Наприклад, відкривши випадки незвичайних синхронностей (*синхронність*, за Юнгом, – це акаузальний зв'язковий принцип, що означає осмислені збіги подій, які розділені в часі і просторі) архетипів і

феноменологічного світу, Юнг прийшов до висновку, що архетипи повинні впливати на тканину феноменального, реального світу [198, с. 162–170].

Унікальними джерелами інформації про колективні аспекти безсвідомого Юнг вважав порівняльне релігієзнавство і всесвітню міфологію (якщо Фрейд інтерпретував міфи з точки зору характерних проблем і конфліктів дитинства, то Юнг стверджував про наявність універсальних міфологічних мотивів у людей, які абсолютно і точно не знайомі з подібним знанням взагалі), на сьогодні до цього можна додати факти історичного життя соціуму, дешифрування різноманітних предметів «німого реєстру» культури [87, с. 50], вивчення домінуючих форм поведінки і норм соціальних реакцій з точки зору соціальних властивостей і станів та ін. При осмисленні сказаного виникає резонне питання: коли відбулась «закладка» притаманного цій соціальної системі ендогенного шару інформації, коли виникли перші архетипи й установки?

Як всій природі, так і суспільству особливо властива *кооперативність* – об'єднання окремих елементів в системи. В результаті у новоствореної системи можуть виникати нові властивості. І якщо мова йде про великі сукупності об'єктів зі складними взаємозв'язками і залежностями, з великою кількістю елементів (тобто про суспільство), то глибокі властивості, що виникають в результаті «збірки», будуть носити фундаментальний характер. Ефект «збирання» у випадку нашого аналізу – це ефект об'єднання людей для виконання будь-якої спільної роботи.

Знайомий соціально-системний феномен: у результаті об'єднання людей виникають нові властивості іншої цілісності, не притаманні окремим представникам спільноти. Все питання в тому, коли ж було створене те суспільство, яке згодом стало, наприклад, Українським? Коли відбулась «закладка» первинних установок соціальної системи нашого та інших соціумів? Якісний аналіз соціологічної, історичної, археологічної, культурологічної літератури, а також розшифровка наскальних фігур, форм, фотографій,

колірних гам та інших речових документів спільно з чуттєвим сприйняттям того чи іншого соціуму як «дорослого», дозрілого, сильного або слабкого, «інфантильного» з точки зору сучасних соціально-системних знань, напевно, в цьому питанні зможуть допомогти більше, ніж методи кількісного аналізу. Але незалежно від знання точного віку того чи іншого соціуму, його соціальну систему можна і потрібно вивчати на основі структурної моделі, створеної на інших підставах, які «знімають» вік. Які ж вони?

Соціальна система не є нерухомою, такою, що не піддається зміні, як цілісний гештальт. У будь-якому соціальному феномені існують як більш, так і менш стійкі компоненти, які дозволяють явищу, з одного боку, залишитись цілісним, а з іншого – дати йому можливість саморуху та розвитку. Динаміку соціальної структури, культури соціуму забезпечує почергова зміна станів соціальної системи (соціальних станів). *Соціальний стан* – це перш за все функціональна характеристика соціуму, в якій виявляються ті його глибинні особливості, завдяки яким соціуму притаманні ті чи інші сутнісні форми існування (наприклад, його готовність або неготовність до лабільних і розумних соціальних трансформацій).

Особливості стану суспільства у поточний період торкаються фундаментальних основ соціуму, що включають базову мораль, панівну систему цінностей, поведінкові установки соціальних груп і норми соціальних реакцій (тобто ті, що не викликають подиву, осуду або захоплення, реакції більшості). Характеризуючи динаміку, що відбувається у суспільстві, більшість дослідників обмежується згадкою лише економічних і політичних перетворень.

Соціологія, незважаючи на свій безумовно важливий статус інтерпретатора соціального життя суспільства, не має достатньо розгорнутої діагностичної шкали змін, що відбуваються у суспільстві. Категорії ж соціології суспільства розроблені лише номінально. Серед них – соціологія класів і соціальних груп, соціологія масових явищ (паніки, феноменів «натовпу», мітингів, соціальних почуттів, очікувань і соціального самопочуття, соціологія

стереотипів поведінки і забобонів [55, с. 112]. Все це входить у сферу вивчення соціальної системи, але до цих пір неясно, чому такого роду закономірності соціальної системології, не враховуються соціологами при вивченні макро- і мікро процесів у суспільстві.

Всі ці визначення відзначаються великою часткою суб'єктивності. Об'єктивних критеріїв диференціації громадських «станів духу» в соціології, як і в соціальній системології, немає. Започаткована нами спроба стосується саме цієї проблеми і межує з дискусійними соціологічними питаннями про природу соціальної динаміки, її направленість, повторюваність, ступінь універсальності схеми соціальної трансформації і т.д. Цим питанням приділяли особливу увагу А. Тойнбі, П. Сорокін, А. де Токвіль, О. Конт, К. Маркс, В. Парето, Е. Дюркгайм, М. Вебер, Т. Парсонс, Р. Дарендорф, Р. Мертон та інші [55, с. 113].

Дисфункціональний хаотичний стан українського суспільства не просто відображає період після структурно-дефіцитарного вибуху та руйнування минулої структури суспільства, але і відображає певну константність самої кризовості як такої, що зумовлена ментальними чинниками. Тут йдеться, зокрема, про звикання соціальної системи до нефункціонального та соціопатичного режиму відтворення соціальності, в якому процеси дисипації соціальної енергії не сприяють переходу в полосу відносної соціальної стабільності, а призводять до консервації ентропійного режиму соціального відтворення.

Дисфункціональні стани соціальної системи містять в собі як мінімум два рівні свого розвитку:

1 – рівень поверхневої соціальної девіалізації, який супроводжується виникненням і виникненням дисфункцій в окремих соціальних підсистемах через поширення соціальних девіацій.

У нашому оціночному соціодіагностичному континуумі, розробленому з урахуванням дослідження посттоталітарних соціопатій Є. Головахою та Н. Паніною [43, с. 41-44], відхід від соціальної норми супроводжується

перехідною зоною виникнення множинних девіацій у соціальних підсистемах соціальних систем: політичній, правовій, економічній, освітній тощо. Щодо ментальності ми можемо простежити наступні девіації у соціальних підсистемах:

Таблиця 2. Співвідношення між ментальними диспозиціями, соціальними девіаціями та дисфункціями

Ментальна диспозиція (параметр)	Можливі соціальні девіації	Можливі дисфункції (дисфункції) в соціальних підсистемах та в соціальній системі
1. Індивідуалізм	Ескапізм, абсентизм, натуралістичний консьюмеризм (економічний паразитизм), корупційні практики, маргіналізація, пауперизація	Атомізованість політичної системи, клубний характер більшості політичних партій, дефіцитарність правових гарантій приватної власності, клієнтелізм, корпоративізм, трайбалізм, поширення бідності
2. Інтровертність	Соціальна ізоляція, атомізація, монадизація	Регіональний сепаратизм, ксенофобія, соціальна апатія, політичний абсентизм
3. Кардіоцентризм	Соціальний okazіоналізм (залежність від випадковостей), соціальна тінізація (ендомізація)	Зростання показників латентної злочинності (криміналізація), несталість економічного відтворення
4. Емоційність	Форсація (штучне прискорення через хаотично-безсистемні рішення) соціального розвитку, персоналізація політичних інституцій	Перманентна транзитність політики, залежність політичних рішень від мафіозних мікроорганізацій, геополітична багатовекторність
5. Толерантність	Дисоціація між громадською думкою і соціальною дією (соціальна дисоціація), габітуалізація чужорідних (іншокультурних) соціальних практик	Зовнішньо-політична екстерналізація та залежність від геополітичного арбітражу іноземних держав, політичний емісаріат, аутоксенофобія (вияви

		страху до представників своєї ж спільноти)
6. Анархізм	Поширення корупційних практик, регіональний сепаратизм, правовий локалізм та нігілізм	Зростання кількості суб'єктів локального нормотворення, посилення децентралізуючи-хаотизуючих виявів у вигляді квазіпротестної соціальної поведінки населення під проводом регіональних мафіозних еліт, знецінення писаного (формалізовано-кодифікованого) права і загального закону на користь звичаєвого права (правовий нігілізм)

2 – рівень зрілості, який забезпечується дією механізму хаотизації, коли соціальна система переходячи в соціопатично-хаотичний стан, гальмує деструктивний потенціал хаосу з метою самозбереження, через острах саморуйнування, кінцевої катастрофи. Страх загибелі, є присутнім не тільки на індивідуальному, але і на макросоціальному рівні, виводить в кінцевому підсумку цей стан на шлях раціоналізації, здорового глузду, пізнання закономірностей власного розвитку та найбільш оптимальних шляхів виходу з кризи, що склалася.

Саме у дисфункціональному стані соціальної системи формується та соціальна сутність, що є самовідповідною. Ця соціальна сутність є багатогранною. В історії України та Росії можна побачити, наскільки складним є комбінація їх історичних обставин, наскільки різними можуть бути прояви одних і тих самих властивостей і особливостей соціальної системи. Дисфункціональні хаотичні стани соціальної системи найменш пов'язані умовностями і конвенціональними елементами, хоча і залишаються залежними від історичних випадковостей. Вони є одночасно і двигуном соціальної

динаміки, і матерією соціальності, і індикатором застарілих внутрішніх суспільних конфліктів.

§ 2. Сутність та типологічні властивості української ментальності у соціодіагностичному аспекті

«*Суспільство* у первинному сенсі слова означає співтовариство, сумісне життя, асоціацію. Всі істинні соціальні факти за своєю природою психічні», – відзначає американський соціолог Ф. Гіддінгс в своїй праці «Засади соціології» [39, с. 291–292]. Повністю погоджуючись із зазначеною думкою, зауважимо, що психічна наповненість будь-яких соціальних фактів забезпечується через ментальні властивості як профільні параметри ментальності.

Як було відзначено вище, під *ментальністю* ми будемо розуміти «програмне забезпечення» соціальної дії (Парсонс), яке через комунікацію призводить суспільство до усвідомлення спільної (надіндивідної) мети як ментально-відповідного аттрактору [119, с. 288].

Таким чином, атрактивні структури являють собою системи локального порядку, вищого відносно інших підсистем, а мінімізація ентропії відбувається за рахунок мінімізації ступенів свободи. Самоорганізаційні механізми соціальної впорядкованості мають у своєму розпорядженні переважно неусвідомлювані психічні змісти. Кооперативність, когерентність самоорганізаційних структур виявляє себе як колективність – реальна, а не агрегативна [137, с. 59].

У контексті нашого дослідження є сенс впровадити поняття агрегативної колективності (квазіколективності) та реальної колективності, що відображають функціональні та дисфункціональні прояви ментальності. Адже якщо колективність є переважно явищем психічним, яке відбивається у відповідних соціальних виявах ступеня інтегрованості, кооперованості, когерентності соціальних взаємодій, то ступень цієї інтегрованості,

кооперованості, когерентності може бути різним. *Реальна колективність* – це атрибут самоорганізованої (стабілізованої) соціальної системи, що забезпечується атрактивністю цілі соціальної системи та когерентністю елементів цієї системи в її досягненні. *Агрегативна колективність* – це атрибут транзитивної або ж хаотизованої соціальної спільноти, яка перебуває в стані пошуку аттрактору, що забезпечить суб'єктам цієї спільноти когерентність соціальної системи. Отже, агрегативна колективність є атрибутом спільноти в її еволюціонуванні до рівня соціальної системи.

Когерентність можна визначити як субатрибут реальної колективності, що виявлятиметься у психічній налаштованості членів даної спільноти на атрактивну структуру соціальної системи і, відповідно, подолання агрегативної ентропійності транзитивного суспільства. Як стане зрозуміло далі, ознаки ментальності українського народу (ментальні параметри української етнічності в її узагальненому вияві) не сприяють формуванню реальної колективності, а є психічним супроводом агрегативної колективності, яка не забезпечує суспільству прагнення до спільної мети – і – більше того – істотно загальмовують формування аттрактору соціальної системи, тобто, виступають системно-дисфункціональними чинниками.

Дослідження психоетнічних особливостей українського народу на науковому рівні були започатковані у 2-й половині XIX ст. М.Костомаровим («Дві руські народності»), І.Нечуєм-Левицьким («Світогляд українського народу») та В.Антоновичем («Три національні типи народні») [184, с. 47]. Потужним стимулом для розвитку цих досліджень став історично об'єктивний процес національного самоусвідомлення і самоутвердження української нації, що розгорнувся на початку XX ст. Відбулося суттєве поглиблення і розширення джерельної бази: до фольклорних, літературних та етнографічних матеріалів були долучені літописні джерела, літературні твори давньоруського періоду, джерела іноземного походження та матеріали, накопичені дослідницьким

шляхом (порівняльний аналіз зовнішніх ознак українців, антропометричні виміри, опитування населення тощо).

Значних змін зазнала і методологічна база: якщо на початку вона використовувала переважно описовий і споглядальний методи, то відтоді до них додалися історико-порівняльні, емпіричні, соціологічні методи та методи узагальнюючих досліджень, пов'язані з використанням наукових результатів, одержаних у суміжних галузях знань, а також набули поширення теоретичні, зокрема системні та структурно-функціональні, методи досліджень.

У той час, як у світовій соціології утвердилися уявлення про поступову еволюцію основних психоетнічних настанов, ментальності загалом під впливом соціокультурних та природних (біологічних) процесів, ця обставина відобразилася і в роботах українських науковців діаспори, зокрема В.Яніва [201, с. 67].

Про необхідність „культивування» певних рис ментальності та соціоетнічних ознак з метою вироблення тих якостей, які робили б українців стійкішими щодо зовнішніх впливів, писали Я.Яременко (Ярема), І. Мірчук, І.Гончаренко [184, с. 48].

Вже з 1991 р. українські науковці отримали змогу працювати над доробками своїх попередників і продовжити їх дослідження. Протягом останніх 15 років опубліковано ряд монографій і статей, автори яких (В. Бех, В. Євтух, Л. Бевзенко, М. Шульга, Є Головаха, Н. Паніна, Н. Бойко, В.Сніжко, М.Розумний, М.Пірен, О.Хрущ, Г.Бійчук, О.Гуцуляк, І.Старовойт, М.Продум (І.Каганець), І.Поліщук, В.Дем'яненко, О.Донченко, Ю.Романенко та інші) виходять із засадничих уявлень про мінливість у часі соціопсихічних ознак і на цій основі аналізують проблеми подальшого розвитку української нації.

Одними з перших про соціодіагностику перехідних соціальних систем в українській соціології почали вести мову Є. Головаха та Н. Паніна [43, с. 41-44], які обґрунтували концепцію соціопатії в транзитних суспільствах. В нашому дослідженні ми будемо намагатись теоретично екстраполювати

положення цієї концепції на розробку соціодіагностичної шкали оцінювання дисфункціональних, нефункціональних та соціопатичних станів української ментальності.

У дослідженнях деяких українських вчених виділяються чотири системотворчі психоеетнічні ознаки ментальності українського народу:

1. *Інтровертивність* вищих психічних функцій у сприйнятті дійсності, що виявляється у зосередженості особи на фактах і проблемах внутрішнього, особистісно-індивідуального світу.

2. *Кордоцентричність*, що проявляється у сентименталізмі, чутливості, ліризмі, любові до природи, яскраво відображених у пісенному фольклорі, естетизації народного буття.

3. *Анархічний індивідуалізм*, партикулярне прагнення до особистої свободи без належного прагнення до державності, належної стійкості, витривалості, відсутність ясних цілей, дисциплінованості і організованості.

4. Перевага емоційного, чуттєвого, над моральністю, волею та інтелектом [123, с. 42–78].

Виходячи з виявлених рис, можна припустити, що кожна з них знаходить своє виявлення в тих чи інших особливостях соціальної життєдіяльності і може підлягати, у зв'язку з цим, соціодіагностичній ідентифікації в міжкультурному (крескультурному) вимірі. Проте, навіть якщо ми абстрагуємося від міжкультурного виміру, у нас є підстави говорити про функціональні та дисфункціональні прояви ментальності в соціальному просторі.

Інтровертивність, кордоцентричність, анархічний індивідуалізм перевага емоційного, чуттєвого, над моральністю, волею та інтелектом можуть перебувати ближче до полюсу соціальної норми, а можуть виявлятися в соціопатичному континуумі.

Для соціодіагностичного розрізнення цих понять ми маємо дати їх теоретичну інтерпретацію. *Соціальна норма* – це зконструйований еталон, що дозволяє визначати певні властивості (процеси, стани) соціальної системи,

ментальності, поведінки окремих соціальних суб'єктів та ін. соціальних формоутворень, як такі, що відповідають критеріям гомеостазу (балансності та рівно важності). Певна властивість процес або стан виявляються в нормі, коли вони не порушують соціо-екологічну збалансованість, тобто, функціонування суб'єкта із заданими властивостями, станами і процесуальними компонентами не призводить до порушення балансності в зовнішньому оточенні (соціальному середовищі), або ж, в термінології Парсонса, виявляється рівновага між функціями ціледосягнення і адаптація [119, с. 79]. У стані соціальної норми суб'єкт не поглинає соціальне середовище настільки, щоб спричинити дисбаланс у системі інтеракцій з іншими суб'єктами, але, з іншого боку, не асимілює власну ідентичність настільки, щоб 100%-во адаптуватись і втратити «кордони системи» [90, с. 92].

Коли ціледосягнення суб'єкта (а це і є практично конструювання середовища із порушенням рівноваги, гомеостазу і екологічної балансності в інтеракціях з іншими суб'єктами) починає переважати над адаптацією, тобто, суб'єкт утворює надсистему (метасистему) по відношенню до інших систем із порушенням їх кордонів, він переходить у нерівноважний стан, що за соціодіагностичною шкалою відповідає граничності (гіпофункціональності, дисфункціональності). Те ж саме спостерігається і тоді, коли суб'єкт виявляє надмірну адаптивність і прагне впустити інші системи у власні кордони: він дає асимілювати себе, а значить, піддається руйнації.

Отже, при відході від соціальної норми у суб'єкта посилюються відцентрові тенденції і починає нарощуватись кількість ознак хаотичного стану. У зв'язку з цим дослідження О. Донченко пропонує цілком справедливе розрізнення трьох станів соціетальної психіки, які можуть бути, до певної міри екстрапольовані і на соціальну систему, і на ментальність. Авторка розрізняє конвенційний, корегуючий та хаотичний соціетальні стани. За нашим визначенням, дисфункціональному (хаотичному) стану відповідає соціопатія, стану соціальної норми – конвенційний стан, а так званому перехідному

(транзитному, граничному) стану соціальної системи – корегуючий [55, с. 114-138].

Аналогічні розрізнення стосуються і ментальних диспозицій, які можуть виявляти себе в стані соціальної норми, граничному вияві та в соціопатичному вимірі. Наближення тієї чи іншої ментальної властивості спільноти до граничного (соціопатичного) полюсу оціночної соціодіагностичної шкали має супроводжуватись негативними соціальним явищами, які мають макросистемний, мезосистемний та мікросистемний виміри.

Оскільки *ментальність*, як було з'ясовано вище, виступає деякою проміжною (буферною) зоною між колективним безсвідомим з його архетипікою та макроідентичністю, то при посиленні соціопатичних або ж граничних проявів (гіпофункціональність, соціопатія) дослідники, за допомогою різних методів емпіричного дослідження, можуть фіксувати погіршення різних макропоказників, зокрема, зростання інфляції та безробіття, злочинності, кількості протестних політичних акцій, девіацій, пов'язаних із вживанням психоактивних речовин (наркоманії, проституції, алкоголізму). Всі ці показники «говоритимуть» (звісно, мовою зростаючої динаміки кількісних показників) про нарощування соціопатичності (девіантності).

Варто проаналізувати можливі граничні та дисфункціональні прояви окремих ментальних диспозицій. Інтровертивність визначається як головна, визначальна ознака українців, що значною мірою обумовлює і їх кордоцентричність, індивідуалізм, емоційність. Інтровертивність виявляється у таких зовнішніх проявах, як замкненість, мовчазність, самозаглибленість, звуження кола спілкування і домінування родинних цінностей над суспільними. У дисфункціональному (гіпофункціональному) та соціопатичному вимірах дана ментальна риса може виявлятися як «програмне забезпечення» соціального корпоративізму, атомізації, (у вигляді, зокрема, регіоналізації), соціальній ізоляції і загалом – послабленню соціальної синергійності (узгодженості,

координованості взаємодії різних соціальних суб'єктів заради досягнення соціально-системних цілей).

За шкалою соціальної девіації Р.Мертон, соціопатичні прояви інтровертивності стосуватимуться соціального ескапізму та ретреатизму, тобто, соціальної поведінки у вигляді втечі, ухилення, уникнення, розривів контактів (комунікації) індивідів та мікрогруп із макросистемними інституціями та утворенням в цих інституціях корпоративно-орієнтованих мікрокластерів, які дисфункціонально впливають на досягнення власне інституційних цілей [96, с. 75].

В економічній підсистемі соціопатична інтровертивність виявлятиметься у вигляді обмеження раціональності та прогностичності в ставленні до виробництва, переважанні споживчих цінностей над продукуванням.

У політичній підсистемі соціопатична інтровертивність виявлятиметься у вигляді абсентизму і застійного невдоволення, що знаходить вираження в тінізації публічної політики на користь регіональних мафіозних лоббі (які ігнорують навіть інтереси жителів регіонів, дбаючи лише про свої власні, мікрокорпоративні інтереси), слабкому зв'язку владно-законодавчих рішень із їх виконанням (розриви між рішеннями «на папері» і рішеннями «в дії»), загалом, розбіжностями між інституційними нормами і соціальною реальністю (ця особливість стосується вже правової системи України).

В ідеологічному вимірі соціопатична інтровертивність виявляється як нерозбірливість і ідеологічна дифузність, мозаїчність геополітичного вибору (пресловута «багатовекторність»), ситуативна орієнтованість на отримання швидких поточних результатів на користь стратегічних, послабленість національно-державницьких інтенцій при переважанні ліберального космополітизму.

В підсистемі освіти соціопатична інтровертивність виявляється як рецепція і відтворення дидактичних моделей зарубіжних країн при слабкій адаптації і заблокованості структурної будови системоутворюючих ланок

управління освітніми закладами, переважанні монологічних дидактичних технологій над інтерактивними та груповими, ставкою на репродуктивні знання-уявлення при їх переважанні (в оцінці кінцевих результатів) над продуктивними знаннями, вміннями та навичками. Ці ж висновки підтверджуються в роботах етносоціологів та етнопсихологів. Ця риса переважно розглядається як негативна чи така, що продукує негативні прояви. Зокрема, вона несе відповідальність за негативне ставлення до зовнішнього світу на тлі ідеалізації світу внутрішнього. Так, на думку В.Яніва, інтровертивність українця, а водночас і його пасивність та втеча від дійсності, зумовлені впливом несприятливих історико-культурних та геополітичних обставин [201, с. 109].

Висновки про інтровертивність вдачі українців ґрунтуються на аналізі найвідоміших постатей українства – Г.Сковороди, М.Гоголя, Т.Шевченка. З інтровертивністю пов'язується і український егоцентризм, що «дає перевагу всьому особистому над усім загальним» і спричинив вже не одну соціально-історичну катастрофу України. Прагнення до непродуктивного самовираження завдяки соціопатичним проявам інтровертності не знає меж: «Духовна істота в мені – це Богові рівна істота, в ній цілий світ і Бог», – писав Г.Сковорода. І.Поліщук вважає, що інтровертивний індивідуалізм пересічного українця «...має за підсумок егоцентризм, який призводить до знецінення власних авторитетів» [129, с. 86-92].

Від себе, у зв'язку з цим, уточнимо, що знецінюються не просто соціальні авторитети, а соціальна ієрархічність як така, що призводить на практиці до групівщини, непродуктивної корпоративності та розрощування корупційних практик. Оскільки корупційні практики виступають своєрідним проявом соціопатії, є сенс стверджувати, що Україна, яка займає одне з перших місць у світі за індексами корупції отримує свої показники, не в останню чергу, за рахунок знецінення соціальної ієрархічності. Адже в корупційних практиках йдеться передусім про прагнення будь-яких суб'єктів створювати локальні-

ендогенні системи нормативної регуляції, відірвані від макросистем, тобто, встановлювати нормативні правила гри на макрорівні.

Уявлення про успіх, благо, про можливості людської особистості в українській думці малорозвинуті, примітивні, якоюсь мірою інфантильні. «Українці – природні буддисти. Вони... знаходять вихід не в катарсисі, а в каталепсії. Стороння спостережливність та індиферентність – це реакція безсильної перед світом і перед собою людини», – зазначає М.Розумний [135, с. 48–55]. Однак, незважаючи на нерозвиненість уявлень про особистість, конфлікт особистого і суспільного вирішувався українцем завжди на користь особистого. Несформованість свого «ми», своєї соціальної ідентичності призводить до історичних колізій, перегинів, різко полярних суджень про історію, про людство, про державність. Тут, з одного боку, мова може йти про соціальні складові менталітету, а з другого – про вплив ментальності на свідомість соціуму.

Звернемо увагу, що кордоцентричність, як і інтровертивність, має дуальний зміст, поєднує і позитивні, і негативні риси. Якщо вона є домінуючою ознакою, (а це більш властиве українським жінкам), то породжує доброзичливе ставлення до інших людей, приязність у стосунках, готовність прийти на допомогу ближньому. Але у поєднанні з інтровертивністю вона стає джерелом бездіяльної мрійливості або пристрасності, спалахів емоцій та емоційних зривів, різкої зміни настрою та впадання у розпач.

У дисфункціональному та соціопатичному вимірах кордоцентричність виявляється у підвладності соціального інтелекту (носієм якого виступає, за визначенням О. Донченко та Ю. Романенко політична еліта [56, с. 84]) соціальним настроям, в мінливості та непередбачуваності політичних стратегій, в непослідовності електорату під час виборчих кампаній при виборі кандидатів, загалом – в послабленості централізованого-плануючого начала в політиці та адмініструванні при високій залежності від ситуативно-несприятливих

соціальних обставин, рівно як і послаблене намагання стратегічно прораховувати настання подібних обставин з боку політичного керівництва.

Найбільш проблемною ознакою українського етносу дослідники вважають індивідуалізм. Індивідуалізм, який сам собою спонукає до самостійності у хазяйнуванні, підприємливості і відповідальності, є ознакою приналежності до європейського соціокультурного простору і різко контрастує з російським колективізмом. Але, у поєднанні з інтровертивністю, він породжує ряд соціопатичних проявів у вигляді потягу до псевдодемократизму (охлократизму), який легко набуває соціально-руйнівних (хаотизуючих суспільство) ознак і переростає в анархізм.

Український етносоціолог та етнопсихолог В.Янів стверджував: «В основному причину наших історичних невдач, як вони впливали з українського вибуялого індивідуалізму, можна б схарактеризувати парадоксом, що в неволі опинились ми тому, що надмірно любимо волю. У бажанні рівності і братерства ми боялися свого власного деспота, і послаблювали себе внутрішньою боротьбою так довго (не виявляючи одночасно досить активності назовні), аж запанували над нами чужинці» [201, с. 89-102]. Домінування емоцій над волею та інтелектом породжує суб'єктивізм оцінок і суджень, імпульсивність і необдуманість дій, а у сполученні з інтровертивністю – також і дратівливість через дрібниці, схильність до гніву та образ, своєрідність гумору, артистизм і нахил до патетики.

Поряд із цими головними ознаками, у ментальній будові українця зінтегровано низку інших – як суто позитивних (лагідна вдача, естетичне сприймання життя, глибока релігійність, схильність до збереження родинних традицій та обрядовості у побуті, гостинність і доброзичливість до чужинців), так і негативних, часто дуально протилежних (амбіційність і меншовартісність, довірливість і підозрілість, провінційна обмеженість та аристократизм духу).

Соціопатичний та дисфункціональний виміри українського індивідуалізму пов'язані з тим, що він не «доростає» до публічного

громадського рівня та існує виключно у царині суто егоїстичних інтересів, на побутовому рівні, тобто, у сполученні з інтровертивністю виявляється у вигляді відомої побутової установки «моя хата з краю». У соціальному та політичному масштабі така диспозиція дає на виході послаблення комюнітарності, соціальної синергійності та солідарності, загалом – перетворення суспільства на соціальний простір, в якому системні елементи стають антисистемними (свої – чужими для своїх), а антисистемні елементи – системними (чужі – своїми для своїх). Через індивідуалізм, за переконанням автора українське суспільство багато в чому втрачає в аутопойесисі, тобто, інтегрованому відтворенні властивостей соціальної системи на рівні свого соціального мікроізоморфа – нормативного соціотипу [137, с. 69].

У художній літературі, мабуть, якнайкраще українську нездатність сублімувати особисті інстинкти та нижчі емоції й інтереси у вищі, суспільні, демонструють персонажі М.В.Гоголя Коробочка та Собакевич, життя яких проходить і закінчується виключно у межах власного маєтку.

Інтровертивний характер українського індивідуалізму, його спрямованість на відособлення індивіда від суспільства і від інших людей, спрямовує зусилля особистості на створення свого малого індивідуального світу, на ізоляцію в ньому і убереження себе від впливу інших людей і від соціуму. Саме цим можна пояснити парадоксальність сьогоденної ситуації, коли в нації індивідуалістів катастрофічно не вистачає соціально-активних людей.

Водночас ряд дослідників відзначають і контрастні якості інтровертизму та емоційності українського менталітету. За великого егоцентризму («моя хата з краю»), соціальної байдужості українці схильні до співчуття, гуманізму; при розвиненому братолюбстві, всепрощенні, що ослаблює агресивність, войовничість, українець здатен до помсти, бунту проти несправедливості, що посилюється тенденцією до анархізму; український інтровертизм не є замкнутістю в собі, він є лише спрямуванням на себе. Велика чуттєвість при

інтровертизмі потребує контакту, оскільки українець не терпить самотності і спрямовує самовияв на якийсь зовнішній об'єкт [86, с. 204–205].

Емоційність, домінування емоційно-чуттєвого переживання над холодною розсудливістю чітко виявляється в політичній сфері. Для української політики і минулого, і сучасного характерним є багатоманітність глобальних «прожектів» різної спрямованості, що мають за мету перетворення дійсності в цілому, або ж її окремих сфер. Але з питанням переведення політичних планів, цілей на практичні рейки, прогнозуванням наслідків тих рішень, що приймаються в українській політиці, завжди були проблеми. А це і є свідченням її недостатньої раціональності.

Егоцентричне спрямування уваги на внутрішній світ заважає також визнанню авторитетів. Українці визнають авторитет скоріше під впливом настрою, раптового захоплення, ніж в результаті холодного аналізу заслуг людини. Ці риси українського електорату відмітив і директор Школи виборчих технологій (м. Москва) Д.Алексєєв: «Українець не любить почуватись у програвші, тому голосувати за того, хто явно не виграє, він не буде. Це дуже відрізняє його від росіянина, котрий жаліє слабких і полюбляє чинити «назло» [86, с. 211].

Аналіз динаміки розвитку соціумів підводить нас до твердження, що не можна говорити про існування їх як «чисто інтровертних» або «чисто екстравертних». У різні періоди історичного буття різні соціопсихічні ознаки можуть проявлятися по-різному, виникати, посилюватися і послаблюватися – аж до повного зникнення. Тож і в соціопсихічних ознаках українців, особливо за останній, досить-таки динамічний, етап нашого розвитку можемо очікувати певних змін.

Утім, є й інший погляд на вищезазначені якості українського менталітету. Український дослідник Є.Онацький емоційність та чуттєвість вважає не негативними, а позитивними і певною мірою захисними (від раціоналістичного руйнування душі) рисами української вдачі, прикметою «нашої національної

вищості». «Без сумніву, ми повинні зберегти й належно плекати здорову емоційність, бо розвиватися й рости можна тільки на ґрунті того, що вже маємо. Але треба звернути увагу й на розвиток нашого інтелекту й волі, щоб досягнути всебічний розвиток нашої особистості. Мусимо йти до цього шляхом повільного виховання, але в усякому разі не відкиданням нашої емоційності, не висушуванням нашого серця, не нищенням нашої людяності – теоріями, що походять з уже виродженого світу, де запанувала мертва логіка, бо мертва не може дати життя» [114, с. 45].

Можливо, таке переосмислення української емоційності стане однією з умов подолання комплексу меншовартості в свідомості українського соціуму, який значною мірою ґрунтується на пріоритеті ірраціонального над раціональним та негативному ставленні до власного, внутрішнього, іманентного, емоційно забарвленого світу. Цей комплекс сформувався під впливом історичних реалій і проявляє себе як на рівні соціальної еліти (постійне порівняння успіхів, досягнень, невдач, тих чи інших рішень з відповідними у «старшого брата»), так і масової свідомості (у настроях запрограмованості повторення російських та польських соціальних сценаріїв в Україні; у переконаннях частини українського соціуму у неможливості побудови незалежної української держави, аж до прагнення повернути СРСР).

На позитивні впливи інтровертизму українського народу вказує і Д.Алексєєв, змальовуючи соціально-типологічний портрет середньостатистичного українця: «Свідомість українця двоїста... Здавалося б ці суперечності призведуть до соціальної шизофренії, але це не так. На відміну від росіян, орієнтованих на екстравертність, українців відрізняє здорова інтровертність» [86, с. 212].

Переважає більшість українських дослідників, аналізуючи український характер і вдачу, виходили з визначального впливу географічного і геополітичного розташування України, особливостей клімату та господарського життя. Зв'язком українця з землею пояснюється домінування

емоційного над раціональним. Більше того, В.Липинський вважав родючу землю і сприятливий клімат не лише благом, але й фактором, що спричинює українську бездержавність. Адже такі умови швидко призводили до «дегенерації громадських інстинктів», розвивали лінощі і нездатність до постійного, тривалого і методичного зусилля [91, с. 212].

Вплив геополітичного становища на формування менталітету українців теж неоднозначний. Ним пояснюється надзвичайне прагнення до свободи, стихія вільної самодіяльності особистості, природний демократизм. Вони спонукають до утворення різноманітних місцевих форм самореалізації на локально-суспільному та особистісному рівнях, і водночас до анархізму. Так, М.Костомаров характеризує Україну як соціальну спільноту, яка з давніх-давен знати не хотіла «ні царя, ні пана», а Д.Яворницький дає оцінку запорозькому козацтву як хранителю політичних і суспільних ідеалів українського народу, соціального феномена, що слугував «живим провісником свободи», «живим протестом проти насилля і рабства» [184, с. 52]. І.Лисняк-Рудницький розглядав степ не як ворожий і чужий українцеві, а як формотворчий чинник українського характеру. «Українська людина пограниччя була козаком, що в XVI – XVII століттях став репрезентативним типом свого народу» [92, с. 73].

З точки зору утворення стабілізованих соціумів і формування осілості «козаччина», будучи типологічно прив'язаною до різних соціальних девіацій за Р.Мертоном (зокрема – ретреатизмом і бунтом) виступає одним із дисфункціональних чинників відцентрових рухів в Україні, виявляючи себе в епізодичних спалахах регіонального сепаратизму (Крим, Закарпаття, Донеччина і Луганщина). Покозачений соціотип тяжіє до невизнання авторитету центральної влади, що призводить до виявів ненормативної поведінки і розхитування норм глобальної соціальної регуляції в масштабах суспільства [96, с. 93].

На думку сучасного дослідника С.Грабовського, тлумачення пограниччя лише на межі хліборобської і кочової цивілізації хоча і є справедливим, але

вочевидь недостатнім. Адже Україна виступала як місце зіткнення (і взаємовпливу) західного і східного християнства (з усіма єресями та трансформаціями і першого, і другого), а на додачу – християнства, ісламу й іудаїзму [47, с. 5].

Україна (з XVIII ст.) виступила місцем перетину традицій, з одного боку європейської цивілізації, заснованої на чільній ролі міст (саме до неї належали українські землі з часів Київської Русі і до держави Богдана Хмельницького) і, з іншого боку, євразійсько-російської цивілізації, в якій чільна роль належала селам і панським маєткам. Цей ряд можна продовжити аж до XX ст., коли в 30-ті роки Схід України виступав пограниччям «диктатури пролетаріату», а Захід України – «європейської демократії», та і нині йдеться про роль української держави як «моста» між геополітичними і соціокультурними материками [47, с. 6].

Чисельні історичні факти підтверджують анархічний індивідуалізм українців, відсутність згуртованості, єдності, взаємопідтримки, прагнення до особистої свободи, без належного прагнення до державності. В умовах України державність тривалий час була чужорідною – турецькою, польською, російською – нав'язаним інститутом гноблення, який до того ж обмежував індивідуальну свободу і господарську ініціативу. І тому, природно, подібний досвід викликав у суспільній психології і свідомості реакцію відторгнення, неприйняття державності.

У вимірі соціологічної рефлексії значним евристичним потенціалом для осмислення емоційної сутності комюнітарності в Україні (саме як комюнітарності малих спільнот) дає концепція Ф. Тьонніса про співвідношення спільноти і суспільства (*Gemeinschaft und Gesellschaft*) [167, с. 48]. Цей німецький автор напряду підійшов до розуміння розрізень, що виникають між соціальною спільнотою у вимірі мікродії та глобальної соціальної дії (за Парсонсом). Трохи пізніше Парсонс поведе мову про функції ціледосягнення і латентності, які має зреалізовувати будь-яка соціальна система. Система, отже,

набуватиме системних властивостей саме через відмову від мікрокорпоративної (гемейншафтної) солідарності (тип соціальної солідарності, якому є притаманним безпосередньо-емоційний зв'язок між членами спільноти) до макрокорпоративної (гезельшафтної) солідарності, якому притаманне усвідомлення спільних соціальних інтересів на тлі раціоналізації (деемоціоналізації – у Веберівському «Entzauberung»).

Перевага індивідуально-соціальних інстинктів над політичними виражається в устремлінні українського народу впродовж всього історичного розвитку до соціального порядку на рівні компактних спільнот – родини, братства, громади, які поєднані почуттям. Спільноти формуються під впливом почуттів, а не розуміння необхідності чи інтересу. Тому значно слабшим є розуміння необхідності єдності великих спільнот, яке вимагає певного абстрагованого розуміння.

Все ж під впливом ідеалістичного начала українським народом шанується традиція як сума витворених століттями ідеалів. Традиція виконує дисциплінуючу функцію, особливо важливу при анархічності вдачі. Авторитет ідеалу набагато сильніший за авторитет особи, а протиставлення колишньої свободи сучасній неволі зміцнює традиціоналізм. Певною мірою саме ці особливості українського менталітету в свій час сприяли популярності більшовицьких лозунгів. Вихованому на ідеях козацького демократизму і соціалістично забарвленого народництва, пересічному українцеві імпонували гасла із закликами до всевладдя рад, зображення верхніх прошарків суспільства у вигляді «паразитів», проголошення боротьби з бюрократизмом і багато іншого в більшовицькій риторичі. І сьогодні, коли, здається, соціалістична ідея, дискредитована її викривленим втіленням в СРСР, повинна була б померти, вона виявляється живучою саме завдяки ментальним рисам українського народу, на тлі масового зубожіння в умовах сучасного реформування. Козаччина як ментальний кластер, що поєднує риси анархізму, індивідуалізму та емоційності з соціологічної точки зору може бути представлена як різновид

мікросоціального ескапізму та ретреатизму, який тривалий час забезпечував ухилення спільноти від визначення соціальної макроідентичності.

Відсутність єдності, злагоди у суспільстві в сучасній історії України проявилася у протистоянні законодавчої та виконавчої гілок влади, більшості і меншості у парламенті, в елементах певного протистояння західного і східного регіонів країни. Звичайно, ці фактори значною мірою заважають Україні вийти з важкого економічного, соціально-політичного стану, успішно проводити реформування всіх сфер життя українського суспільства.

У той же час стійкі самоврядні потенції української ментальності, традиційний природний демократизм українського народу, психологічне несприйняття ним деспотичного характеру центральної влади за умови створення сприятливих можливостей для його самореалізації можуть прислужитися в соціумотворчій практиці.

Ще одна риса українського ментального профілю – толерантність, має теж два протилежні соціальні аспекти. Вона і позитивна, бо необхідно, щоб влада змогла в спокійній обстановці приймати зважені, оптимальні рішення, втілювати їх у життя на певному етапі розвитку держави, коли об'єктивно виникають складні економічні та політичні умови, створюється кризова ситуація.

Іншого значення набуває толерантність в умовах, коли владні структури або нездатні вивести країну з кризового стану через свою некомпетентність, або в своїй діяльності прагнуть досягнути власних цілей, далеких від інтересів народу та держави. Стабільність і безконфліктність в Україні, як свідчить досвід останніх років, має досить суперечливий характер, і залишається одним із факторів, що практично не впливає на політичне та економічне реформування.

Соціальна безконфліктність в Україні (стан латентної соціальної аномії, спричинений дифузністю аттрактору) [137, с. 33] базується в основному не на відсутності чи врегульованості суперечностей, а на свідомому чи

інстинктивному самоусуненні від їх вирішення. Орієнтація пересічного українця на свої власні сили, вміння пристосуватися до змін середовища при бажанні забезпечити сімейний та особистий добробут дають, вже вкотре, шанс правлячій еліті проводити деструктивні соціальні експерименти (в розумінні вияву управлінської некомпетентності в проектуванні соціального простору та створенні неекологічного суспільства).

Дослідження, висвітлення і осмислення соціально-дисфункціональних вимірів української ментальності пов'язане з нагальною потребою досягти певної відповідності державотворчих процесів та «образу» держави особливостям стану, внутрішнім прагненням і потенційним можливостям українського народу. Політична еліта, пропонуючи реформи, повинна усвідомлювати, які політичні, соціальні, економічні і культурні фактори вона може враховувати, модернізуючи суспільство.

Адже існує небезпека переступити поріг максимально припустимого потоку соціальних інновацій, коли суспільство через самотність своєї культури буде просто не в змозі осягнути, переосмислити і включити в свій світогляд новаторські ідеї, оскільки вони викликають дискомфорт у переважній більшості населення. Глибоке знання психологічних особливостей українського соціуму повинно сприяти осмисленню напрямків творення і розвитку вітчизняного державотворчого процесу з урахуванням світової практики та самотності історичного досвіду українського народу.

Як зазначає Ю.Романенко, імагінативний (уявний) фрактал України, представлений на рівні етнічного світогляду у «філософії серця», мінімізує шанси її антропотипу (нормативного соціотипу) бути ким-небудь іншим, ніж поетом-мрійником, який у власній уяві вибудовує грандіозне самоздійснення, вічну «вагітність» максималіста, що спалює себе у вогні безплідного усамітнення [137, с. 72].

Так, в аграрно-землеробських соціумах (Україна) існує архетип Неньки-Землі, яка живить всіх і, водночас, забезпечує повну соціально-психологічну

автономію. Правда, в Україні це архетипове поле впливає на соціальність в деструктивному напрямку, бо сприяє розриву як міжособистісних, так і вертикальних зв'язків, посилює ентропійні тенденції [56, с. 78-79].

Розглядаючи інші глибинно-ментальні джерела українців, переважна більшість вчених майже однотайно називає жіночий первень української (слов'янської) соціальної системи. Ментальне ядро-підойма майбутнього українства формується у часи розвитку Трипільської культури (40000 – 15000 р. тому). Матріархальні традиції цього періоду знаходять подальше природне продовження, визначаючи високе становище жінки в українському середовищі. Д.Дорошенко звертає увагу на конкретні історичні факти, які доволі яскраво підтверджують окреслену тенденцію: «По смерті Ігоря, вбитого деревлянами під час «полюддя», Ольга якийсь час сама править державою [57, с. 64].

Вона являється прототипом пізніших гетьманш і полковниць козацької доби, які у відсутності своїх чоловіків правили краєм, видавали універсали і взагалі грали активну роль у політиці». О.Апанович, ніби розвиваючи спостереження Д.Дорошенка, підкреслює: «На покозаченій Україні жінка була рівноправною з чоловіком, навіть юридично. Чоловік ішов на Січ, на війну, а жінка-родоначальниця давала лад господарству та дітям, зберігала в часи лихоліття свою сім'ю, свій рід» [6, с. 108].

Теоретико-соціологічна рефлексія цих історичних фактів може здійснюватись в напрямку розуміння сутності цілісного аттрактору і дифузного аттрактору як засадничих понять синергетичної парадигми.

Цілісний аттрактор – це ментальна структура, в якій досягається мінімізована дисипація (розсіювання) соціальної енергії при максимальній когерентності складових соціальної системи щодо її макроідентичності яка, в свою чергу, сприяє встановленню соціального порядку як конвенційного стану соціальної системи [55, с. 176].

Дифузний аттрактор – це ментальна структура, в якій, за рахунок максимізованої дисипації (розсіювання) енергії встановлюється мінімальна

когерентність складових соціальної системи, тобто мінімізується їх синергійність, оскільки колективне безсвідоме при послабленості соціального інтелекту практично унеможливорює постановку метапрограмної мети системи. Отже, суспільство потрапляє в застійно-транзитивний стан і перманентне перебування в точках біфуркації, не досягаючи переходу в лінійний морфогенез.

Український фольклор дуже часто зображує ситуації, у яких жінка домінує над чоловіком, іноді навіть побиває його за «ледачість». Саме до жінки-матері звернена велика любов та пієтизм її дітей впродовж усього їхнього життя. Україна, земля-годувальниця, природно асоціюється у хліборобів-українців з найріднішою людиною, про що свідчать вирази: «Україна-мати», «Ненька-Україна». Характер українського патріотизму у цьому зв'язку визначається як відданість дітей матері. У релігійному житті жіночий первень виявляється у пріоритеті культу Богоматері над культом Христа-Богочоловіка.

Зовнішні прояви жіночого начала в українській ментальності допомагають віднайти ключ до розуміння її дисфункціональних проявів в соціальній організації. Напевне, визначальним чинником виступає матріархальний характер української родини. Зазвичай, в українській сім'ї функцію виховання здійснює, головним чином матір, яка постійно піклується про дітей та соціалізує їх.

Матріархат є моделлю сімейного життєустрою, в якому дзеркальне «Я» [97, с. 62] є фемінізованим (ожіноченим), що в соціальних інтеракціях знаходить своє відображення в орієнтації соціальних суб'єктів на емоційно-зabarвлене ставлення один до одного. Тобто, уже на рівні мікросоціальних взаємодій в процесі сімейної соціалізації атрактивні структури, навколо яких центрується суспільство, набувають дифузного виміру. Дифузність аттрактору в мікросоціальному вимірі означає, що у соціальних суб'єктів виражена слабка спроможність до переходу в інтерсуб'єктний режим комунікативної

раціональності, з якої в соціальних комунікаціях виростає цілісний аттрактор. Результатом цього стає напрацьовування досвіду витворення мікроаттракторів на рівні гемейншафтних спільнот і послаблення соціальної комунікації в напрямку витворення гезельшафтного аттрактору [167, с. 91].

Соціалізуючись переважно на основі фемінних цінностей, дитина набуває типово жіночих (фемінних) ментальних рис, серед яких детермінуючою є кордоцентрична емоційність. Звідси і виникає в українському менталітеті превалювання почуттів над розумом, сентиментальність, надмірна вразливість, брак волі, впадання у крайнощі, непослідовність та ін.

Роль батька у виховному процесі, звичайно, обмежувалася в українців функцією економічного забезпечення та фізичного покарання. Виступаючи (в надзвичайно обмеженій мірі) дисциплінуючим вектором виховання, годувальник-батько сприймається дитиною значною мірою відчужено. Дитина мусить, скоряючись силі, слухатися, але внутрішньо протестує, прагне вирватися з-під батьківської влади. Постать батька асоціюється з владою, причому – з владою як джерелом насильства. У дорослому віці людина на підсвідомому рівні репродукує негативні соціальні настанови, які сформувалися у дитинстві.

Тому будь-який соціальний авторитет, ієрархічність і влада для пересічного українця часто-густо тотожна насильству, якому можна підкорятися лише зі страху і аж ніяк не добровільно. Коли влада занепадає, нерідко настає анархія, оскільки після смерті батька (влади) сини матері (України), керуючись егалітаристськими традиціями, намагаються не допустити один одного на звільнене місце. За українським звичаєм, усі діти (сини й доньки) мають рівні права на батьківську спадщину, на відміну від російської традиції передавати всю землю старшому синові.

Матернальність у землевласництві виступає своєрідним прообразом егалітаристичної стратагеми функціонування соціальної системи, в якій тотальне намагання «вирівнювати» (в проектах політиків України останніх 15

років це представлено з належною долею чіткості, щоб потребувати спеціального доведення!) призводить, у підсумку, до соціальної маргіналізації та непродуктивної конкурентної боротьби між законодавчою та виконавчою гілками влади, між публічним представництвом та адміністративним апаратом.

До факторів, що посилюють негативне сприйняття українством влади на макрорівні (тобто, політичної влади), слід додати довготривале перебування у колоніальному та напівколоніальному становищі. Не виявляючи чітко артикульованої *політичної волі* до завершення процесу суверенного державотворення, українська спільнота закономірно опинялася у залежності від більш згуртованих та потужних сусідів. На жаль, доводиться констатувати, що протягом усієї своєї історії розшматований український народ змушений був більше підкорятися іноземцям, аніж будувати власну державу. Тому для більшості поколінь українців державна влада сприймалася як щось чужинське, чужорідне.

Саме тому автентичний аттрактор соціальної системи набував переважних ознак дифузності, а його встановлення супроводжувалося сильними відцентровими процесами у вигляді дисипації соціальної енергії. Процес цієї дисипації припиняла чергова колонізація, яка сприяла нав'язуванню неімманентного аттрактору, який, проте, був цілісним і сприяв подоланню соціального хаосу. Держава нерідко асоціювалася з національним та соціальним примусом. Звідси від генерації до генерації транлювався негативний стереотип у ставленні до державних справ взагалі.

Антиетатистські настанови політичної ментальності українства, що виникають на підставі негачії колоніальної влади, яка усталилася через відоме психічне явище перенесення, коли свідомий (чи підсвідомий) протест проти влади поневолювачів трансформується у перманентне відчуження українців від політичної влади взагалі. Сплондрована ж національна свідомість переважної більшості сучасного українства ускладнює формування його загальної державницької свідомості.

Ідентифікацію більшості ознак ментального профілю українців можна здійснити на основі бінарної антонімічної характерологічної моделі:

1. Індивідуалістичність – Колективістичність. *Індивідуалістичність* – ознака ментального профілю, згідно з якою інтереси окремої особи ставляться вище за інтереси суспільства, колективу. Це прагнення представників соціальної спільноти до відокремленого вираження своєї особистості в соціальному просторі незалежно від колективу, а також соціальна поведінка, що виражає таке прагнення. *Колективістичність* – ознака ментального профілю, яка виражає орієнтованість представників соціальної спільноти на колективну співпрацю як принцип громадського життя та діяльності людей.

2. Екзекутивність – Іntenціональність. *Екзекутивність* – ознака ментального профілю, яка передбачає, що виконавські і якості представників соціальної спільноти, пов'язані із реалізацією програмно-цільових настанов певних зовнішніх суб'єктів домінують над самостійним, автономним цілепокладанням суб'єкта. *Іntenціональність* – ознака ментального профілю, згідно з якою намір, ціль, напрям, або спрямованість свідомості, волі представників соціальної спільноти на якийсь предмет домінує над виконавськістю; щодо етнічної спільноти та соціальної системи інтенціональність виражає самореферентність (орієнтацію на внутрішнє джерело ціннісного конструювання) та самоспрямованість (спроможність автономно визначати вектор власної активності).

3. Репродуктивність – Креативність. *Репродуктивність* – ознака ментального профілю, згідно з якою процес відтворення патернів (якостей, ознак), схильність до наслідувальної, відображальної, копіювальної свідомості та поведінки (мімезису) представників соціальної спільноти домінує над креативними тенденціями соціального інтелекту. *Креативність* – ознака ментального профілю, яка пов'язана з переважанням творчих, новаторських виявів діяльності представників соціальної спільноти над відтворювальними.

4. Імітативність – Автентичність. *Імітативність* – ознака ментального профілю, яка пов'язана з наслідуванням, запозиченням досвіду інших спільнот в конструюванні соціального простору та функціонуванні різних соціальних підсистем. *Автентичність* (автохтонність) – ознака ментального профілю, яка пов'язана зі справжністю, слідуванням власній системі цінностей та автономному цілепокладанню, напрацьовуванням власного досвіду представниками соціальної спільноти.

5. Інтровертивність – Екстравертивність. *Інтровертивність* – ознака ментального профілю, яка характеризується замкнутістю, відлюдкуватістю, споглядальністю, спрямованістю представників соціальної спільноти на внутрішній світ переживань, думок, почуттів тощо. *Екстравертивність* – ознака ментального профілю, яка характеризується переважною спрямованістю потягів, інтересів, настанов та активності представників соціальної спільноти на зовнішній світ і оточуючих людей.

6. Партикулярність (сингулярність) – Універсальність. *Партикулярність* – ознака ментального профілю, яка характеризується прагненням представників соціальної спільноти до відособлення, до недоторканності місцевих, приватних прав, привілеїв на шкоду загальнодержавній справі, орієнтацією культури чи об'єднання людей, які використовують в оцінюванні дій внутрішні щодо групи цінності та критерії, а не ті, що застосовуються до людей універсально, політичною роз'єднаністю, розпорошеністю. *Універсальність* – ознака ментального профілю, яка пов'язана з охопленням представниками соціальної спільноти всього чи багато чого у певній сфері життя, всеосяжністю, придатністю для всього або для багато чого.

7. Ригідність – Спонтанність. *Ригідність* – ознака ментального профілю, яка характеризується закляккістю, зниженням здатності до переключення психічних процесів і пристосуванням до умов середовища. *Спонтанність* – ознака ментального профілю, яка характеризується внутрішньою причинністю, без впливу та дії ззовні, мимовільністю.

8. ***Аісторичність – Історичність.*** *Аісторичність* – ознака ментального профілю, яка характеризується неусвідомленням своєї місії в історичному процесі та без свідомим (або усвідомленим) намаганням зреалізувати місію інших спільнот. *Історичність* – ознака ментального профілю, яка характеризується усвідомленням своєї місії в історичному процесі та намаганням зреалізувати цю місію без посередництва інших.

9. ***Емоційність – Раціональність.*** *Емоційність* – ознака ментального профілю, яка характеризується переважанням емоцій над раціональними (розсудковими) виявами в свідомості та поведінці. *Раціональність* – ознака ментального профілю, в основі якої покладено вимоги розуму, логіки, мислення, доцільності на противагу переживальності і нерозрізнюваності емоцій.

10. ***Астенічність (гіпостенічність) – Стенічність.*** *Астенічність* – ознака ментального профілю, яка характеризується станом нервово-психічної слабкості, безсилістю, кволістю, млявістю. *Стенічність* – ознака ментального профілю, яка характеризується психічною активністю та вітальним тонусом, відчуттям власної сили.

11. ***Толерантність (Ксенофілічність) – Ксенофобічність.*** *Толерантність* (Ксенофілічність) – ознака ментального профілю, яка характеризується поблажливістю, терпимістю до думок, поглядів, вірувань представників інших спільнот. *Ксенофобічність* – ознака ментального профілю, яка пов'язана з ворожістю або страхом по відношенню до представників інших спільнот.

12. ***Естетичність – Натуралістичність.*** *Естетичність* – ознака ментального профілю, яка характеризується потягом до краси, художності, штучності, «прикрашальництва» чого-небудь на шкоду збереження природно-натуральних виявів. *Натуралістичність* – ознака ментального профілю, в основі якої лежать дійсність, справжність, природність.

13. **Ідеалістичність – Матеріалістичність.** *Ідеалістичність* – ознака ментального профілю, яка характеризується орієнтованістю на абстрактне, уявне, вимірне, неземне (світ духовно-душевних цінностей). *Матеріалістичність* – ознака ментального профілю, яка характеризується орієнтованістю на матеріальні образи (фізичні, біологічні, технічні форми), речовність та предметність.

14. **Ритуальність – Предметність.** *Ритуальність* – ознака ментального профілю, в основі якої лежать обрядність, вироблений звичай або запроваджений порядок здійснення чого-небудь, церемонія, імітативність. *Предметність* – ознака ментального профілю, яка характеризується пізнавальною, творчою, практичною діяльністю, опертям на конкретні факти, явища, наочністю.

15. **Іррефлексивність – Рефлексивність.** *Іррефлексивність* – ознака ментального профілю, яка характеризується браком осмислення представниками конкретної спільноти власних дій та послабленістю діяльності самопізнання. *Рефлексивність* – ознака ментального профілю, в основі якої покладено схильність представників спільноти до самоаналізу, роздумів над власним душевним станом.

16. **Чуттєвість (сенсорність) – Ідеаціональність.** *Чуттєвість (сенсорність)* – ознака ментального профілю, яка характеризується душевністю, емпатією, співпереживанням, орієнтованістю спільноти (її культурної системи на між особові відносини та матеріально-фізичну реальність). *Ідеаціональність* – ознака ментального профілю, яка характеризується орієнтованістю спільноти (її культурної системи на абстрактні принципи та духовну реальність).

17. **Інтуїтивність – Логічність.** *Інтуїтивність* – ознака ментального профілю, яка пов'язана з передбаченням, вгадуванням чого-небудь, спираючись на попередній досвід, знання й т. ін.; чуттям, проникливістю, здогадом без допомоги емпіричних фактів та логічних умовиводів. *Логічність* – ознака

ментального профілю, в основі якої перебуває покладання представників спільноти на внутрішню закономірність, розумність, послідовність, стрункність внутрішньої будови, формалізовані судження та знання.

18. Опосередкованість (медіаторність) – Безпосередність (іммедіаторність). *Опосередкованість (медіаторність)* – ознака ментального профілю, яка характеризується реалізацією соціальної дії не безпосередньо, а через що-небудь інше, діяльність, в основі якої лежать чужі пріоритети та ідеї. *Безпосередність (іммедіаторність)* – ознака ментального профілю, яка характеризується діяльністю представників спільноти без посередництва когось, чого-небудь, рухом за своїм внутрішнім потягом, напрямком; простотою, щирістю.

19. Анархічність – Державність. *Анархічність* – ознака ментального профілю, яка характеризується прагненням представників спільноти до децентралізовано-децентрованого життєустрою, виявами безладності, хаотичності в суспільно-політичному житті завдяки пріоритету стихійної самоорганізації над централізованою державно-бюрократичною регуляцією. *Державність* – ознака ментального профілю, яка характеризується прагненням до державного ладу та державної організації.

20. Авантюристичність – Перформативність. *Авантюристичність* – ознака ментального профілю, яка характеризується ризикованими, безпринципними вчинками з метою досягнення легкого успіху, вигоди; схильністю до авантур. *Перформативність* – ознака ментального профілю, яка характеризується схильністю до використання заздалегідь розробленого сценарію та вчинками з метою досягнення його реалізації.

21. Рецептивність – Конструктивність. *Рецептивність* – ознака ментального профілю, яка характеризується прихильним ставленням представників спільноти до чужих нових ідей та пропозицій. *Конструктивність* – ознака ментального профілю, яка характеризується

продукуванням представниками спільноти власних логічних та інтелектуальних формоутворень, ідей та понять.

22. Консервативність – Прогресивність. *Консервативність* – ознака ментального профілю, яка характеризується прагненням представників спільноти до стабілізації соціальних процесів, наданням переваги традиційним суспільним інститутам, прихильністю до старого, віджилого і невіра у прогрес як у єдину можливу форму розвитку людського суспільства. *Прогресивність* – ознака ментального профілю, яка характеризується прагненням представників спільноти до прогресу, нових ідей, настроїв, поглядів, інноваційної діяльності.

23. Етіологічність – Функціональність. *Етіологічність* – ознака ментального профілю, яка характеризується переважною орієнтованістю представників спільноти на минуле, історичне походження на протигагу сьогоденню і майбутньому. *Функціональність* – ознака ментального профілю, яка характеризується орієнтацією представників спільноти на практичність, корисність, дієвість у соціальній дії.

24. Ретроградність – Антероградність. *Ретроградність* – ознака ментального профілю, яка характеризується ворожістю представників спільноти до прогресу, спрямованістю на розгляд того, що відбулося раніше. *Антероградність* – ознака ментального профілю, яка характеризується розповсюдженням соціальної дії представників спільноти вперед у просторі та часі (топосі).

25. Квієтичність – Прагматичність. *Квієтичність* – ознака ментального профілю, яка характеризується споглядальним ставленням представників соціальної спільноти до дійсності, втечею від життя, непротивленням злу, цілковитим покладанням на фатум та інші зовнішні сили. *Прагматичність* – ознака ментального профілю, в основі якої лежать поведінка, діяльність та спосіб мислення представників спільноти, які відображають практичні, утилітарні інтереси та покладання на внутрішні

мотиви і намагання реконструювати зовнішнє середовище у відповідності із власними цілями.

26. Некрофілічність (танатофілічність) – Біофілічність (ерофілічність). *Некрофілічність (танатофілічність)* – ознака ментального профілю, яка характеризується прагненням спільноти до смерті як стану найбільшої роупорядкованості (агрегативності); некрофілічність супутня соціальній ентропійності. *Біофілічність (ерофілічність)* – ознака ментального профілю, яка характеризується прагненням представників спільноти до збереження і примноження життя в його різних виявах; біофілічність супутня соціальній тропійності.

27. Імморальність – Ригористичність. *Імморальність* – ознака ментального профілю, яка характеризується запереченням представниками спільноти моралі, відмовою їх від принципів совісті, честі, справедливості. *Ригористичність* – ознака ментального профілю, яка характеризується суворим, надмірно дріб'язковим дотриманням представників спільноти будь-яких моральних принципів.

28. Пасивність – Активність. *Пасивність* – ознака ментального профілю, яка характеризується неенергійністю, неактивністю, інертністю, млявістю, бездіяльністю, байдужістю представників спільноти до навколишньої дійсності. *Активність* – ознака ментального профілю, яка характеризується енергійністю, дієвістю, творчістю представників спільноти.

29. Маргінальність – Центроверсійність. *Маргінальність* – ознака ментального профілю, що характеризується станом і поведінковими особливостями представників спільноти, які перебувають у стані невідповідності до власного аттрактору. *Центроверсійність* – ознака ментального профілю, яка характеризується прагненням представників спільноти до відповідності власному аттрактору.

30. Анормативність – Нормативність. *Анормативність* – ознака ментального профілю, яка характеризується відривом соціальної дії від

нормативного порядку. *Нормативність* – ознака ментального профілю, яка характеризується зв'язком соціальної дії та нормативного порядку.

31. *Аполітичність – Політичність.* *Аполітичність* – ознака ментального профілю, яка характеризується прагненням до відцентрових рухів та приватизації політики (перетворення політики як сфери спільних справ на сферу приватних справ). *Політичність* – ознака ментального профілю, яка характеризується прагненням представників соціальної спільноти до конституювання сфери спільних справ (політики).

32. *Інфантильність – Зрілість.* *Інфантильність* – ознака ментального профілю, яка характеризується недорозвиненістю та наявністю рис, характерних для дитячого віку, а щодо соціальної системи – тенденцією до застигання на тих чи інших фазах історичного розвитку та повернення до історичного минулого (соціально-історичної регресії). *Зрілість* – ознака ментального профілю, яка пов'язана із досягненням повного розвитку індивіда, групи та соціуму, набуття останнім рис сталого зростання і прогресу.

33. *Матерняльність – Патерняльність.* *Матерняльність* – ознака ментального профілю, яка характеризується переважанням серед представників соціальної спільноти соціального авторитету (домінату) та влади матері як соціальної ролі та архетипу. *Патерняльність* – ознака ментального профілю, яка характеризується переважанням серед представників соціальної спільноти соціального авторитету (домінату) та влади батька як соціальної ролі та архетипу.

34. *Транзитивність (перехідність) – Константність (лінійність).* *Транзитивність (перехідність)* – ознака ментального профілю, яка характеризується переважанням перехідних історичних станів над періодами сталого розвитку. *Константність (лінійність)* – ознака ментального профілю, яка характеризується переважанням періодів сталого розвитку над перехідними історичними станами.

35. Сугестивність – Контрсугестивність. *Сугестивність* – ознака ментального профілю, яка характеризується здатністю представників соціальної спільноти легко підпадати під вплив та навіювання (вольовий тиск) представників інших соціальних спільнот. *Контрсугестивність* – ознака ментального профілю, яка характеризується здатністю представників соціальної спільноти ізолюватись та протидіяти впливу та навіюванню (вольовому тиску) представників інших соціальних спільнот в аспекті виявлення випереджальної ініціативи щодо власного навіювання.

36. Трайбалістичність (клановість) – Соціетарність. *Трайбалістичність (клановість)* – ознака ментального профілю, яка характеризує соціальне просування окремих осіб по статусній стратифікаційній драбині соціуму за допомогою власних мікрогрупових зв'язків. *Соціетарність* – ознака ментального профілю, яка характеризує соціальне просування окремих осіб по статусній стратифікаційній драбині соціуму, які використовують власні інтелектуальні та вольові здібності без залучення мікрогрупових зв'язків.

Отже, наведемо приклади на вищевказані ознаки ментального профілю українців. Візьмемо № 14 (127) журналу «Український тиждень» за 9-15 квітня 2010 року. На обкладинці зображені постаті Миколи Азарова та Юлії Тимошенко (вона перебуває в тіні), а в центрі знаходиться напис: «На що здатен тіньовий уряд». Таким чином, експлікуються такі ознаки ментального профілю українців як імітативність, анормативність, опосередкованість, анархічність, ірраціональність, маргінальність, аполітичність.

На четвертій сторінці цього ж журналу, Юрій Макаров пише: «...Коли в будь-якому суспільстві складні зв'язки вищого за принципом організації порядку стали нежиттєздатними, негайно вмикаються еволюційно давніші механізми...Якщо група політиків замінює формальні механізми держави системою взаємодії «за поняттями», це повертає Україну в первіснообщинний лад...». Таким чином, він констатує такі ознаки ментального профілю українців

як репродуктивність, партикулярність (сингулярність), ригідність, анархічність, консервативність, етіологічність, ретроградність, маргінальність.

На 32 сторінці цього ж журналу, Петро Таращук пише: «...наші владні мужі – такі самі раби, як і ми, й покійно служать російському націоналізмові. Нищачи українську мову, влада підточує саму можливість свого існування. Немає мови – немає держави...». Таким чином, він вказує на такі ознаки ментального профілю українців як езекутивність, толерантність (ксенофілічність), рецептивність, пасивність, ірраціональність, аполітичність, сугестивність.

На 24 сторінці цього журналу перший президент незалежної України Леонід Кравчук в інтерв'ю відзначив: «...Подивіться, хто сидить у Верховній Раді, у президентській адміністрації: свати, брати, сини, онуки тощо. Й керівник фракції Партії регіонів Єфремов каже, що в цьому нічого поганого. Коли батько з синами засідають у парламенті, то це сім'я вже, сімейний клан, а не парламент. Відповідно й питання вони вирішують, які хочуть і як хочуть. Зрада моральності, повна деградація відбувається на моїх очах...». Таким чином, він вказує на такі ознаки ментального профілю українців як індивідуалістичність, трайбалістичність (клановість), імітативність, партикулярність (сингулярність), ритуальність, анархічність, етіологічність, ретроградність, імморальність, маргінальність, анормативність, аполітичність.

Отже, певною мірою підсумовуючи теоретизування стосовно концептуалізації української ментальності у соціодіагностичному аспекті, ми підходимо до попередніх висновків:

– *ментальність* виступає проміжним рівнем типізованої духовності суспільства, що перебуває між його ідентичністю (образом соціальної системи) та колективним безсвідомим. Сукупність ментальних статизмів (параметрів, атрибуцій) утворюють *ментальний профіль*, представляючи собою констеляцію ознак та процесуальних властивостей соціальної поведінки, що є типізованою, і

тому може підлягати якісній ідентифікації та відповідному вимірюванню в соціодіагностиці;

– під *соціодіагностикою* ми будемо розуміти сукупність алгоритмів (процедур, технік, методик) більш або менш формалізованої (неформалізованої) кількісно-якісної ідентифікації та вимірювання статично-атрибутивних та процесуально-динамічних виявів соціальної системи (підсистем, спільнот та інших соціальних суб'єктів), що полягає в співставленні соціально-фактичних проявів цих суб'єктів (зокрема ментально-профільних ознак) із набором відповідних оціночних критеріїв. Таке співставлення має на меті визначення функціональності/дисфункціональності цих ментальних або соціально-поведінкових проявів з точки зору їх наближеності до полюсу соціальної норми або ж патології (соціопатії);

– під *соціодіагностичним профілюванням ментальності* ми будемо розуміти більш або менш формалізовано-структурований опис ментальних атрибуцій етносоціальної спільноти як системоутворюючої складової соціальної системи, який передбачає соціологічну рефлексію зазначених атрибуцій в їх соціально-свідомісних та поведінкових виявах в соціальній системі як цілому та її окремих підсистемах (спільнотах, соціальних групах, інституціях);

– ментальний профіль, закладений на фундаментальному рівні, може реплікуватись і модифікуватись по мірі його рефлексії в процесі соціалізації (адаптації) особистості у соціумі більш або менш аутопойетично і передаватись наступному поколінню (дітям) як фундамент (але вже модифікований соціалізованими батьками та відрефлексований) для соціалізації нового покоління і так далі в процесі історії;

– під *ментальними атрибуціями* ми будемо розуміти самоприписувані або ж зовнішньо-приписувані властивості тієї чи іншої етносоціальної спільноти, що полягають у специфічних способах репрезентації дійсності, пов'язаних як з

феноменологічним, так і з ідеологічним відображенням і конструюванням соціальних смислів;

– *ідентичність* є складовою ментальності, що може бути визначена як сукупність усвідомлюваних константних ментальних атрибуцій, які виступають, з точки зору соціодіагностики, у вигляді констеляції дихотомій (ментальних параметрів), що зазнають відображення життєдіяльності різних соціальних груп та соціальної матриці в цілому;

– параметри ментального профілю етносоціальної спільноти можуть мати функціональні та дисфункціональні (нонфункціональні) виміри (прояви). *Дисфункція* в розумінні Р. Мертона – це прояв дезадаптації або порушення пристосування даної системи. Немає сумнівів в тому, що ментальність як програмне забезпечення соціальної організації (як процесу) може сприяти відтворенню соціальних форм, які збереглися як архаїзми із стародавніх часів. Подібний розгляд ментальних дисфункцій в контексті екстраполяції на феномен ментальності мертонівського поняття дисфункції передбачає порівняння функціональних та дисфункціональних (нонфункціональних) проявів. Саме тому в даному дослідженні пропонується можливий варіант шкали оцінювання ментальності в континуумі «норма – дисфункція – нонфункція». *Норма ментального параметру* – це вияв його функціональності, тобто, забезпечення за рахунок його відтворення достатнього рівня пристосування (адаптивності) даної соціальної системи, що полягає в збалансованості та взаємній координованості (синергійності) її підсистем (економіки, політики, освіти, релігії). *Дисфункція ментального параметру* виявляється в тому, що при відтворенні того чи іншого ментального параметру в соціальній системі в цілому та її окремих підсистемах починають виявлятися девіації (у вигляді відкритих або ж латентних дисфункцій). *Нонфункція ментального параметру* виявляється в тому, що при його відтворенні соціальна система переходить в кризовий (хаотичний) стан, при цьому кризовість та хаотичність стають хронічними та застійними;

– окремі ментальні параметри українців, описані у науковій соціологічній та етнопсихологічній літературі, мають, з точки зору соціальної системи, дисфункціональний та нефункціональний виміри. Це стосується, зокрема, індивідуалізму, інтровертності, кардіоцентризму, емоційності, екстернальності, толерантності. Водночас, залежність всіх вищезазначених параметрів від ступеня стійкості аттрактору визначало б зовсім інші їх прояви в інших соціальних умовах. Впровадження понять «цілісний аттрактор» та «дифузний аттрактор» дає можливість проаналізувати функціональні та дисфункціональні (нефункціональні, соціопатичні) прояви ментальності. Цілісний аттрактор є залежним від інформаційних впливів інших суспільств, які виступають постачальниками ціннісних стандартів для соціальних систем без вираженої центроверсії. *Центроверсія* – це рух системоутворюючих суб'єктів до формування цілісного аттрактору. При послабленні центроверсії аттрактор набуває ознак розщепленості, що означає, що соціальна система прирікається на перманентну кризовість та перехідність, а параметри ментального профілю стають латентно або ж відкрито-дисфункціональними;

– оціночний континуум ментального параметру ми пропонуємо вкладати в *шестивимірну шкалу*, основні полюси якої визначено в структурному функціоналізмі Т. Парсонса та Р. Мертона, розвинено в дослідженнях українських соціологів Є. Головахи та Н. Паніної, О. Донченко та Ю. Романенка, та, яка потребуватиме подальшої емпіричної валідації: *«соціальна норма – соціальна девіація – соціальна дисфункція – соціальна нефункція – соціопатія – хаотичний соціальний стан»*;

а) ментальні риси (диспозиції) можуть виявлятися в оціночному континуумі, що охоплює виміри соціальної норми, соціальної девіації, соціальної дисфункції, соціальної нефункції та соціопатії, яка сприяє системній поразці та переводить суспільство в хаотичний стан за рахунок активування колективного без свідомого;

б) диспозиція (ментальна риса) виявляє себе в нормі, коли вона забезпечує належний рівень конформності, тобто, відносного ізоморфізму між особою та суспільством, а динамічному вимірі – між соціалізацією та індивідуалізацією;

в) диспозиція (ментальна риса) виявляє себе в соціально-девіантному вимірі, коли її прояви в тих чи інших соціальних підсистемах призводять до ухилення різних суб'єктів від контакту з ними або ж найпростіших форм соціальної ізоляції (за Р.Мертоном – ескапізм, ретреатизм), що однак, дозволяє вирішувати виникаючі соціальні проблеми локально і без соціально-підсистемних змін;

г) диспозиція (ментальна риса) виявляє себе в соціально-дисфункціональному вимірі, коли окремі соціальні підсистеми виявляють ознаки кризи і потребують соціального реформування;

д) диспозиція (ментальна риса) виявляє себе в соціально-нонфункціональному вимірі, коли криза, яка охоплює одну соціальну підсистему, переходить в іншу (суміжну і дотичну з нею) соціальну підсистему (наприклад, з економічної в політичну);

е) диспозиція (ментальна риса) виявляє себе в соціопатичному вимірі, коли її прояви супроводжують аномію (Дюркгейм, Мертон) або ж хаотичний соціальний стан;

є) диспозиція (ментальна риса) виявляє себе в хаотичному стані, коли в суспільстві спостерігається злам соціальної системи у вигляді революції, громадянської війни або ж іншої форми насильницької трансформації.

Таблиця 3. Функціональні та дисфункціональні вияви ментальних диспозицій

Ментальна диспозиція	Соціальна норма	Соціальна девіація	Соціальна дисфункція	Соціальна нонфункція	Соціопатія
Індивідуалізм	Баланс між індивідуалізацією і соціалізацією	Переважає індивідуалізація над	Прояви ескапізму і ретреатизму	Прояви соціальної інновації	Прояви бунту і революції

	єю	соціалізацією			
Інтровертність	Баланс між соціальною екстерналізацією та інтерналізацією	Переважаання соціальної екстерналізації над інтерналізацією	Прояви соціальної атомізації	Прояви соціальної ізоляції	Прояви інновації
Кардіоцентризм	Баланс між колективним безсвідомим та суспільною свідомістю	Переважаання колективно-безсвідомих проявів над свідомісними	Прояви деідеологізації і девекторизації у вигляді ідеологічного ритуалізму і бунту	Прояви соціальної ентропії	Прояви соціоетноциду і соціоетносуїциду
Емоційність	Баланс між емоційністю і соціальною раціональністю	Переважаання емоцій і настроїв, супутніх стохастичних соціальних явищ (протестна соціальна поведінка, криміналізація) над соціоінтеоектуальною рефлексією	Соціальна напруженість	Прояви соціальної ентропії у вигляді відцентрового ескапізму	Соціальний бунт (соціальне повстання) у вигляді масових афективно-забарвлених дій
Толерантність	Баланс між аутоідентифікацією та гетероідентифікацією	Переважаання спільнотної гетероідентифікації над аутоідентифікацією	Прояви конформізму щодо субспільнот та зовнішніх етнодержавних спільнот	Соціальна асиміляція та паталогічна інклюзія (поглинання просторово-часових рамок)	Соціальна анігіляція

				функціонування індивідності (етнічності) – гетеросоціальністю)	
Анархізм	Баланс між вертикальною регуляцією та самоорганізацією	Переростання самоорганізації в нормативну дезінтеграцію	Імітаційний нормативний ритуалізм	Нормативна дезінтеграція	Соціальна аномія

РОЗДІЛ 3

ОСЯГНЕННЯ ЗМІСТУ ТА ФУНКЦІЙ МЕНТАЛЬНОСТІ: СОЦІОДІАГНОСТИКА ТА СОЦІОТЕРАПІЯ

§ 1. Дослідження проблем соціодіагностики та соціотерапії у контексті їх інструментальних можливостей

У сучасній соціології існує пізнавальна проблема, яка пов'язана із дефіцитом теоретичного та практичного дослідження і рефлексії поняття «соціодіагностика», а також застосування соціодіагностичних технологій для визначення можливих напрямків трансформації ментальності населення, зокрема України. Соціологічне осмислення соціодіагностики у комунікативних технологіях представлено відносно слабо. Це можна пояснити відносно обмеженою представленістю даної теми в науковому дискурсі та, відповідно, деякою обмеженістю критичної соціологічної рефлексії трансформації ментальності українців від матріархального до патріархального устрою в Україні, що є одним з базових чинників соціально-політичної аморфності, аномічності, соціальної хаотичності та посиленних відцентрових рухів в нашій державі. За рахунок цього виник пізнавальний дефіцит і потреба в аналітичному дослідженні технологічних складових соціодіагностики як інструменту аналітично-описового профілювання ментальності українців.

На сьогодні тематика застосування соціодіагностичних технологій є якщо не *terra incognita*, то принаймні сферою дефіциту теоретизування для сучасної соціології. Імовірна причина такої дефіцитарності осмислення тісно пов'язана як з політично-кон'юктурними, ідеологічними, так і інституційно-науковими чинниками. Про проблему, яка існує вже понад три століття, часто замовчують, а часто навіть не мають уяви про її існування.

Вивчення історичного шляху науки – необхідна умова розуміння її сучасного стану та актуальних завдань, прогнозу її перспективних тенденцій. Виникнення та розвиток соціодіагностики не може бути пояснено, виходячи

лише із внутрішньої логіки розробки соціологічних проблем. Громадські запити стимулювали появу і швидке поширення прикладної соціології, гострий інтерес до методів, перспективних з точки зору практики. Історія науки – це також історія змін соціально-економічних умов життя людей; наука вплетена в життя суспільства, вона являє собою одну з форм людської діяльності та детермінується розвитком суспільства.

Це відноситься і до соціодіагностики. Знаючи витoki соціодіагностики, причинну обумовленість її етапів та закономірності історичного шляху, можна усвідомлювати головні напрямки її розвитку, характер виникаючих змін, краще орієнтуватися в актуальних проблемах, адекватніше оцінювати її можливості у вирішенні різних практичних задач. Історичне бачення, включення сучасних знань в історичний контекст допоможе новим поколінням учених не повторювати минулих помилок, позбутися минулих похибок і ефективно використовувати ті перспективні ідеї та розробки, які були у попередників [4, с. 351].

Не менш важливо знати історію соціодіагностики суспільству, тим його представникам, які в своїй діяльності звертаються за допомогою до професійних діагностиків та терапевтів. Неможливо ставити перед останніми адекватні завдання, абстрагуючись від становлення і розвитку концепцій та методів зокрема психодіагностики та психотерапії, невірно оцінюючи їх можливості. Так, в історії соціопсиходіагностики вже був період, коли невинновданo високі очікування щодо неї призвели до розчарувань і різкої критики з боку суспільства за неможливість відповідати вимогам практики. Це період так званої «епідемії тестування» (20-ті рр. ХХ ст.), коли величезний попит з боку комерційних і освітніх організацій призвів до появи нашвидкоруч розроблених методик і невдалих спроб підбору персоналу, коли на багато підприємств наймали некваліфікованих працівників. Звернення до історичного досвіду дозволяє не тільки не повторювати минулих помилок, але й вибирати найбільш перспективні напрямки розвитку, спираючись на аналіз сучасних

проблем в історичній перспективі, в контексті цілісного історичного процесу. А це – запорука ефективності, практичної дієвості соціодіагностики.

Необхідність відчувати й оцінювати соціально-типологічні особливості людей для вирішення різноманітних практичних завдань зрозуміли дуже давно, у витоках історії людства. Так, ще у третьому тисячолітті до нашої ери у Стародавньому Китаї існувала система перевірки осіб, які хотіли зайняти місця державних чиновників, а у Древньому Вавилоні оцінювалися деякі якості випускників у школах для підготовки писарів. Однак, історія наукової соціодіагностики почалася значно пізніше, пройшовши значний шлях розвитку і становлення.

Поняття *соціодіагностики* поєднує в собі емпіричний досвід соціології, психології, філософії та їх складових. Наведемо для прикладу кілька визначень концепту діагностика з різних наукових галузей [105, с. 29]: а) *діагностика* – область знань, що охоплює теорію, методи і засоби визначення стану об'єктів дослідження; б) *діагностика* (в медицині) – процес встановлення діагнозу, тобто висновку про сутність хвороби та стан пацієнта, виражене у визначеній медичній термінології. Щоб провести таку діагностику, слід звернутися в діагностичний центр або в поліклініку, в якій є діагностичний відділ; в) *діагностика* (у техніці) – вивчення і встановлення ознак дефектів технічних об'єктів; г) *діагностика* (в економіці) – (від грец. Diagnostikos) – процес розпізнавання проблеми та позначення її з використанням прийнятої термінології, тобто встановлення діагнозу ненормального стану дослідження; д) *діагностика* (в психології) – розділ психології, який вивчає ознаки хвороб, методи і принципи дослідження організму для встановлення діагнозу та лікування хворого; е) *диференціальна* діагностика – діагностика, спрямована на визначення того, яку з двох (або більше) схожих хвороб або розладів має індивід; є) *спеціальна діагностика* – загальна процедура перевірки функціонування системи, зокрема виконання процедур за допомогою пошуку несправностей в обладнанні або в

обчислювальній системі в цілому; ж) *психодіагностика* – (від грец. *psyche* – душа) – сукупність методів і засобів дослідження внутрішнього світу людини та соціуму в цілому; з) *соціальна діагностика* – аналіз стану соціальних об'єктів та процесів, виявлення проблем їх функціонування та розвитку.

Екстраполюючи вищезазначені визначення діагностики на теоретичні дослідження ментальних параметрів соціальної системи, вводимо нове робоче визначення цього доволі усталеного поняття: *соціодіагностика – сукупність інструментів ідентифікації і структурованого опису соціальних властивостей, процесів та станів, які знаходять своє кількісно-якісне заломлення в різних соціальних підсистемах, спільнотах та інституціях, соціальної системи в цілому, перебуваючи у відповідному оціночному континуумі від соціальної норми до патології (соціопатії).*

Оскільки *ментальність* є духовно-душевно-структурним і процесуальним «супроводом» будь-якої соціальної підсистеми, інституції, спільноти і заломлюється в її соціальних властивостях, процесах та станах як програмно-свідомісний та безсвідомо-фоновий «супровід», то соціодіагностика ментальності є складовою частиною соціодіагностики як такої, бо неминуче «прив'язана» до її структурного та програмно-операційного «забезпечення» в духовній сфері. Остання, в нашому розумінні, охоплює собою як раціонально-осязну (об'єктивовану в соціальній системі), так і ірраціональну (необ'єктивовану, і тому поки неосязну для наукового соціологічного пізнання) духовність.

Ще раз наголосимо, що концепція «соціодіагностики» недостатньо представлена у науковій літературі і потребує подальшого дослідження, прояснення та валідації. Соціальні перетворення, спрямовані на підвищення якості груп людей та суспільства загалом, є інноваційними процесами, які доцільно втілювати в якості цілеспрямованих заходів щодо створення нових суспільних структур, інститутів і форм соціальної взаємодії людей [164, с. 11]. Такі перетворення вимагають певної урегульованості та керування. Суттєвим

протиріччям сучасного світу є значне відставання темпів соціального прогресу від науково-технічного. Однак результати розвитку науки і техніки надають можливість формування збалансованого соціального простору з мінімумом соціальних проблем [121, с. 20]. Тому особливої ваги набувають соціальні технології як інструменти соціодіагностики ментальних параметрів соціальної системи.

Вперше термін «технологія» був застосований у 1772 р. І.Бекманом і тривалий час він асоціювався із промисловістю [124, с. 82]. А використовувати цей термін, вбачаючи в ньому нетехнічні аспекти почав М.Хайдеггер. З часом з'являється новий термін «соціальна технологія». Один з перших учених, що працювали в цьому напрямку, – Н.Стефанов – вважає, що соціальна технологія не відрізняється від технологій у сфері матеріального виробництва, тому що можливість технологізувати соціальний процес закладена в структурі людської діяльності [161, с. 180]. Основною ознакою технологічності діяльності у різних сферах соціального простору є можливість опису алгоритму діяльності та поширення певного набору методичних прийомів, спрямованих на забезпечення найкращого розв'язку подібних завдань через стандарти, методичні рекомендації тощо [124, с. 84–85].

В.Подшивалкіна вважає, що гнучкі самоналаштувані технології доцільні в усіх сферах людської діяльності (включаючи творчу), їх можна використовувати у соціальних процесах, в той час як конструкція з дуже жорсткою алгоритмічністю є лише одним з видів технологій [124, с. 88].

Сьогодні соціальні технології стали універсальним інноваційним і інтелектуальним ресурсом, багато в чому визначальними щодо стану керованості соціальними процесами, збалансованості складних соціальних систем [17, с. 80]. Вони дозволяють перевести соціальну систему з одного якісного стану в інший для досягнення соціального результату та надають більш раціональний спосіб соціальної дії. Такий технологічний процес виглядає природнім незалежно від того, у якому ступені вплив суб'єкта на об'єкт

опосередкований ланками штучного походження [124, с. 85]. Існує безліч способів впливу на соціальну ситуацію, а їх вибір зумовлений особливостями умов та характеристиками суб'єктів впровадження [147, с. 28]. Соціальна технологія відрізняється наявністю алгоритмізованих, стандартизованих засобів і типових процедурних прийомів формування й реалізації соціальних програм, соціотехнічних проектів. Під *алгоритмами* О.Скідін і В.Огаренко розуміють системи послідовних дій, причому кожна наступна дія обумовлена попередньою, а в сукупності вони визначають ефективність розв'язання завдання [147, с. 15]. За допомогою соціальних технологій реалізується функція виявлення, розкриття, використання потенціалу соціальної системи, інституту, організації в умовах її оптимального функціонування за допомогою управлінського регулювання [147, с. 15]. Натомість, В.Подшивалкіна вважає, що *соціальна технологія* являє собою сукупність методів зміни стану та властивостей соціальних об'єктів у заданому напрямку. При цьому відбувається переведення соціальних процесів зі стану диспропорції та нестійкості до оптимальності та стійкості; усунення спонтанності в соціальних процесах та перехід у стан стабільності; переклад на новий якісний рівень забезпечення динамічного соціального розвитку [124, с. 86].

Сутність соціальних технологій можна виразити в трьох основних положеннях. По-перше, *соціальна технологія* – це певний спосіб здійснення людської діяльності, спрямованої на досягнення суспільно значимих цілей. Для цього забезпечується раціональне розчленовування діяльності на процедури й операції з їхньою наступною координацією та синхронізацією. Це розчленовування виконується попередньо, свідомо й планомірно на основі наукових знань, передового досвіду, специфіки сфери, у якій діяльність здійснюється [124, с. 86; 164, с. 13]. По-друге, соціальна технологія виступає у двох формах: як програма, що містить процедури й операції (способи та засоби діяльності), і як сама діяльність, побудована згідно до цієї програми [124, с. 86; 164, с. 13]. По-третє, соціальна технологія є елементом культури та виникає

завдяки еволюції у соціокультурному середовищі або створюється за її законами як штучне утворення [164, с. 14].

Тому *соціальна технологія* розуміється як сукупність методів, засобів, прийомів, способів організації людської діяльності по впливу на соціальні процеси й системи. Крім того, *соціальна технологія* являє собою опис методів у методичних вказівках, стандартах. Технології мають подаватися у такому вигляді, щоб вони адекватно могли бути сприйняті й відтворені іншими людьми в подібних умовах, вимагають від своїх авторів і розроблювачів особливих зусиль [124, с. 86]. М.Бирюкова вважає, що завдяки соціальним технологіям можуть досягатися як стратегічні, так і тактичні цілі вирішення проблем у ході здійснення задач передбаченої діяльності [17, с. 72].

Потреба в соціальних технологіях, на думку тієї ж В.Подшивалкіної, виникає в тих видах соціологічної діяльності, для яких:

- важлива послідовність дій і операції, що забезпечує найбільш ефективне досягнення мети;
- існують тимчасові обмеження в реалізації діяльності;
- є повторювані, але не рутинні процедури;
- є необхідність у дотриманні однаковості процедур і умов діяльності;
- існують ефективні набори дій і їх послідовності, що піддаються алгоритмізації;
- потрібна відтворюваність результатів при виконанні послідовності, тривалості дій і при використанні необхідних засобів [124, с. 94].

Об'єктом соціальної технології є люди, їх взаємодія, малі й великі соціальні групи, різноманітні інститути та організації [164, с. 13–14]. Сутність соціальних технологій, спрямованих на допомогу людям, розглядають як сукупність прийомів, методів і впливів державних, громадських, приватних організацій, спеціалістів, активістів, спрямованих на надання допомоги, підтримки та захисту людям, а особливо – соціально незахищеним верствам

населення [54, с. 11]. Тому *соціальні технології* є особливо актуальними у контексті *соціодіагностики* та *соціотерапії*.

На відміну від традиційного соціологічного дослідження, програма і інструментарій якого створюються щоразу практично наново, соціальна технологія забезпечує багаторазове використання стандартних алгоритмів для вирішення типових задач, що дозволяє тиражувати соціальні технології. Соціальна технологія досить проста у використанні, але складна у розробці [17, с. 76]. «У соціальній технології величезну роль відіграє зворотний зв'язок. Важливим є періодичний контроль процесу впровадження та освоєння конкретної соціальної технології, виявлення недоліків окремих процесів, методик, а також суб'єктів, у яких виникають труднощі з освоєнням пропонованої технології. За потреби відбувається вибіркоче повторення елементів «технологічного» процесу впровадження соціальної технології для осіб, для яких технологія не була ефективною» [17, с. 77].

Конструювання соціальної технології має кілька етапів:

1. Теоретичний (пов'язаний з визначенням мети та об'єкта технологізації, розділенням соціального об'єкта на складові та виявленням соціальних зв'язків – системний аналіз).

2. Методичний (пов'язаний з вибором методів, засобів одержання інформації, її обробки, аналізу, принципів її трансформації в конкретні висновки і рекомендації).

3. Процедурний (пов'язаний з організацією практичної діяльності по розробці соціальних технологій) [17, с. 80].

Соціально-технологічний підхід являє альтернативу адміністративно-командному, досі поширеному на пострадянському просторі [164, с. 13–14]. Однак, у процесі технологізації соціальних явищ необхідно враховувати ряд обставин, котрі мають негативний вплив: низька управлінська культура, стагнація розвитку і панування догматичного стилю мислення [17, с. 80]. В деяких сферах, зокрема при застосуванні технологій при роботі з особами, які

звільняються з місць позбавлення волі, до перешкод втілення технологій можна віднести ще й корумпованість працівників державних установ та організацій.

Серед характерних властивостей соціальних технологій можна виділити масштабність, новизну, ефективність, наукомісткість, складність, час життя, адаптивність, надійність і валідність [164, с. 33]. Соціальні технології є різноплановими, і це відображено у підходах до їх класифікації. Створення єдиної наукової класифікації соціальних технологій залишається дискусійною в соціології. За рівнем соціальної діяльності В.Подшивалкіна виділяє глобальні, національні, регіональні технології, а також технології на рівні місцевого самоврядування, соціальних організацій і окремих підрозділів. Крім того, вона розрізняє універсальні і спеціальні технології; за характером впливу на соціальний процес виділяє формуючі технології, спрямовані на формування визначених соціальних процесів; стимулюючі, орієнтовані на підтримку або розвиток соціальних процесів; стримуючі (або перешкоджаючі), що задають визначені границі соціальних процесів; деструктивні (або що руйнують), спрямовані на підрив і усунення визначених процесів [164, с. 30–31].

Одну з найповніших типологій соціальних технологій, яка корелює з нашим дослідженням, подає російський соціолог В.Патрушев [121, с. 96–97].

Приймаючи такі параметри соціально-технологічного підходу, як тип соціального процесу, масштаб технологізації соціальних об'єктів, ступінь новизни технологій, тип виконуваної ними функції, ступінь їхньої жорсткості і здатність технологій до саморозвитку, Ю.Сурмін та М.Туленков запропонували таку класифікацію соціальних технологій: «за типом соціального процесу, за масштабом об'єкту технологізації, за ступенем новизни, за типом виконуваної функції, за характером впливу, за ступенем жорсткості та саморозвитку, за типом цільової орієнтації» [164, с. 30–32].

До підгрупи універсальних технологій Н.Долматова відносить організаційно-управлінські, соціально-економічні технології підтримки населення, соціологічні технології. Спеціальні технології часто

використовуються у соціальній роботі та суміжних видах діяльності. До них належать: соціально-педагогічні; психологічні; медико-соціальні; орієнтовані на надання клієнту спеціалізованої допомоги [54, с. 11].

Соціальні технології трансформації підсистем суспільства прийнято умовно поділяти на три рівні: технології окремих сфер суспільства, регіональні, технології окремих соціальних комплексів [164, с. 122]. Найбільший клас соціальних технологій становлять технології відновлення (модернізації) або трансформації окремих сфер суспільної системи, куди входять економічні, власне соціальні, політичні, духовні або культурологічні технології, які, у свою чергу, додатково можна поділити на багато різновидів: технології управління соціальними процесами (наприклад, регулювання міграцій, соціальної мобільності), соціальних відносин, інституціональні тощо [164, с. 122].

У соціальній практиці всі три рівні технологій трансформації підсистем суспільства (тобто технології окремих суспільних сфер, регіональні й технології окремих соціальних комплексів) утворюють своєрідну багаторівневу модель технологізації соціального простору, у якій врахована така важлива підстава, як якість життя людей. Показники якості життя включають такі параметри: а) тривалість життя; б) забезпеченість житлом; в) дохід на члена родини; г) вартість споживчого кошика; д) наявність у родині товарів тривалого користування; е) кількість і якість комунально-побутових послуг; ж) можливість придбати екологічно чисті продукти, отримати сучасну освіту, своєчасне і якісне лікування; з) стан навколишнього середовища [164, с. 123].

Модель технологізації підсистем суспільства або соціального простору кожного конкретного рівня містить у собі наступні структурні елементи: соціальне середовище, соціальну діяльність, самореалізацію особистості, а також фактори і умови, які забезпечують ефективність цього процесу [164, с. 123].

Усі соціальні дії, що становлять основу соціально-перетворювальної діяльності, Ю.Сурмін та М.Туленков відносять до чотирьох основних груп: 1)

цілеспрямовані, пов'язані зі зміною певної соціальної системи або умов соціально-перетворювальної діяльності; 2) стабілізаційні, спрямовані на стабілізацію соціальних об'єктів або процесів; 3) адаптаційні, ціль яких полягає у адаптації людей до соціальної системи або умов діяльності; 4) інтегративні, що припускають включення особистості, групи або іншої спільноти в більшу соціальну спільність або систему [164, с. 164].

Соціально-перетворювальна діяльність (як і будь-яка інша людська діяльність) містить у собі чотири взаємозалежні підсистеми: об'єктивно-передумовну (потреби та інтереси); суб'єктивно-регулятивну (дискомпозиції); виконавську (сукупність вчинків, вчинених заради реалізації поставлених цілей); об'єктивно-результативну (результати діяльності). Крім того, соціально-перетворювальна діяльність людей містить у собі актуальну діяльність як процес, а також опредметнену (або «зняту») діяльність у вигляді різних матеріальних або духовних об'єктів – знарядь, предметів, ідей або результатів діяльності [164, с. 164].

Ефективність соціально-перетворювальної діяльності визначається не тільки рівнем і ступенем її технологізації, але і значною мірою активністю суб'єкта діяльності. Найважливішими елементами активності суб'єкта діяльності є наступні: предметність, обумовлена результатами минулої діяльності, а також накопиченим досвідом і знаннями; доцільність, що припускає перетворення об'єкта, на який спрямована діяльність, або створення нового, раніше невідомого об'єкта; спрямованість, яка характеризується відповідністю діяльності назрілим суспільним потребам, інтересам, цілям і ідеалам [164, с. 164–165]. Зміни у суспільстві або житті окремої людини вимагають від адаптанта розвитку критичного та рефлексивного мислення, творчої ініціативи та соціальної відповідальності. Різкі зміни в житті людини часто призводять до її соціальної дезорієнтації, агресивності та пасивності [54, с. 8]. Важливою залишається розробка соціальних технологій, спрямованих на соціальний захист груп населення, яка в силу об'єктивних причин не може

пристосуватися до нових соціальних умов [164, с. 11], що також актуально у контексті соціодіагностики та соціотерапії.

Отже, соціальні технології являють собою певний спосіб здійснення людської діяльності з досягнення суспільно значимих цілей, з використанням раціонального розчленовування діяльності на процедури та операції з їхньою наступною координацією і синхронізацією. *Соціальна технологія* виступає як програма і як діяльність, побудована відповідно до цієї програми і може виступати інструментом *соціодіагностики* та *соціотерапії*.

Соціодіагностичні соціальні технології як інструменти *соціодіагностики* мають в соціальному просторі певні напрямки їх застосування, які дозволяють досягати відповідних ефектів в напрямку ідентифікації ментальності, в також структурованого опису, аналізу, прогностики, і, в можливості – корекції, модифікації та трансформації дисфункціональних проявів національної ментальності. Отже, ми можемо виділити як мінімум 6 груп соціальних ефектів, пов'язаних із соціодіагностикою:

- індикативні ефекти – пов'язані із визначенням наявності тих чи інших дисфункцій ментальності;
- аналітично-оціночні ефекти – пов'язані із кількісним визначенням дисфункціональних проявів ментальності та окремих ментальних ознак;
- прогностичні ефекти – пов'язані із оцінкою проявів дисфункціональних ознак не лише в теперішньому, але і в майбутньому;
- коригуючі ефекти – стосуються соціотерапевтичного впливу в напрямку повернення тих чи інших ознак ментального профілю в межі соціальної норми;
- модифікуючі ефекти – стосуються соціотерапевтичного впливу в напрямку видозміни або заміни тих чи інших характеристик ментального профілю;
- трансформаційні ефекти – стосуються соціотерапевтичного впливу в напрямку системного перетворення ментального профілю шляхом його

реструктурування та рекомбінації базових дисфункціональних (нонфункціональних) характеристик ментальності.

Останнім часом все частіше в різних публікаціях зустрічається термін «соціальна психіатрія». Мало хто з людей, які не стикаються з психіатрією, розуміють значення цього терміну. У психіатрії та клінічній психології він розглядається в якості окремого підходу, який зосереджує свою увагу на соціальних чинниках в етіології і лікуванні різних психічних захворювань. Якщо ми будемо орієнтуватися не на це академічне визначення, а на пояснення даного терміну Л. Чомпі, це роз'яснить для нас практичну сторону справи.

Американський дослідник Чомпі визначає *соціальну психіатрію* як «...частину загальної психіатрії, яка розуміє і лікує пацієнта в межах його соціального оточення, а також разом з його соціальним оточенням» [185, с. 27]. Ключовими словами в даному випадку є: «у межах соціального оточення» та «разом з соціальним оточенням» людини з психічними розладами. Таким чином, соціальна психіатрія охоплює весь діапазон соціальних факторів (сім'я, житлові умови, економічна і трудова діяльність, соціокультурне середовище). Відповідно, щоб зменшити поширення, тривалість і ступінь порушень, які асоціюються з психічним захворюванням, втручання відбувається на трьох рівнях:

- індивідуальному;
- сімейному;
- громадському.

У західних країнах, де розвинена система надання перерахованих послуг, практику соціальної психіатрії називають громадською психіатрією (Community Mental Health). У ній втілена в життя ідея децентралізації психіатричної допомоги та винесення її за межі великих клінік в менш масштабне соціальне оточення. *Громадська психіатрія* – це також втілена у життя ідея наближення послуг до клієнта (послуг з догляду, реабілітаційної, медичної та психіатричної допомоги), коли хворий не «вилучається» зі свого

природного соціального оточення, а отримує необхідні послуги за місцем проживання – там, де є близькі та рідні, які можуть надати підтримку. Пов'язано це з тим, що вирішити завдання кращого пристосування людей з проблемами психічного здоров'я, підвищення рівня їх соціального функціонування можливе лише в звичному для них соціальному оточення.

Початкову концептуалізацію громадської психіатрії запропонував Жеральд Каплан ще в 1961 р. У ній громада розглядалася як причина, що породжує стрес, який, у свою чергу, провокує виникнення психопатології. Тому, з одного боку, необхідно працювати з громадою, щоб зменшувати вплив стрес-факторів (первинна профілактика), а з іншого – громада несе на собі тягар лікування та догляду за людьми з розладами, оскільки відповідальна за їх появу. Іншими словами, *громадська психіатрія* – це організація терапевтичної допомоги психічно хворим з акцентом на підтримку соціального функціонування замість перебування в психіатричній лікарні (ізолювання від свого соціального оточення). Така організація передбачає наявність широкого спектру психіатричних та соціальних служб в громаді (районі), які здійснюють втручання за ступенем збільшення рівня інтенсивності [20, с. 19].

Спочатку людині пропонується участь у певних програмах (Outreach programs). Це, власне, модель гнучкого психіатричного обслуговування поза лікарнею, яка заснована на оцінюванні потреб і передбачає надання медичних послуг та догляду на дому або в службах громадської психіатрії. Подібні програми збільшують доступ до послуг охорони психічного здоров'я і покращують результати психіатричної допомоги. Якщо проходження подібних програм не призводить до покращення стану людини, що страждає психічними розладами, пропонуються амбулаторно-клінічні послуги, денний стаціонар, і лише коли вони виявляються неефективними, здійснюється госпіталізація. При цьому в рамках цих служб, крім фармакотерапії, широко використовують і такі методи втручання, як психотерапія (індивідуальна, сімейна, групова), психосоціальна реабілітація, професійна реабілітація [20, с. 23].

Дуже важливим моментом є той факт, що робота служб громадської психіатрії ґрунтується на конкретному переліку принципів, які створюють систему цінностей і місію (ідеологію), до якого відносяться:

- включеність (comprehensiveness);
- безперервність догляду (continuity of care);
- доступність / зручність (accessibility);
- мультидисциплінарні команди (multidisciplinary teams);
- підзвітність (accountability).

Включеність – один з основоположних принципів забезпечення широкого спектру служб та послуг для задоволення різних потреб як всього населення громади (району), так і специфічних потреб окремих груп споживачів психіатричних послуг. Основними вимогами служб, що надають лікування та догляд за пацієнтами на основі громади, є наступні:

- задоволення потреб усіх вікових груп (включаючи дітей і людей похилого віку);
- надання допомоги повинне відбуватися цілодобово на базі невідкладної допомоги;
- можливість вирішення специфічних проблем (наприклад, хімічна залежність тощо);
- адаптованість відповідних служб / агентств до потреб груп населення району, які вони обслуговують.

Безперервність догляду, пов'язана з першим принципом, передбачає допомогу споживачам психіатричних послуг в запобіганні повторним проявам хвороби і зорієнтуватися в мережі громадських соціальних служб. Це означає, що служби повинні бути об'єднані в єдину мережу – систему служб, яка без перешкод могла б працювати у співпраці та злагоджено для того, щоб шлях споживача від однієї служби до іншої не був складним і обтяжливим.

Доступність передбачає, що служби громадської психіатрії завжди відкриті для тих, хто потребує послуг соціальної терапії. Це означає, що вони

повинні бути розташовані недалеко від місця проживання або роботи споживача, наближені до громадського транспорту, їх графік роботи має включати вечірні години прийому й у вихідні дні, хоча б у невідкладних випадках. Щоб цього досягти, служби громадської психіатрії необхідно розміщувати рівномірно по районах і центрах, у яких обслуговуватимуться жителі певної території. Зручність у наданні послуг досягається доступністю таких служб для людей з фізичними обмеженнями, з обмеженими слухом і зором. Крім того, служби повинні враховувати культурні та гендерні аспекти.

Мультидисциплінарні команди – це ще один принцип обцинної психіатрії, який передбачає, що фахівці, які забезпечують терапію в громаді, мають бути організовані у відповідні команди. Останні складаються з психіатрів, психологів, соціальних психологів, терапевтів та консультантів. Крім того, деякі члени команди повинні бути експертами в сферах забезпечення житлом та професійної реабілітації. *Підзвітність* – це принцип, який передбачає відповідальність служб перед споживачами послуг та платниками податків. Керівництво громадських психіатричних служб зобов'язане звітувати за певний період про виконану роботу не тільки перед споживачами їхніх послуг, але також і перед тими, хто не користується цими службами (перед усіма членами громади). Віддзеркаленням гуманістичних цінностей є той факт, що відповідальність поділяють також і споживачі, які беруть участь в управлінні службами громадської психіатрії в якості членів громадського правління або Ради спостерігачів. Коли користувачі відчувають свою потенційну владу, вони більшою мірою ведуть себе асертивно більш тривалий час.

Використання цих принципів у роботі допомогло подолати фрагментарність, неузгодженість між різними службами в західних країнах. З часом кількість служб громадської психіатрії збільшувалася, вони налагоджували зв'язки і співробітництво між собою, що призвело до необхідності розглядати їх як мережу служб громадської психіатрії. Отже,

соціальна психіатрія – сукупність соціотехнологій, орієнтованих на соціальну психопрофілактику особистості в соціально-неекологічних середовищах та життєвих ситуаціях, що характеризуються стресогенністю і невизначеністю (алкоголізація, вживання наркотиків, безробіття, тюремна ізоляція, розлучення і т.п.). Таким чином, інтерактивні, діагностичні та терапевтичні соціотехнології соціальної психіатрії можуть виступати інструментами соціодіагностики та соціотерапії ментального профілю конкретної соціальної системи.

З соціальною психіатрією як із соціотехнологіями профілактики впливу неекологічних умов макросередовища на психіку особи тісно пов'язана соціотерапія громад (соціотерапія через громади, або громадська соціотерапія), поширена на сьогодні у США, Канаді, Австралії, Новій Зеландії та країнах Півночі Європи. *Соціотерапія громад і соціотерапія через громади* – соціотерапія, що використовується безпосередньо членами громад без спеціальних (соціально-психіатричних) знань та навичок; передбачає вияви соціального альтруїзму, що дає можливість уникати ізолюваності і депривації комунікативних потреб особи. Соціотерапія через громади, на відміну від соціотерапії громад, відрізняється тим, що її суб'єктами є фахівці в галузі психотерапії та соціотерапії, а саме середовище громад виступає вже не ініціентом соціотерапевтичного впливу, а лише його провідником (по відношенню до групи фахівців, які розробляють відповідні програми, організують їх впровадження і т.п.).

Результатом правильного застосування соціодіагностики і розробки на її основі програми можливого соціотерапевтичного впливу (проміжним або кінцевим) виступає соціальна інклюзія, якій на рівні особи відповідає константна властивість – *соціальна інклюзивність*. *Соціальна інклюзія* – процес і результат соціотерапевтичного впливу соціальної психіатрії, соціотерапії громад та інших соціотерапевтичних технологій, що полягає в досягненні включеності і залученості особи в різнопланові соціальні зв'язки та відносини через відповідні групи та соціальні інститути. За відсутності

соціотерапевтичного впливу протилежністю інклюзії стає *соціальна ексклюзія* – процес і результат виключеності особи із соціальних зв'язків та відносин, якій на рівні особи відповідає константна властивість – *соціальна ексклюзивність*.

В Україні на тлі поширеної маргіналізації та соціальної ексклюзивності (аутсайдерства) поки що не створено сприятливих умов для розвитку соціальної психіатрії як одного з потужних напрямків соціотерапевтичного впливу. Однак, мінімумом умов для розвитку цього напрямку в його соціально-інституціалізованому вигляді могли б бути:

1. Реформування має бути спрямовано на зміну сформованого співвідношення між інституційними та позалікарняними формами надання допомоги.

2. Зміни мають змістити акцент з довгострокового утримання пацієнтів у лікарнях до надання переваги терапії, підтримці та реабілітації громадян в службах соціальної терапії.

3. Якщо держава не має достатніх коштів для потужного реформування, воно має делегувати частину своїх обов'язків щодо відкриття позалікарняних служб недержавного приватному сектору, релігійним організаціям, які заповнять порожню нішу надання послуг за межами лікарень. У перші десять років державне фінансування цих служб повинно бути обов'язковим у розмірі від 50 до 70% з відповідною звітністю перед державними структурами. Решта коштів служби обцинної психіатрії можуть отримувати шляхом фандрейзингу.

4. Необхідно розширення форм надання соціально-психіатричної допомоги та зміщення акцентів з переважання спеціалізованих закладів на отримання соціально-психіатричних послуг з підтримкою та опорою в соціальному оточенні за місцем проживання у закладах громадської соціотерапії.

Прийняття подібного рішення допоможе фахівцям-соціотехнологам (психіатрам, психологам, соціальним психологам та соціотерапевтам) мати додаткові можливості для власного працевлаштування за межами психіатричної

лікарні в службах, орієнтованих на надання соціально-психіатричних послуг в регіонах. Тобто, консолідувавши зусилля вищевказаних спеціалістів, досягається взаємна вигода як для них, так і для громадян та соціуму вцілому. Об'єднання напрацювань вчених у галузі соціальної психотерапії та дотичних до соціотерапії сферах діяльності, практичне застосування інструментів соціодіагностики та соціотерапії допоможуть українському соціуму зменшити ступінь його ентропійності та мінімізувати прояви дисфункціональних станів соціальної системи.

Одним із можливих напрямків застосування соціодіагностичних технологій може виступати також ток-шоу як платформа для соціодіагностичних інтеракцій. Цю проблему автор має намір розробляти у наступних своїх дослідженнях. Сьогодні ж звертаю увагу на два моменти: а) жанр ток-шоу набув статусу соціокомунікативного засобу, який дозволяє зреалізовувати ефект соціального катарсису аудиторії і досягати (побічно) зменшення комунікативного напруження у відповідних соціальних середовищах; б) у ток-шоу може використовуватись також пропаганда як інструмент соціотерапевтичного впливу на аудиторію.

Також, як стає зрозумілим із контексту вищенаведеного, одним із можливих напрямків застосування соціодіагностичних технологій (і, поки що – виключно теоретично можливим) виступає *соціотерапія*. Буквальне значення терміну «*соціотерапія*» пов'язане із двома його тлумаченнями, що базуються на перекладі слів *socio* – соціальний і *therapeia* – піклування, догляд, лікування, «зцілення душі», «лікування душі».

У вузькому розумінні слова (медична модель) *соціотерапія* розуміється як комплексний лікувальний (вербальний і невербальний) вплив на соціальну систему. Але в науці має місце і соціологічна модель терапії, а значить її можна розглядати як напрямок діяльності соціолога. При цьому *під соціотерапією слід розуміти надання соціальної допомоги в ситуаціях різного роду соціально-*

системних утруднень у випадку виникнення потреби покращити якість життєдіяльності як окремих осіб, так і соціуму в цілому.

Професійними суб'єктами у сфері соціотерапії є соціологи, лікарі (передусім психіатри), а також психологи та священники. І хоча між ними не існує великих розходжень в розумінні цілей та завдань соціальної допомоги, моделі професійної діяльності у цих трьох професійних груп істотно розрізняються.

Для наочності існуючі відмінності в моделях можна, на мою думку, узагальнити наступним чином:

Таблиця 4. Відмінності між моделями соціотерапевтичної взаємодії

Модель	Ідея (мета)	Об'єкт впливу	Форми дії	Результат
Релігійна	Служіння, піклування, «окормлення»	Душа	Церковні ритуали та обряди	Порятунок душі
Соціально-системна	Соціальна допомога	Соціальна система, суспільство, особа	Міжсистемне спілкування (між мікро- і макросистемами (елементами соціальної взаємодії))	Соціальний розвиток та зростання
Психіатрична	Лікування	Поведінка та психіка	Модифікуючий вплив	Нормальність

Вважаємо, що сьогодні є сенс вести мову про теоретичні можливості розробки засад соціотерапії, оскільки допомоги в зазначеному аспекті можуть потребувати не лише окремі особи, але і різні соціальні групи, і навіть цілі

суспільства. Дана теза має в якості своєї підстави багаточисельні дослідження феноменів колективної психіки як в традиційних академічних виданнях з соціальної та політичної психології (саме використання понять «масова свідомість», «суспільна свідомість» визнається навіть у рамках діяльнісної парадигми), так і не кажучи вже про розробки в галузі аналітичної психології К.-Г. Юнга та прихильників юнгіанства (Д. Хіллман, К. Естес, Х. Дікманн та ін.).

Зазначимо, що поняття *соціотерапії* в літературі є багатозначним. Одні автори використовують його як синонім терапії середовищем, інші розуміють під цим терапевтичну активність соціальних працівників та соціальних терапевтів, треті – сукупність терапевтичних прийомів з області терапії зайнятості, працетерапії та реабілітації. Основою всіх концепцій соціотерапії є уявлення про те, що соціальне оточення в лікарні і вдома має найважливіше значення для перебігу психічних захворювань і що соціальні заходи можуть впливати як позитивно, так і негативно на симптоматику хвороби [74, с. 12].

Автори, які впроваджують це поняття, виходять з «презумпції здоров'я» соціального середовища і соціальної системи в цілому (припускаючи, що «нездоров'я», якщо розуміти під ним якусь соціальну дисфункцію, не може бути тотальним (тобто, в соціальній системі за всіх обставин залишаються цілком функціональні сегменти і середовища). На противагу цим авторам, ми маємо підстави для мотивованого теоретичного припущення можливих виявів стану тотального нездоров'я (комплексної соціальної дисфункції, нефункції або соціопатії).

Соціотерапевтичні концепції при цьому вельми різноманітні: від простої вимоги людяності і дружнього терапевтичного середовища до комплексної системи терапевтичного співтовариства. Зростання пізнавального інтересу до соціотерапії у 70-ті рр. минулого століття пов'язане з численними клінічними спостереженнями, психологічними дослідженнями та експериментальними даними, які виявили негативну сторону тривалої госпіталізації, що включає в

себе тією чи тією мірою елементи депривації і призводять до явищ «госпіталізму», ретельно досліджених в американській соціології міста і патосоціологічних дослідженнях [213, с. 174-180]. Проведення соціотерапії включає в себе реалізацію наступних умов: створення за наявної можливості «нормального», дружнього та відкритого лікарняного середовища; більш гнучку організацію неминучого обмеження волі; структурування та організацію дня, проведеного в психіатричному закладі (час зайнятості та дозвілля відрізняються один від одного); надання можливості зустрічей у неформальних і терапевтичних групах; орієнтацію пацієнтів на зовнішній світ; забезпечення контактів з родичами; надання регулярних відпусток і прогулянок. Пацієнт повинен бути мотивований по можливості на самообслуговування.

Крім того, дослідники виділяють специфічні заходи, засновані на концепції соціотерапії: працетерапія, терапія зайнятістю, реабілітація, домашні тренування та ін. Соціотерапія сприяє посиленню інтересу пацієнта до нормального, здорового, до всього, що не пов'язано з хворобою. У тій мірі, в якій пацієнт дізнається і перевірить свої реакції на невизначені, неформальні, загальні ситуації, що передбачають щоденні, певні, банальні реакції, в тій мірі відбудеться соціотерапія. Соціотерапія, психотерапія та соматотерапія (тілесна терапія) можуть не виключати, а доповнювати одна одну. При цьому соціотерапія, за звичай, є загальною основою соціального унормовування, яку важко виділити, в той час як психотерапія та соматотерапія специфічні в своїх методах і визначаються характером хвороби і теоретичними концепціями [2, с. 150–156].

Можна сказати, що характер відношення до психічно хворих і характер поводження з ними в тому чи іншому суспільстві в певну епоху – це вже соціотерапія або щось їй протилежне. Але те й інше – це один і той же аспект, один і той же вимір.

Отже, у нашій інтерпретації, соціотерапія є фактично найдавнішим і найприроднішим способом терапії. Вона теоретично може мати як мінімум

два виміри: соціально-санаційний (негативний) і соціально-екологізуючий (позитивний). У соціально-санаційному (негативному) вимірі *соціотерапія* виходить з примату і центрації суспільства, і тим більше держави, – це санація або, кажучи сучасною українською мовою, – «зачистка» суспільства від психічно хворих, а заодно з ними – бунтівників, дисидентів і навіть «білих ворон» – девіантів різного роду, за допомогою їх інтернування, ізоляції, або клеймування (таврування, стигматизації), наприклад, поставлення на облік, або взагалі знищення для «очищення» та «оздоровлення» корінної етнічності.

Такого роду розуміння соціотерапії є типовим для тоталітарних суспільств, які виходять із презумпції нормальності та функціональності соціальної системи (у тоталітарній логіці, соціальна система зазнає девіацій і криз за умови наявності нефункціональних соціальних груп, які піддаються ізоляції, стигматизації та іншим формам соціальної репресії).

У соціально-позитивному вимірі *соціотерапія* може розглядатись як інструментарій корекції, модифікації та трансформації властивостей, структурних складових, станів та процесів соціальної системи, який дозволяє здійснювати відновлення стану соціальної норми із збереженням екологічності різних соціальних сегментів (підсистем, інституцій та спільнот, що є складовими соціальної системи). Таким чином, *соціотерапія ментальності* (як складової соціальної системи) може тлумачитись як сукупність ціленаправлених логічних алгоритмізованих соціотехнологій-операцій (дій, спрямованих на виконання якої-небудь задачі), направлених на унормовування та трансформацію ознак ментального профілю соціальної системи.

Медичний вимір поняття «соціотерапія» найближає нас до поняття «*терапія середовищем*» (соціотерапія, від франко-англ. milieu therapy) – система терапевтичних заходів, спрямована на максимальне розкриття наявних у хворих осіб адаптивних можливостей за допомогою організації позитивної взаємодії з навколишнім середовищем. Соціотерапія включає як демократичну систему взаємодії персоналу та хворих з участю останніх в терапевтичному

процесі, так і організацію наближених до «звичайного» життя стилів існування. Сюди входять спільні розваги, зайнятість хворих за інтересами з активною ініціативою самих пацієнтів, комфортні та естетично-позитивні умови побуту. Організаційні форми терапії середовищем представляють гнучку систему «середовищ», що дозволяють із урахуванням особистісного та психопатологічного складу хворих використовувати найбільш адекватні види терапії на кожному її етапі. Типи середовища індивідуальні і послідовні: врівноважуюче – в гострому періоді хвороби, надихаюче-підтримуюче – в періоді реабілітації, тренінгове – під час інтенсивної психотерапії з навчання новим навичкам адаптації, піклувальне – в лікуванні хронічних хворих [18, с. 75–77].

Автор системи соціальних впливів, методів роботи з хворими, який тепер називається соціотерапією, Х. Сімон, обґрунтовуючи свою позицію, виходив з положення, що пристосування до середовища є основним принципом життя. Воно вимагає від кожного індивіда постійної мобілізації всіх сил і здібностей. Для того, щоб уникнути додаткової шкоди від несприятливого середовища психіатричного закладу, необхідно все оточення хворого організувати таким чином, щоб воно якомога більше наближалось до «нормального». Загальна мета соціотерапії – максималізація адаптивних можливостей психічно хворого – підпорядкована спільній меті реабілітації – відновлення особистого та соціального статусу пацієнта [74, с. 54].

На практиці таке визначення викликає ряд запитань. Адже якщо особа формується в оточенні, яке є хоча б частково патогенним, то виходить, що, психіатри мають «організувати» (лікувати) не лише хворого, але і його соціальне середовище для його перетворення на «нормальне» або умовно нормальне. Яким чином це виглядає на практиці – напевне, нез'ясовано.

На нашу думку, соціотерапія є більшою мірою роботою із зовнішніми соціальними умовами макрорівня, які спричиняють неблагополуччя особистості.

Поняття «терапія середовищем» стає все більш популярним у зв'язку із зростаючою гуманізацією психіатричних лікувальних установ та увагою до особистості хворого.

В епоху буржуазної революції поступово вийшли із вживання знаряддя примусу, поступившись місцем більш м'яким формам. У перфекціоніському підході знайшла розвиток система «самовиховання і самоспостереження», як попередниця поведінкової і соціотерапії наших днів.

Використовуючи вищеописані факти, можна зробити висновок, що існує науковий дефіцит в уточненні семантичних кордонів поняття соціотерапії в сучасній теорії та практиці соціотехнологій. Отже, узагальнюючи, можна зазначити, що у сучасній науковій літературі існує поняття «соціотерапія», яке визначають як «терапія середовищем» та «терапія середовища». У подальших дослідженнях майбутнього поняття «терапія середовища», зокрема соціального середовища, може стати джерелом для введення нового поняття «соціумотерапія» – терапія соціуму та його підсистем, унормування (упорядкування, корегування) патологічних процесів та станів соціальної системи та параметрів її ментального профілю.

§ 2. Перспективи соціотерапії ментальності

Перспективи соціотерапії ментальності ми пов'язуємо з багатьма чинниками, зокрема з використанням можливостей телебачення (скажімо, ток-шоу як одного з видів комунікації) та його впливу соціопсихічний стан населення, передусім тієї його частини, яка переглядає подібного роду програми. Свого часу колектив авторів на чолі з Л.Матвеевою виділив такі типи впливу у процесі телевізійної комунікації [94, с. 82-85]: а) *вторгнення* – тип активного впливу на глядача без урахування того, наскільки він готовий до сприйняття інформації. Даний тип впливу характерний для ситуації відсутності інформації про характер та установки аудиторії; б) *відхід* – тип впливу, який

характеризується взаємної відчуженістю комунікатора і аудиторії: глядач не намагається зрозуміти автора передачі, який у свою чергу не поспішає проникнути в душу глядача; в) *саморозкриття* – тип впливу, який характеризується активним самовираженням комунікатора, чия позиція адресується глядачеві, але не як іншому, а скоріше як самому собі; г) *втягнення* – тип впливу, який передбачає єдність комунікатора і глядача, тобто їх співучасть, сприяння і співтворчість, єдиний темп діяльності, єдине переживання минулого, сьогодення і майбутнього.

Ці типи впливу можуть бути виявлені при розгляді будь-яких форм масово-комунікативного впливу. Три перші типи впливу носять типовий для масових комунікацій суб'єкт-об'єктний характер. Четвертий тип є особливим: маючи, по суті, той же суб'єкт-об'єктний характер, спрямований на масову аудиторію з метою зміни її установок і подальшої поведінки, по формі він виступає як суб'єкт-суб'єктний вплив, яким характеризується спілкування, яке по суті своїй виключає односпрямованість та передбачає спільне вироблення сторонами єдиних духовних значень. Спілкування передбачає діалог, при якому однаково значущі позиції обох сторін. Прагнучи побудувати акт комунікації, «видавши» його за міжособистісне спілкування, комунікатор прагне до того, щоб реципієнт розкрився і включився у вироблення нових духовних значень, при цьому втрачаючи колишні. Втягнення є найефективнішим його типом, бо видимість діалогу і близькості комунікатора до проблем і установок аудиторії дозволяє знизити або взагалі усунути бар'єр опору впливу, що виникає у людей при відчутті примусового впливу на них. Не останню роль у цьому процесі відіграють особисті якості комунікатора, які дозволяють йому налагоджувати необхідний контакт з аудиторією, здаватися «своїм», його творчі здібності (це дуже важливо при створенні друкованих текстів), особливості голосу (у комунікації по радіо це часто має вирішальне значення, бо є єдиним способом встановлення емоційного контакту), а також зовнішність, манери та інші іміджеві характеристики комунікатора.

У процесі впливу реалізуються пропагандистські парадигми. Нагадаємо, що термін «пропаганда» походить від латинського слова *propagare*, що означає посадку саджанців у саду. В 1633 році папа Урбан VIII створив відповідну конгрегацію пропаганди, яка керувала іноземними місіями католицької церкви. В цьому розумінні пропаганда виступає роботою по насадженню відповідної доктрини шляхом розширення ідеологічної території інформаційної присутності [9, с. 7]. Терміном «пропаганда» найчастіше позначають сукупність технологій соціального впливу на населення за допомогою засобів масової інформації і комунікації. Через те, що пропаганда є методом впливу, що виконує функцію ціннісної регуляції свідомості і ґрунтується на механізмах насадження стереотипів, її варто розглядати як різновид *соціальної сугестії*. Дж. Браун пов'язує з пропагандою також цензуру, як «селективний контроль інформації на користь окремого погляду». Схожу позицію відзначав Є. Тарле, коли говорив, що Наполеон визначав не тільки те, про що газетам можна писати, але і те, про що їм слід мовчати. [9, с. 47-58]

Таким чином, соціотерапевтичний ефект пропаганди досягається через відповідні механізми вольового сугестивного насадження уодностайнених поглядів, що є особливо важливим в перехідний період (суспільства, що трансформується). Адже іноді усунення інформаційного розмаїття в інформаційному просторі дозволяє визначити соціальні пріоритети і заблокувати процеси інформаційного розмивання.

На наше переконання, позитивний характер інформації – основа організації комунікативних процесів. Історичні події, передусім інформаційна діяльність комуністичного режиму в Радянському Союзі, призвели до того, що поняття «пропаганда» набуло цілковито негативного забарвлення. Проте з неупереджених наукових позицій *пропаганда* – це поширення серед аудиторії певних політичних, наукових, релігійних, художніх ідей та знань. Зокрема, політична або ідеологічна пропаганда має на меті сформуванню у аудиторії певні погляди на існуючий суспільно-політичний устрій, уніфікований образ

суспільства (соціальної системи). Зменшення числа потенційних сугесторів в інформаційному просторі, досягнення однозначності у використанні ціннісно-нормативних стандартів на різних рівнях масової свідомості вже саме по собі має соціотерапевтичний вимір. Адже часто для посилення соціальної ентропії має принципове значення інформаційне розгойдування масової свідомості в бік формування неоднозначних стандартів оцінювання соціальної ситуації.

Сьогодні поширеним є диференційований підхід до пропаганди: вирізняють комерційну пропаганду, політичну пропаганду та ін. Істотною відмінністю політичної пропаганди від комерційної, а також від традиційної реклами є те, що вона не тільки дає чому-небудь позитивні оцінки, розхвалює, а вона може будуватися на негативних оцінках, які суб'єкти пропаганди дають своїм супротивникам, конкурентам. Дуже часто в політичній пропаганді використовуються прийоми, які можна було б назвати «рекламою навпаки». У пропаганди, умовно кажучи, є свої «рекламовані товари» – це думки, уявлення, стереотипи, спосіб життя, стиль поведінки тощо. Вона просуває політику держав, урядів, партій, точки зору і погляди на ті чи інші події тощо, бере участь у формуванні іміджів, використовуючи для цього як традиційне переконання, так і методи сугестивного впливу.

Російський фахівець у галузі ЗМІ Г.Мельник вважає, що концептуальні визначення пропаганди можна звести до декількох форм: а) *пропаганда-освіта* (поширення корисних знань) має соціотерапевтичний вплив через просвітницьке навчання правильним схемам поведінки, виконуючи загалом роз'яснювально-орієнтаційну функцію; б) *пропаганда-інформування* дозволяє опрозорювати складні, з точки зору масового реципієнта, когнітивні конструкти, пов'язані із політикою, правом, бізнесом, чим сприяє зменшенню в суспільстві напруженості, що виникає через нестачу необхідного тлумачення складних інформаційних месіджів; в) *пропаганда-комунікація* (універсальний засіб і процес спілкування людей, їхня взаємодія) дозволяє витворювати спільнотність, досягати необхідних ефектів по солідаризації та кооперуванню в

соціальної дії, що дозволяє уникати негативних наслідків різнопланових соціальних процесів, пов'язаних із ізоляцією, атомізацією, розривом соціальних зв'язків; г) *пропаганда-навіювання* (процес, що включає психологічні переживання і потяги) сприяє насадженню однозначних стандартів оцінювання (хоча є підстави відзначити, що пропаганда, з точки зору використовуваних механізмів соціального впливу, і є переважно навіюванням, часто – з елементами однобічного та тенденційного емоційного зараження). Зменшення рівня варіативності в оцінці соціальної ситуації, рівно як і досягнення одностайності може позитивно впливати на задоволеність тих чи інших соціальних груп поточною політикою; д) *пропаганда-соціалізація* (прилучення людини до культури) дозволяє долати конфлікти між соціальною системою та індивідом шляхом побудови механізмів трансмісії соціального досвіду (трансмісивно-терапевтична функція пропаганди) [95, с. 36].

Результати проведених соціологічних досліджень і використовувані на практиці методи пропаганди вже в 30-ті рр. ХХ ст. були теоретично проаналізовані деякими авторами і виділені в окрему наукову проблему. У 1931 р. вийшла друком стаття У.Байдла, що є однією з перших вдалих спроб виділення проблем психології пропаганди в особливу галузь знань [9, с. 59].

Найбільш глибокі теоретичні узагальнення в даній сфері провів американський дослідник Л.Дуб. Він випустив перший підручник з теорії пропаганди і тому цілком може вважатися засновником даного напрямку. У своїй праці автор розглянув такі питання: психологічний аналіз прийомів масового впливу за допомогою пропаганди, сприйняття змісту пропаганди, особистість пропагандиста тощо [58, с. 17]. Проблемами психології пропаганди й агітації займалися в багатьох країнах світу. Найбільший інтерес фахівців у цій галузі викликали дослідження і практичні розробки, що проводилися в США, Німеччині і Радянському Союзі, тобто країнах, які були в ХХ ст. основними протиборчими політичними силами.

На думку німецького дослідника Г. Малетцке, проблема узагальненого тлумачення психологічних проблем пропаганди розпадається на два рівні. Перший рівень пов'язаний з тим, що можна назвати психологією масової інформації (зокрема, на радіо і телебаченні), другий – стосується досліджень ролі комунікатора в процесах передачі пропагандистського повідомлення за допомогою засобів масової інформації [58, с. 32].

Основне завдання дослідників пропагандистської діяльності полягало в тому, щоб відшукати способи проникнення у свідомість і підсвідомість індивідів. Для цього зміст пропаганди піддавався ретельному аналізу. Детально досліджувалися й експериментально перевірялися система аргументації в пропагандистському повідомленні, умови і способи формулювання висновків слухачем, їхній вплив на емоційний стан, сприйняття поданої інформації і т. п. Враховувалися такі чинники, як соціологічні характеристики індивідів, рівень їхньої освіти, національність тощо.

Особливе місце у дослідженнях пропаганди посідала проблема соціальних установок і оцінок. За допомогою анкет, опитувань і статистичних методів були розроблені спеціальні шкали психологічних установок на всілякі політичні, соціальні, економічні і світоглядні проблеми, наприклад шкали Терстоуна і Лайкерта [58, с. 44]. Ці виміри забезпечували об'єктивний «зворотний зв'язок», що дозволяло розглядати пропаганду не тільки як односпрямований вплив, а і як комунікацію.

Ми також приєднуємось до думки про те, що корекція, модифікація та трансформація свідомості та безсвідомих структур в пропаганді як соціотерапевтичній технології досягається через зворотній зв'язок. Проте, йдеться скоріше про ілюзію зворотнього зв'язку, яка дозволяє символічно наближати комунікатора, що уособлює голос влади, до реципієнта, який отримує вигрешне скорочення соціальної дистанції між собою і владою. Велике значення для визначення ефективності впливу пропаганди на людину має довіра до тієї інформації, яку їй пропонують. Очевидно, що людина може

свідомо змінити свою поведінку відповідно до наданої їй інформації тільки в тому разі, якщо вона їй повірить. Тому для пропаганди, як, утім, і для вивчення інших видів рекламної діяльності, завжди були актуальними дослідження закономірностей механізмів *соціальної віри* (невір'я), довіри (недовіри), довірливості (недовірливості) людини.

На думку Г.Мельника, пропаганда завжди переконує на користь однієї думки, однієї ідеї, принципу. У різних типах пропаганди завжди присутній один елемент – *нав'язування* (відкрите чи приховане). Автор підкреслює проблему небезпеки маніпулятивної природи пропаганди і вважає, що не можна уявити собі існування єдиної форми пропаганди, яка вирішує всі завдання з формування свідомості мас і управління їх поведінкою через складність об'єкта впливу [95, с. 83].

Різні погляди на пропаганду не можуть спростувати той факт, що існує єдиний механізм пропаганди, тобто механізм поширення знань, цінностей, ідей і т. д. Багато чого залежить ще й від того, у чиїх інтересах ведеться пропаганда, ким і яким чином ведеться, які переслідує цілі. Однак, на думку Л.Войтасика, «*комунікатор*» – дуже умовне поняття. Це може бути людина, яка перебуває в безпосередньому мовленнєвому контакті з іншою людиною, чи той, хто використовує засоби масової інформації; нарешті, як комунікатор може виступати людина, що здійснює певний вплив на інших людей за допомогою різних художніх (символічних) засобів. У будь-якому разі це людина (особистість), яка свідомо впливає на об'єкт пропагандистської комунікації. Одне з найбільш важливих завдань психології полягає в тому, щоб виявити механізми і результати цього процесу, вважає автор. Л. Войтасик пише, що психологічні процеси, які виникають у реципієнта, можуть бути правильно зрозумілі тільки у тому разі, якщо його особистість аналізується як психологічна структура. Всі елементи цієї структури беруть участь у сприйнятті змісту пропаганди; вони є активними, взаємозумовленими і взаємозалежними [32, с. 62].

Американські соціальні психологи Д. Креч і Р. Крачфілд дотримуються визначення терміна «пропаганда», який запропонував американський психолог У. Байдл. На їхню думку, під впливом пропаганди кожен індивід поводить ся так, ніби його поведінка випливає з його власних рішень. Автори вважають, що можна маніпулювати поведінкою групи людей так, що кожен її член буде вважати, що він поводить ся відповідно до власних рішень. Крім того, Д. Креч і Р. Крачфілд стверджують: *пропаганда* розуміється як специфічна форма стимулювання, що у разі успіху веде до навіювання. Таким чином, згідно з їхньою точкою зору, весь процес впливу пропаганди можна звести до аналізу застосовуваних стимулів і ступеня сприйнятливості індивіда до навіювання. У даному разі під навіюванням автори розуміють процес впливу на поведінку індивіда без надання достовірних фактів і логічно обґрунтованих аргументів [32, с. 71]. Інший американський соціальний психолог К. Янг вважав, що *пропаганда* є частиною більш широкого процесу створення легенд і міфів. Аналогічну точку зору висловлював англійський автор Л. Фрезер. Він вважав, що *пропаганду* можна визначити як мистецтво примусу людей робити те, чого б вони ніколи не робили, якби мали у своєму розпорядженні всю інформацію, що стосується ситуації [32, с. 73].

На думку багатьох дослідників пропаганди, для американської психології більш характерно розглядати її як спосіб впливу, що навіює і заснований насамперед на емоційних, а не на раціональних компонентах психіки. Американські психологи Д. Лукас та С. Бритт вважали найбільш ефективною орієнтацію на прийоми підвищення інтересу до рекламованого об'єкта й апеляцію до почуттів людини. Інші автори, наприклад Р. Тернер і Л. Кілліан, пропонували прийоми, засновані на принципі навіювання. Таким чином, у традиційній комерційній рекламі і пропаганді є багато спільного. По суті, комерційна реклама і пропаганда являють собою лише різні форми рекламних комунікацій [32, с. 75].

У той же час, якщо традиційна комерційна реклама переконує людину купити конкретну річ чи скористатися послугою, яку вона пізніше зможе реально оцінити і тим самим перевірити аргументи рекламіста на практиці, то *пропаганда* – це, як правило, надання «фактів», деякої інформації, що часто описує об'єкти, з якими людина, можливо, ніколи не стикатиметься особисто. Як правило, про достовірність такої інформації вона може судити лише на основі якоїсь іншої, але аналогічної інформації. При цьому критерієм оцінки достовірності одержуваних «знань» виступає, як правило, уже сформована думка одержувача інформації, його світогляд, установки чи інші люди, які є для нього авторитетом. Тобто основою достовірності і змісту однієї інформації тут найчастіше виступає інша інформація, а не сам об'єкт (товар). Усе це створює умови, які дають можливість пропагандисту використовувати деякі прийоми психологічного впливу на людину шляхом певних маніпуляцій, часто навіть особливо не піклуючись про те, що той одержить можливість перевірити об'єктивну достовірність наданої йому інформації. З урахуванням сказаного, порівнюючи комерційну рекламу і пропаганду як види рекламної діяльності, слід зазначити, що під час психологічного впливу останньої споживач піддається більш грубим маніпуляціям, ніж коли має справу з традиційною комерційною рекламою.

Таким чином, психологічне маніпулювання в комерційній рекламі багато в чому обмежено властивостями наданих споживачу в реальне користування товарів і послуг. Навпаки, пропаганда ґрунтується на залежності «особистої думки» людини лише від інформації, а також тієї інтерпретації «фактів, що наводяться» авторитетним коментатором, який створює у свідомості людини необхідну установку.

Слід також зазначити, що пропаганда – це не тільки передача деякої інформації. Вона часто будується за тими самими психологічними законами особистісної регуляції, як і інші види системи рекламних комунікацій. Зокрема, інформація підноситься слухачу таким чином, щоб він не тільки «точно знав,

що відбулося у світі», а й для того, щоб він захотів і зміг передати цю інформацію своїм знайомим. Причому, повідомляючи деякі факти іншим людям, людина ніби сама стає пропагандистом (у рекламі ми б сказали «рекламістом»). Пропаганда може нести у собі елемент сенсаційності і стимулювати мотивацію соціальної орієнтованості особистості. У цьому разі людина одержує можливість відчувати себе обізнаним, добре інформованим «фахівцем» у тій чи іншій галузі. Дана тактика виявляється дуже ефективною в країнах, де багато людей, які постійно читають газети і пишуться тим, що завжди в курсі всіх політичних та інших подій.

Для різних верств суспільства створюються свої особливі джерела масової інформації: газети, журнали, радіо і телепрограми, яким довіряють, на думку яких посилаються глядачі, слухачі, читачі тощо. З'являються популярні ведучі, коментатори, оглядачі, фахівці в галузях тих чи інших подій, а по суті – законодавці деякої моди на джерела і способи подачі інформації, що роблять це саме так, як подобається цільовій групі споживачів. Наприклад, «скромно», «об'єктивно», «вчасно», «ненав'язливо», чи навпаки – «напористо», «активно», «принципово», «рішуче» тощо. Поступово може виникати мода і на зміст інформації.

Пропаганда у нормальних економічних і політичних умовах стикається з конкуренцією, що обмежується законодавчою базою і діями організацій, покликаних стежити за дотриманням законів. В умовах психологічних війн цілі і завдання пропаганди змінюються. Вона стає мало схожою на рекламу, а перетворюється в засіб психологічного знищення супротивника. Пропагандистські акції в цьому разі спрямовані на те, щоб впливати на низинні почуття людей, будити в них ненависть, страх, жах, дезорганізувати людську психіку. У практиці пропаганди склалися деякі принципи ведення психологічної війни, що одержали назву «чорна пропаганда» (за аналогією з добре відомим сьогодні терміном «чорний PR»). Цей вид пропаганди ґрунтується на провокаціях.

Взагалі пропаганду поділяють на «чорну», «сіру» та «білу» (Скуленко, 1995): а) *«Чорна» пропаганда* – це сфабрикована неправдива інформація (або просто відверта брехня), поширення якої має на меті спровокувати політичний, соціальний, міжетнічний або міждержавний конфлікт. Пропаганда війни, тобто підбурювання до застосування збройної сили проти іншої держави або етнічної групи, розпалювання шовіністичних настроїв на підтримку агресії – один з напрямків такої діяльності. Досить згадати прийоми головного нацистського пропагандиста доктора Й. Геббельса, його людиноненависницькі виступи і такого самого характеру друковану, радіо- та кінопродукцію, що допомогла одурманити мільйони німців; б) *«сіра» пропаганда* – це повідомлення, джерело й достовірність якого викликають сумніви. Простіше кажучи, у цьому разі маємо справу з напівправдою або ж з її упередженим тлумаченням; в) *«біла» пропаганда* – коли джерело інформації повністю ідентифіковане, а інформація є точною й акуратною. Той, хто повідомляє цю інформацію, усіляко намагається виглядати «своїм хлопцем», однак він не обнародує інформацію, яка йому не вигідна. Діяльність американської радіостанції та телевізійних передач «Голос Америки» – найкращий приклад «білої» пропаганди. У рамках *соціодіагностики* та *соціотерапії* доцільно застосовувати «білу» пропаганду для того, щоб показати соціуму дисфункціональні стани соціальної системи та навести приклади патологічних ментальних ознак з метою їх усвідомлення членами суспільства та приведення у стан норми.

Натомість, пропаганда, яка здійснюється у рамках психологічної війни, не обмежена ніякими моральними заборонами і не гребує жодними засобами. На думку деяких теоретиків пропаганди, застосування всіх відомих інструментів пропаганди за рівних умов буде більш ефективним, ніж пропаганда, що зупиняється перед обмеженнями морального плану.

У контексті цього варто зазначити, що факт постійного пригноблення національних інтересів українців наштовхує на думку про те, що проти нас іде постійна психологічна інформаційна війна, в основі якої лежить чорна та сіра

пропаганда «антиукраїнського», збоку суб'єктів, не зацікавлених у розвитку України, тому потрібно розробляти засоби соціодіагностики та соціотерапії, які б допомогли ідентифікувати деструктивні зовнішні та внутрішні впливи на соціум та вилікувати отримані «ментальні рани».

Теоретиками доведено, що пропаганда тісно пов'язана з рекламою, яка впливає на структурування ментальності, оскільки вона, зазвичай, вбирає в себе значний обсяг інформації. У цьому контексті нагадаємо, що *соціальна реклама* – вид неприбуткової реклами, направленої на зміну моделей функціонування суспільства та залучення уваги до проблем соціуму.

Закон України «Про рекламу» говорить, що *соціальна реклама* – інформація будь-якого виду, розповсюджена в будь-якій формі, яка спрямована на досягнення суспільно корисних цілей, популяризацію загальнолюдських цінностей і розповсюдження якої не має на меті отримання прибутку (Закон України Про рекламу, 1996). Найбільш відомими прикладами такої реклами є кампанії по боротьбі з наркотиками, дотриманню правил дорожнього руху, пропаганда здорового способу життя, охорона навколишнього середовища та інші.

Дослідники і практики із терміна *public advertising* (дослівно «соціальна реклама») виводить два такі аж ніяк не співмірні поняття, як «некомерційна реклама» і «суспільна реклама». «Громадська (суспільна) реклама передає повідомлення, яке пропагує конкретне позитивне явище, демонструє суспільні орієнтири, зразки для наслідування. Професіонали створюють її безкоштовно (коректніше говорити про етичну позицію відмови від прибутку), місце і час в ЗМІ також надаються на некомерційній основі» [15, с. 154]. «Некомерційна реклама – реклама, яка спонсорується некомерційними інститутами чи в їхніх інтересах і яка за мету має стимулювання пожертв, заклик голосувати на чийсь користь або залучення уваги до справ суспільства» [8, с. 82].

Соціальна реклама – важлива складова світогляду та морального здоров'я суспільства. Некомерційна соціальна реклама формує позитивне ставлення до

реклами в цілому та зміцнює репутацію рекламних фірм і агентств, а також засобів масової інформації. Більше того, соціальна реклама веде до позитивної зміни відносин між державою, комерційними організаціями і населенням. У США для визначення того, що ми розуміємо під соціальною рекламою, використовуються терміни *public service advertising* та *public service announcement*. Значення наповнення цих термінів – ідеї, які мають конкретну соціальну цінність. Їхня мета – змінити ставлення суспільства до конкретного об'єкта чи системи. При цьому в довгостроковій перспективі передбачається створення нових соціальних цінностей.

Слід також зазначити, що соціальна реклама – достатньо молодий напрям у сфері суспільних комунікацій. Її історія починається на початку ХХ сторіччя. Одним із перших прикладів демонстрації соціальної реклами зазвичай вважають заклик «Американської громадянської асоціації» захистити Ніагарський водоспад від шкідливих в екологічному плані наслідків діяльності деяких енергетичних компаній (1904 р.). Ключовими моментами в історії розвитку соціальної реклами ставали періоди серйозних міжнародних конфліктів чи системних змін у житті окремих країн. Такими віхами для багатьох держав були Перша та Друга світові війни, Велика депресія – для США, Жовтнева революція – для народів, які входили до складу Російської імперії, та багато інших значних подій в історії.

Країни з розвинутими демократіями чітко розуміють, для чого слугує та як може бути використана соціальна реклама в тих чи інших сегментах соціально-політичного та економічного життя суспільства. Для них мета такої реклами – не пусті розмови й порожні ідеї, а чітка мотивація вчинків, створення нових, суспільно корисних цінностей. За допомогою соціальної реклами держава звітує про виконання своїх соціальних функцій, бізнес позиціонує компанії як соціально відповідальні структури, просуваючи товари, послуги та топ-менеджерів, громадські організації привертають увагу співгромадян,

державних структур і бізнесу до суспільно значущих проблем, формують позитивну громадську думку [132, с. 19].

Щодо розробки національних стандартів соціальної реклами в Україні та відповідного законодавчого закріплення, маємо тільки дуже слабо прописану ст.12 у Законі України «Про рекламу» і кілька нормативно-правових актів відомчого характеру, з допомогою яких визначити характер і спрямованість вітчизняного ринку соціальної реклами важко. Як впливає з небагатьох системних ознак, за якими сьогодні можна ідентифікувати нашу соціальну рекламу, для України найбільш близька англійська модель. Остання являє собою достатньо чітку, відносно централізовану систему, де центральний інформаційний офіс при уряді збирає від усіх державних структур замовлення, розподіляє їх серед різних рекламних агентств і є єдиним замовником соціальної реклами в ЗМІ. Загальний річний бюджет англійської соціальної реклами становить близько 300 млн. євро, із них безпосередні витрати на рекламу становлять 195 млн. євро. У Великобританії питання соціальної реклами не регулюються законодавством, сама реклама замовляється урядом і фінансується з держбюджету. При цьому влада не намагається примусити ЗМІ розміщувати соціальну рекламу безоплатно. Така модель функціонування досліджуваної сфери нагадує швидше суспільний інститут, який перебуває під легким контролем держави [132, с. 20].

Практично цілковита протилежність англійської моделі – американська система, яка базується на принципах традиційного для США лібералізму. Головним координатором сфери соціальної реклами виступає незалежна громадська організація «Рекламна рада». Ця структура є централізованим замовником соціальної реклами в ЗМІ. Вона опікується плануванням, виробництвом і розміщенням соціальної реклами. Тематика меседжів і спрямованість соціально орієнтованих рекламних кампаній пропонуються переважно федеральною владою та некомерційними організаціями. Рада

координує роботу рекламних агентств, які беруть участь у виробництві реклами, та рекламодавців, які здійснюють її фінансування [132, с. 21].

Звернемо увагу на те, що американська й великобританська моделі є своєрідними полюсами, між якими різною мірою варіюються системи інших цивілізованих країн.

У цьому контексті дещо особібно стоїть Німеччина. Унікальність німецької практики полягає у відсутності будь-якого нормативно-правового акта, в якому б узагалі згадувався сам термін «соціальна реклама». Проте, незважаючи на це, Німеччина має найбільш чітко вибудовану систему взаємодії всіх зацікавлених у виробництві й розміщенні соціальної реклами сторін. Можливо, це є результатом того, що Німеччина – мабуть, найбільш, якщо так можна висловитися, соціалізована держава у світі. Німецька внутрішня політика орієнтована на стимулювання громадських ініціатив у сфері соціальної роботи з населенням. Бундестаг, федеральний уряд, парламент, земельні парламенти й уряди з великим ентузіазмом спонсорують громадські ініціативи соціальної спрямованості. При цьому лєвова частка коштів, які відпускаються на суспільні потреби, йде саме на соціальну рекламу [132, с. 22].

Яка модель буде взята за основу в Україні, зі стопроцентною впевненістю поки сказати важко. Насамперед необхідно визначитися з методологією, стандартами соціальної реклами, *понятійним апаратом* і характером законодавчого регулювання сфери. І найголовніше – вирішити, на кого буде покладено відповідальність за загальну координацію.

У рамках соціотерапії може застосуватись, наприклад, шокова соціальна реклама, яка має неоднозначний вплив на суспільство:

- констатує ознаки ментального профілю соціуму;
- констатує дисфункціональні стани соціальної системи;
- показує правдиві факти міфологічних уявлень членів соціуму про їх традиції, установки, уявлення, звички;
- пробуджує свідомість;

- застерігає;
- створює атмосферу, моду – наприклад, палити не модно, а займатися спортом сучасно (зараз модно всиновлювати дітей, пропагувати здоровий спосіб життя, мати свою позицію тощо);
- спонукає замислитися, зупинитися, не робити чогось, що є шкідливим для здоров'я та суспільства;
- попереджає про можливі негативні наслідки скоєння чогось поганого з погляду суспільства чи охорони здоров'я;
- спонукає до саморефлексії.

Шокова соціальна реклама привертає увагу, запам'ятовується, спричиняє значний резонанс у засобах масової інформації та суперечливі думки серед фахівців і населення. Досягти соціотерапевтичного ефекту важко, оскільки в основі антисоціальних дій лежить задоволення, яке само собою є приємним і позбутись його просто так не бажає жодна людина. Простими емоціями і раціональними мотивами тут не обійтись. Ми вважаємо, що креатив соціальної реклами повинен мати чотири спрямування: а) пряма заборона; б) непряма заборона; в) зміна сумнівного задоволення на альтернативне; в) шок.

При цьому, на наш погляд, найбільшу увагу потрібно приділити шоківій рекламі. Саме вона виконує роль емоційного стопера: вона зупиняє, приголомшує, привертає увагу, викликає суперечливі думки, спонукає замислитися, провокує до обговорення, запам'ятовується. Така реклама не повинна подобатися – у ній задіяно чинник негативу, який має показати наслідки виконання певних дій. А оскільки за даними численних досліджень людина запам'ятовує негативну інформацію на 7 % краще від позитивної, то ефект від соціотерапії соціальною рекламою буде дієвішим.

На осіб, які безкоштовно виробляють і розповсюджують соціальну рекламу, та на осіб, які фінансово або іншим способом допомагають особам, які виготовляють або розповсюджують соціальну рекламу поширюються пільги, передбачені законодавством України для благодійної діяльності, тобто йдеться

про зниження суми податків або інші пільги, що можна використати як засіб зацікавленості комерційних структур до соціальної реклами, тим паче, що існує таке поняття, як соціальна відповідальність компаній. Соціальної реклами у вітчизняних ЗМІ та на міських вулицях украй мало. Приміром, на телеканалах побачити її можна тільки в найдешевший ефірний час – тоді, коли більшість глядачів її все одно не побачить, – після 23 години та вдень. Пояснюється це просто: безкоштовно соціальну рекламу розміщують лише державні ЗМІ, натомість на приватних телеканалах ефір дорогий, а тому малодоступний замовникам соціальної реклами – державним і громадським організаціям [5, с. 5].

У США, наприклад, ставляться до соціальної реклами як до своєрідних соціальних ліків, інструменту профілактики соціальних негараздів. Така і повинна бути висока місія соціальної реклами. При існуючих темпах еволюції і розвитку суспільства цей вид реклами стає все більш масштабним видом комунікації, який можна умовно назвати соціальним PR-ом. У розвинених країнах існує безліч державних і недержавних програм, котрі задіяли соціальну рекламу. Однак в Україні цей процес відбувається повільно. У контексті формування нового образу України соціальна реклама і соціальний PR стають важливими інструментами гуманізації сучасного суспільства і формування його справжніх моральних цінностей. Тому вагомішого значення набуває систематична діяльність із популяризації соціальних, національних цінностей, досягнення суспільно корисних цілей, привернення уваги до проблем у суспільстві та шляхів їх розв'язання. Таким чином, ефективним інструментом позитивного інформаційного впливу стає соціальна реклама, яка традиційно покликана змінити ставлення населення до певних соціальних проблем, а в подальшій перспективі сприяти формуванню нових соціальних цінностей.

У контексті соціотерапії доцільно також розглянути *психотеатр*, який є однією з новітніх соціотехнологій, яка поєднує в собі елементи театру, філософії та деяких психотехнологій (зокрема – символдрами,

нейролінгвістичного програмування та гештальт-терапії). Соціотехнологія розрахована на театральну аудиторію, яка бере участь у перформансі не просто в якості глядачів, а співучасників соціотерапевтичного впливу на структури колективного безсвідомого. Основним інструментом реалізації пситеатру є *софодрама* – спеціальним чином композиціонований драматичний твір, який за зовнішніми ознаками (атрибутивами) є художнім твором, але побудований на основі переведення філософом в образно-символічну форму за допомогою метафори.

Метафорична комунікація слугує основним способом доведення до безсвідомого певних смислів, які, будучи артикульовані мовою свідомості, спричинили б опір. Наприклад, якби представник будь-якої політичної сили став би відкрито, на рівні пропагандистських закликів, вести мову про повалення матриархату, то його вербалізації, з високою імовірністю викликали б опір адресатів. Метафора сама по собі дозволяє обходити фільтри свідомості відповідних соціальних груп, здійснюючи контакт із безсвідомим. Таким чином, метафори складають ті візуальні ряди, безпосереднім призначенням яких виступає підлаштування і переформатовування відповідних структур колективної психіки. Такого роду «переведення» здійснюється автором софодрами задля впливу на архетипи через символічні ряди, які є комплементарно-дотичними до них. Основний акцент в софодрамі зміщено на один з постулатів юнгіанства, згідно з яким на безсвідоме не можна впливати через свідомість, себто, вплив на безсвідомі формоутворення має здійснюватись через безсвідоме ж.

За основу модерування сюжету софодрами береться відповідний символічний ряд, через який транслюється відповідна сукупність послань, адресованих колективному безсвідомому. Останнє виступає водночас мішенню для підлаштування і трансформації.

Соціо-технологічним ефектом від застосування психотеатру є зрушення, що відбуваються на рівні свідомості через катарсис. Останній відбувається за

рахунок персоналізації архетипів – їх послідовного переведення у поведінку сценічних персонажів (рольові партії) та розгортання сюжетної дії. Від спостереження за сюжетною дією аудиторія отримує візуалізацію архетипового символізму, за рахунок чого відбувається входження в контакт із колективним безсвідомим.

Найвищим рівнем конвертабельності серед соціотехнологій моделювання соціальної перцепції є нейролінгвістичне програмування (НЛП). Воно використовується передусім у сфері політичної соціалізації, яка значно розширилася в США за рахунок ЗМІ. Не претендуючи на канонічну енциклопедичність, визначимо *політичну соціалізацію* як процес інтеріоризації-екстеріоризації кодів влади, які здійснюють налаштування відбору особою значень політичної підсистеми як екологічних. Або ж словами класика соціології, «підтримання зразка латентності у сфері системного ціледосягнення» [119, с. 156]. Немає сумнівів у тому, що системне ціледосягнення виграє як латентна мобілізація населення на досягнення загальносоціальних цілей, що свідчить про спроможність правлячого класу використовувати такі інструменти панування, які виглядають як загальносоціальні.

Під *нейролінгвістичним програмуванням* ми будемо розуміти сукупність технологій модифікації і трансформації лінгво-перцептивних структур, які можуть слугувати як досягненню терапевтичних цілей, так і використовуватись у рамках інших технологій політичної, педагогічної, економіко-організаційної соціалізації – іміджбілдінгу, брендінгу, реклами, пропаганді, педагогіці тощо.

У широкому розумінні слова НЛП дозволяє здійснювати моделювання і поширення еталонних перцептивних конструктів, що стають дієвими інструментами програмування масової свідомості та поведінки. Суттєвою перевагою НЛП є простота, доступність та операбельність технік, що дозволяють полегшувати підтримання зразка латентності в соціалізації на рівні стереотипізованих символів» [137, с. 190-191]. У НЛП використання технік

символічного моделювання задля впливу на безсвідомі структури вперше було застосовано в софодрамах Ю.Романенка [Див.: Романенко, 2007, 2008, 2009].

Зазначений автор дотримується тієї думки, що софодрама спрямована передусім проти дистресових архетипів колективного безсвідомого та проявів танатофілічності (колективне прагнення до смерті) українства у повсякденному житті. Відповідно, *софодрама* стає не просто соціотерапевтичною технологією, а засобом ідеологічного конструювання макроідентичності засобами театрального мистецтва. Поруч із тим, що в софодрамах піднімаються значні духовно-світоглядні проблеми, передусім – проблема осягнення Трансцендентної реальності в людській свідомості, проблема людини і Бога.

Софодрама призначена для «розгойдування» деструктивних дисфункціональних стереотипів шляхом *дестереотипізації і рестереотипізації буденної свідомості*. Для початку, глядачеві показуються негативно-тіньові сторони структур колективного безсвідомого шляхом їх персоналізованого гіперакцентування (гіперболізування). Таке гіперакцентування (гіперболізування) призводить глядача (причому – не масового глядача, а обмежені соціальні контингенти глядачів) до безсвідомого відторгнення архетипово-комплементарних стереотипів. Після цього відторгнення через відповідний символізм глядачам пропонуються «правильні» (конструктивні) стереотипи або ж символічними засобами експозиціонуються негативні наслідки виявів стереотипів та архетипів.

З прикладами конкретних софодрам можна ознайомитися у працях сучасного українського соціолога Ю.Романенка. В одній із його софодрам, а саме «Лев-кіт» перед аудиторією постає персоналізований архетип Великої Матері, що виявляє свої деструкційно-кастраційні можливості щодо тваринної персоналізації чоловіка-завойовника. При цьому суто материнське усічення агресії досягається шляхом нав'язування завойовнику (леву) класу знесилююче-пригнічуючих емоцій (сорому, провини тощо). Архетип постає як втілення соціального танатосу, а саме материнство – як персоналізація

відповідних колективно-безсвідомих зазахінь на знекровлення агресора у власному середовищі, його деагресивізування через відповідні соціальні почуття (провину, сором, зніяковіння) [138, с. 286-288]. Символічна метаморфоза «лев-кіт» представляє відповідні соціальні наслідки метаморфози еліт – формування демаскулінізованої еліти котів (одомашнених тварин), яка неспроможна боронити територію по відношенню до зовнішніх агресорів (оскільки це, за задумом метафори, мають здійснювати леви). Ці соціальні наслідки на символічному рівні піддаються засудженню-табуюванню (історичний осуд Трансценденції), що полягає в постановці під сумнів права для жіночого начала визначати соціальну значущість завойовників для українського суспільства.

Зрозуміло, що конфронтація з архетипами може здійснюватись і в інший спосіб, з використанням інших символів. Латентність позначення підвищує додатково впливовість відповідних образів для відповідної соціально-гендерної групи. Так, ще в одній з софодрам Ю.Романенка (Романенко, 2009) образ-метафора «підстрижених» дубів використовується задля позначення відповідної соціальної групи – чоловіцтва, яке постає у своїй жінкозалежності. Автор тим самим робить натяк на те, що жіночий архетип зумовлює усічення природного зростання з спонтанної примхи, а не за якимось законом. До цільової аудиторії доводиться думка про те, що жінка – це втілення примхи і беззаконня по відношенню до того, що не співпадає з її ситуативно-орієнтованими потребами.

Використання психотеатру і софодрами, звісно, не є орієнтованим на масовий попит, оскільки для сприйняття доволі насичених інтелектуальним конструюванням сюжетів доводиться мати справу із доволі вузькою соціальною аудиторією. Більше того, організаторам пси-театру доведеться (за умови його поширення) проводити відповідну підготовчо-просвітницьку роботу для підготовки сприйняття відповідних соціальних груп.

Як і кожна соціотерапевтична технологія, *психотеатр* має свої функціональні переваги і недоліки, відтворення яких можна побачити на порівняльній таблиці:

Таблиця 5. Переваги та недоліки психотеатру як соціотерапевтичної технології

Переваги	Недоліки
1. Синтетичність психотехнології (поєднання ідеології, мистецтва і філософії)	1. Недостатньо-високий рівень популяризованості (доступності текстів софодрами для широкого загалу)
2. Екологічність в застосуванні	2. Переважання вербалізацій над театральною дією (акцент зміщується не стільки на гру, скільки на вербальні партії акторів)
3. Підвищення духовного рівня цільової аудиторії	3. Необхідність спеціалізованої (психологічної) підготовки для акторів, що ускладнює організацію перформансів

У контексті соціотерапії велика вага надається тренінгам. Ідея тренінгу вперше зародилася серед психологів, які займаються підготовкою вчителів і соціальних працівників в США у 1946 році. Головною задачею її авторів було вирішення проблем, пов'язаних з викладанням і роботою в соціальних групах. Творцями тренінгу є К.Левін, Л. Брандфорт, К. Бенне. Через рік виникли перші лабораторії тренінгу, при яких були створені групи соціально-психологічного навчання. Вони і поклали початок організації, відомої під назвою «Національна лабораторія тренінгу», яка взяла на себе шефство над багатьма тренінговими групами і стала видавати спеціальний журнал з тренінгової проблематики. Американський учений-психолог гуманістичного напрямку К. Роджерс назвав груповий тренінг найбільшим соціальним відкриттям минулого сторіччя. З цим важко не погодитися, якщо врахувати можливі зміни в області міжособових

відносин, що є результатом такої підготовки [140, с. 55-57]. Груповий тренінг при гуманістичній його орієнтації забезпечує значний ефект, хоча, залежно від типу групи, акцент може бути поставлений на ті або інші особисті якості учасників.

Скорочення «Т-група» введено в американській літературі для позначення терміну «тренінгова група в області міжособистісних відносин». Т-група, або лабораторна група тренінгу, своєю метою має корекцію комунікативних умінь спілкування, а також оптимізацію спілкування людини з оточуючими її людьми. В таких групах увага акцентується на відпрацюванні умінь і навичок контактів з партнером, а також навичок професійного спілкування. Основне – навчання через досвід, отриманий в групі (часто апробують і нові форми поведінки) [134, с. 367-370]. Існує відмінність між окремими Т-групами. Це залежить від індивідуальності і теоретичної орієнтації керівника. На початкових стадіях розвитку лабораторного тренінгу роль тренера полягала в тому, що він повинен був допомогти учасникам розширити свої пізнання в області міжособистісних відносин. Але починаючи з 1949 р., у зв'язку з проникненням в практику тренінгової роботи психоаналітичної орієнтації, роль тренера як об'єкту проєкції мотивів учасників, а також як аналітика, який допомагає членам групи здійснити інтерпретацію причин розладу і порушення соціальної орієнтації, значно зросла.

В 1950-1960 роках, одночасно з розвитком гуманістичної психології, в західній частині США почали розвиватися методи тренінгу, спрямовані на індивідуальний розвиток суб'єкта. Особливо значимими були роботи А.Маслоу, які концентрували увагу на можливостях повноцінного функціонування людини. З Т-груп вирости «групи сенситивності». Для їх розвитку важливе значення мали результати, отримані в тих Т-групах, які показували перевагу групової психотерапії над індивідуальною і цим підтвердили важливість використання групових методів для стимулювання індивідуального розвитку. В групах «тренінгу сенситивності» займаються як

проблемами особистості, так і міжособовими контактами. Вся їх робота спрямована на формування потенційних можливостей учасників. Особлива увага надається розвитку чутливості до комунікативних стимулів. Якщо в Т-групах превалюючими є вербальні методики, то в «групах зустрічей» для стимулювання взаємодії застосовуються невербальні прийоми, мета яких – залучити їх членів в дії, що викликають певні переживання і усвідомлення самого себе з подальшим виразом цього в словах (вербалізація) [140, с. 105-106].

На Заході існують і інші різновиди групової психокорекційної роботи. Це групова порада (консультування), групи без керівника і ін. Тривалість занять в них – від 1,5 до 4 годин, один або два-три рази на тиждень. Загальна кількість занять – 15-20 годин в тиждень. Якщо ж заняття тривають більше 12 годин, таку групу називають «марафоном». Бувають групи з дводенним навчанням (як правило, по суботах та неділях), де заняття сконцентровані в часі так, щоб провести інтенсивний вплив на індивіда з метою зміни його конкретних установок. При цьому стомленість тут вважається додатковим чинником, що знижує самоконтроль і сприяє саморозкриттю. Т-групи можуть проводитися також в протягом 10-14 днів безперервних занять (виїзна сесія).

Групи з незмінним складом учасників називаються закритими, з тими, що обновлюється – відкритими. Однорідні за статевим, професійним або віковим критерієм називають гомогенними, різнорідні – гетерогенними. Достатньо багатий досвід використання інтерперсонального тренінгу з метою підвищення кваліфікації працівників освіти накопичений в Польщі. Перший такий тренінг був проведений в місті Сулейкове варшавським інститутом підвищення кваліфікації вчителів в січні 1976 р. Він був частковою реалізацією програми, розробленої на факультеті психології варшавського університету під керівництвом доктора Е. Меллібруди. Оскільки формування психологічних умінь вчителя за допомогою тренінгу вимагає спеціальних умов, майже всі заняття проводилися на виїзді [205, с. 49-50].

«Групи особистісного росту та розвитку» («групи зустрічей») дають можливість направити груповий досвід на надання допомоги здоровим, нормальним людям в процесі реалізації їх потенційних можливостей. Більшість людей вступає в групи особистісного росту та розвитку з наміром відчутти близькі, душевні відносини з іншими людьми і дослідити різні сторони своєї особистості.

Базисними цілями «груп зустрічей» є наступні: надання допомоги в індивідуальному розвитку суб'єкта; зміцнення індивідуальних цінностей; збільшення чутливості в міжособових контактах; стимулювання самоактуалізації і відчуття радості життя [140, с. 84-92]. Різниця в цілях між лабораторними Т-групами і «групами зустрічей» полягає в тому, що по-перше відбувається корекція соціальної поведінки, а по-друге – відбувається особистий розвиток індивіда, «вивільняються» його потенційні можливості для досягнення радощів життя шляхом впорядкованості відчуттів, соціальної перцепції і діяльності.

Підготовка вчителя до спілкування шляхом тренінгу особливо широко представлена у роботах американського вченого К.Роджерса. В такій тренінговій групі, відзначає автор, створюється клімат психічної захищеності, відвертості, можливості пізнання себе і інших, дослідження поведінки, пошук конструктивних рішень педагогічних проблем [140, с. 70-74]. Виходячи з цього, він припускає, що для підвищення ефективності педагогічного процесу потрібно охопити тренінгом всіх шкільних вчителів.

У рамках соціодіагностики та соціотерапії «групи зустрічей» можна застосовувати в мережі інтернет користуючись, наприклад, веб-форумами та групами google: а) *веб-форум* – інтернет-ресурс, популярний вид спілкування в інтернеті. На форумі створюються теми для спілкування, що робить його кращим за чат. Всі, кого цікавить конкретна інформація, можуть зручно й швидко переглянути її на форумі. На форумі є адміністратори (власники форуму) та модератори (обслуговуючий персонал, який стежить за виконанням

установлених правил і порядку). Форуми можуть бути присвячені соціології, соціодіагностиці, соціотерапії, методикам групової взаємодії тощо; б) *інтернет-форум* – це клас веб-застосунків для організації спілкування відвідувачів також і веб-сайтів. Термін відповідає значенню початкового поняття «форум». Веб-форум пропонує набір розділів для обговорення. Робота форуму полягає у створенні користувачами тем у розділах і можливістю обговорення всередині цих тем. Окремо взята тема, по суті, являє собою тематичну «гостьову книгу». Інтернет-форуми поділяються, в основному, на: розділи→теми→повідомлення.

На веб-форумах може застосовуватися надзвичайно гнучке розмежування доступу до повідомлень. Так, на одних форумах створення нових повідомлень доступні будь-яким випадковим відвідувачам, на інших – необхідна попередня реєстрація (найбільш поширений варіант) – ці та інші форуми називають відкритими. Застосовується і змішаний варіант – коли деякі теми можуть бути доступні до запису всіх відвідувачів, а інші – тільки зареєстрованим учасникам. Крім відкритих, існують закриті форуми, доступ до яких визначається персонально для кожного учасника адміністраторами форуму. На практиці також нерідко зустрічається варіант, коли деякі розділи форуму загальнодоступні, а решта доступна тільки вузькому колу учасників. Під час реєстрації учасники форуму можуть створювати профілі – сторінки з відомостями про даного учасника. У своєму профілі учасник форуму може повідомити інформацію про себе, налаштувати свій *аватар* – невелике зображення (фотографія або малюнок), зазвичай від 16x16px, яке користувач форуму, або блогу використовує разом з ніком (псевдонімом) та відображається в профілі зареєстрованого користувача форуму або сайту. Аватар може бути як фотографією, так і якоюсь картинкою, яка відображає суть користувача і допомагає максимально правильно створити перше враження у співрозмовника або підпис, який буде автоматично додаватися до його повідомлень. Підпис може бути статичним текстом або містити графічні зображення, в тому числі

так звані *юзербари* – графічні зображення для розміщення в підписах користувачів на форумах, інтернет-конференціях і інших засобах інтернет-спілкування. Основною метою розміщення юзербара є декларація будь-яких переконань, пристрастей, захоплень, прихильностей і навіть рис характеру користувача.

Google-групи – це інтерактивні інструменти спілкування їх учасників, де повідомлення, які пишуться кожним із них розсилаються всім іншим. *Група Google* – це група, створена за допомогою служби груп Google і належить користувачу-власнику. Групи Google не тільки дозволяють керувати списком розсилки та архівувати його, але і являють собою даний засіб спілкування та співпраці для учасників групи. Групи Google надають простір для зберігання інформації, сторінки, які налаштовуються та унікальні можливості керування ними. У системі груп Google з'являються тільки релевантні текстові оголошення (без банерів і спливаючих вікон). Існує також можливість створення тем обговорення та відповіді на повідомлення, яке цікавить кожного учасника групи. Таким чином, відбувається спілкування між учасниками у режимі «он-лайн».

Екстраполюючи вищевказані поняття на область соціодіагностики та соціотерапії, можна констатувати, що адміністратором веб-форуму може виступати тренер-соціотерапевт, а користувачами – об'єкти соціотерапії: індивіди, групи, і навіть соціуми.

Скажімо, темоцентрована взаємодія (ТЦВ) порівняно недавно поповнила арсенал методів групової психотерапії і користується поки не такою широкою популярністю, як інші, розглянуті раніше підходи. Однак цей метод швидко завойовує популярність – значною мірою завдяки енергії та авторитету його засновниці, Рут Кон, уродженки Німеччини, досвідченого психоаналітика та спеціаліста з групової психотерапії. Групи темоцентрованої взаємодії відносяться до тієї ж гуманістичної традиції, що й роджерсові інкаунтер-групи та групи тренінгу сензитивності, проте багато їх специфічних особливостей

зумовлені філософськими поглядами Рут Кон і її великим досвідом в області психодинаміки. Специфічною рисою методу є концентрація на певній темі, яка структурує події, що відбуваються в групі. Зосередивши свою увагу на конкретній темі, члени групи вступають у міжособистісні взаємодії, по ходу яких поступово уточнюється і експлікується філософський зміст обговорюваної теми. ТЦВ описують як «метод розширення досвіду (що володіє рисами інтегративних навчальних стратегій, психотерапії та психодинамічного тренінгу), який можна використовувати під час обговорення конкретних тем та вирішення різних групових завдань і проблем» [140, с. 232]. Темоцентрована взаємодія може застосовуватись у соціодіагностиці та соціотерапії під час групового тренінгу концентруючись на темах ознак ментального профілю українців та інших соціумів, дисфункціональних станів соціальної системи України та ентропійних тенденцій розвитку суспільства в цілому. Терапевтичний ефект, таким чином, досягається шляхом усвідомлення та рефлексії раніше без свідомих проявів ментальних характеристик в життєдіяльності соціуму та його членів. Коли всі комунікують з усіма, то інтернет представляє собою те саме інтерсуб'єктивно-символічне місце зустрічі представників різних соціальних груп, ставлення яких одне до одного, завдяки груповій інтернет-дискусії, перестає бути ідеологічно-упередженим і однобічним.

Представлені попередні підходи до роботи з психокорекційними групами мають на меті розвиток особистості, тобто реалізацію потенційних можливостей людини. Така орієнтація відрізняє ці групи від *груп тренінгу вмінь*, заснованих в більшій мірі на біхевіоризмі та поведінковій терапії. У групах тренінгу вмінь, або розвитку життєво важливих навичок, вчать адаптивним способам поведінки, дій, які служать засобом задоволення найважливіших життєвих потреб. Робота в цих групах більш структурована, ніж у будь-яких з описаних вище. Структурованість і систематичність цієї роботи, а також її концептуальні основи пов'язують її з біхевіористичною

терапевтичною моделлю, яка передбачає, зокрема, зосередженість на спостережуваній поведінці, дидактичний стиль навчання і освоєння важливих для розвитку особистості життєвих вмінь. Прикладами цього можуть бути групи структурованого навчання та групи вдосконалення міжособистісних відносин, де зусилля учасників, як і в інших групах такого роду, направляються на досягнення конкретних цілей. Крім того, у всіх поведінкових групах значна увага приділяється вимірюванню та оцінці результатів їх роботи [140, с. 310]. Зазначимо, що у соціотерапії інструмент груп тренінгу вмінь можна використовувати за допомогою ЗМІ, зокрема телебачення та інтернету. Це можливо реалізувати шляхом демонстрації соціотерапевтом, наприклад, у ток-шоу чи спеціалізованій соціотерапевтичній телепередачі рецептів та засобів протидії патологічним (дисфункціональним) станам соціетальної системи, а також застосування само- та групової рефлексії в якості інструменту діагностики ознак ментального профілю соціуму. Після виходу соціотерапевтичної передачі в ефір, відзнятий та записаний матеріал можна розмістити в інтернеті у таких відомих соціальних мережах як: youtube, vkontakte, vimeo та ін. Переклад відеоролика на інші мови дозволить поширити його соціотерапевтичний ефект не тільки на український соціопростір, а й на весь світ.

Тренінгово-демонстраційна конференція-презентація – це соціокомунікативна методика, у якій беруть участь кваліфіковані тренери-практики соціодіагностики та соціотерапії, представники бізнесу, державних структур та громад. Наочно-демонстраційні матеріали (стенди, установки, презентації) сприяють кращому усвідомленню проблем та перспектив розвитку цільової теми конференції. Учасники представляють свої доповіді та дослідження в конкретній галузі, а тренери-модератори застосовуючи інструменти соціодіагностики та соціотерапії, коригують дисфункціональні прояви ментальних ознак індивідів та груп. Наприклад, Українська мережа енергетичних інновацій Greencubator використовує тренінгово-демонстраційні

конференції-презентації у своїй діяльності: «EnergyCamp» та конференції «Енергоефективні університети». Метою діяльності greencubator'у є формування соціетарного мислення в галузі енергозаощадження (на відміну від партикулярного мислення, прив'язаного до індивідуального енергозабезпечення за будь-яку ціну).

Одним із їхніх проєктів є «*EnergyCamp*» – тренінгово-демонстраційна конференція-презентація на відкритому повітрі, яка живиться від відновлюваних джерел енергії. У програмі конференції закладені тренінги-майстеркласи представників таких відомих компаній як: Schneider Electric, Kvazar, Avante та ін.

Такого роду майстер-класи виступають своєрідними лабораторіями енергозаощаджувального мислення та соціальної поведінки, яка різниться від енерговитратної (будь-яка енерговитратність розглядається як прояв ентропії, а тому потребує здолання за допомогою енергозаощаджувальних технологій). У цьому контексті одним із основних елементів «EnergyCamp» є жива демонстрація «в полі» – своєрідний соціальний мікроексперимент (саме в полі, тому, що «EnergyCamp» проводиться на природі) можливостей технологій відновлюваної енергетики. Тобто, учасники події мають змогу подивитись як працюють сонячні панелі і використати їх, наприклад для підзарядки свого ноутбука чи мобільного телефону. Вони можуть використати, наприклад, геліоколектор та помитись теплою водою у душі на природі. Адже учасників цікавить не умоглядна пропаганда енергозаощадження, а соціальні навички того, що можна застосувати на практиці і те, що працює.

Таким чином, тренінгово-демонстраційні конференції-презентації можливо застосовувати як інструмент соціотерапії, констатуючи дисфункціональні прояви соціальної системи чи окремих її підсистем та корегуючи їх в процесі комунікації за допомогою соціотерапевтичних тренінгових прийомів кваліфікованих модераторів-тренерів.

У контексті вищевикладеного хотілося б звернути увагу на чинник

релігії та його роль у цих діях. Відразу нагадаємо, що *релігія* – це форма суспільної свідомості, специфічний світогляд; концептуальне бачення світу і спосіб його пізнання, що засновані на трансцендентальних почуттях та уявленнях. Вона цілеспрямована на розуміння суті життєдіяльності індивідів та експлікує духовну єдність окремого соціуму. Згідно поглядів Е.Дюркгайма, релігія виконує функцію інтегратора суспільства: вона допомагає людям усвідомлювати себе як моральний союз, скріплений загальними цінностями і загальними цілями, дає індивіду можливість самовизначитися в суспільній системі і тим об'єднатися з родинними звичаями, поглядами, цінностями, віруваннями, людьми (Durkheim, 1912). А О.Конт вважав, що віра в Бога (богів) обумовлювала в історії людства військово-авторитарні режими і, таким чином, забезпечувала гармонізацію суперечливих інтересів, перешкоджала розпаду соціальної системи, сприяла підтримці порядку в суспільстві [83, с. 126-131].

Із соціотерапевтичними технологіями ми пов'язуємо наступні функції релігії:

1. *Світоглядна*. Вона виявляється в тому, що релігія як цілісна система світосприйняття детермінує набір ментальних параметрів особи, які уможливають формування у індивіда системи поглядів та уявлень, що виражають його ставлення до різних предметів і явищ навколишнього середовища, ціннісні орієнтації, розуміння ієрархічної локалізації соціальних суб'єктів як підсистем соціальної системи тощо.

2. *Компенсаційно-терапевтична*. Вона проявляється у здатності релігії своїми специфічними засобами й властивостями (через втіху, катарсис, медитацію, духовну насолоду, «свободою у душі», «братством у вірі», «рівністю у гріховності й стражданні», особистісним спілкуванням з Богом тощо) психологічно знімати негативні наслідки стресових ситуацій, допомагати зберігати внутрішній спокій, душевну рівновагу, компенсувати обмеженість, безсилля, залежність людей від об'єктивних умов існування, розриви у

соціальному житті та ціннісній орієнтації людей, наповнити новим змістом сенс їхнього життя.

3. *Комунікативно-об'єднуюча*. Вона проявляється у здатності релігії впливати на процес спілкування віруючих, їх соціалізацію, передачу і засвоєння ментальної інформації, формування духовних зв'язків між соціальними суб'єктами.

4. *Інтегративна функція*. Вона виявляється у здатності релігії сприяти безконфліктному зв'язку, злагоді, солідарності, згуртованості релігійної соціальної спільноти чи суспільства в цілому. Релігія допомагає соціальній групі усвідомити себе як моральну спільноту, поєднану спільними цінностями і цілями. Вона дає змогу самовизначитись у соціумі і тим самим поєднатися з близькими за звичаями, поглядами, цінностями, віруваннями, атрактивними структурами соціальними суб'єктами.

5. *Легітимізуюча (обмежувально-узаконуюча)* (лат. *legitimus* – законний, узаконений). Будучи тісно пов'язаною із інтегративною функцією релігії, вона проявляється у здатності релігії виховувати у віруючих соціальних суб'єктів поважливе ставлення до певних суспільних норм поведінки як до продукту Божого промислу, а не суспільного розвитку.

6. *Регулятивна*. Будучи близькою до легітимізуючої функції релігії, вона виявляється у здатності релігії через систему норм, цінностей, примусів, установок, канонів, інститутів управляти поведінкою, вчинками віруючих соціальних суб'єктів, діяльністю релігійних організацій, формувати та корегувати міжособистісні стосунки. Найбільшим регулятивним потенціалом володіють релігійні норми (релігійне право, мораль тощо) – система вимог, правил, приписів, спрямованих на втілення в життя релігійних цінностей та атрактивних структур. Важливими регуляторами діяльності соціальних суб'єктів виступають також зразки (приклади для наслідування) та заохочення (покарання) тощо.

7. *Соціальна* – ідеологічна функція, завдання якої обґрунтувати, а отже, легітимізувати існуючий політичний устрій, або засудити існуючі порядки, настроївши суспільство проти політичної влади. Тобто, релігія може сприяти політичному прогресу, а може уповільнювати його, може протидіяти зростанню невдоволення в політичній сфері, а може провокувати це невдоволення. Так, наприклад, християнство, ставши державною релігією Римської імперії, сприяло зміцненню політичного ладу, виправдовуючи порядки, засновані на рабстві. Протестантизм – писав М. Вебер – дав міцний стимул розвитку сучасної західної цивілізації, тоді як східні релігії послужили бар'єром, який утруднив технічний прогрес у Китаї та Індії [30, с. 432-440].

Проаналізувавши функції релігії, можна впевнено констатувати, що вона активно впливає на ментальні параметри як конкретного соціального суб'єкта, так і на соціум вцілому. При цьому вона не лише виконує важливі суспільні функції, а й має теоцентричну місію. Суть тео-центроверсійного характеру релігії полягає в тому, що вона підносить соціального суб'єкта над природним середовищем. Так, Христос фактом свого воскресіння подолав вікову приреченість людини на смерть, проклав їй шлях до безсмертя, піднявшись тим самим над природною необхідністю.

Отже, релігія виконує суспільні функції, які не здатні взяти на себе інші форми духовно-практичного освоєння людиною реальності (мораль, право, мистецтво тощо).

Релігія також – це ключ до історії. Не можна зрозуміти культурні надбання суспільства, поки не осягнено релігійні вірування, на яких вони ґрунтуються. Вона стоїть біля витоків мистецтва, моралі, філософії тощо. Релігією породжено багато соціальних інститутів. Так, сім'я, шлюб утверджувалися (й сьогодні часто утверджуються) з релігійних санкцій. Релігія – не просто особисті почуття, позбавлені будь-якої здатності впливати на суспільство, а навпаки, вона є його серцевиною, корінням та об'єднавчою силою.

Носії певного віросповідання формують релігійну соціальну спільноту (сукупність релігійних соціальних груп), яка має конкретну організаційну структуру. Тому до основних елементів релігії належать і *релігійні організації* – об'єднання послідовників певного віросповідання, цілісність і єдність якого забезпечується змістом віровчення, культом, системою організаційних принципів, правил і ролей. У соціології виділяють чотири типи релігійних організацій: церква, секта, деномінація, культ. Це підтверджується і німецьким богословом Ернстом Трельчем [149, с. 468]:

а) *церква* (гр. *кугіакє* – Господній дім) – це формальна група, що організувалася, тісно зв'язана з державним і економічним ладом суспільства. Для неї характерні відсутність постійного і суворо контрольованого членства (це масова організація), поділ на духовенство (клір) і мирян (тобто професійне духівництво та рядових, ієрархічний принцип упорядкування соціальних позицій віруючих і ролей), наявність органів управління і бюрократії. Прикладом може бути англіканська церква в Англії, римсько-католицька церква в Ватікані, а в недалекому минулому в Італії та Іспанії;

б) *секта* (лат. *seco* – розділяти або лат. *sehta* – вчення, напрям) – невелика, формальна і опозиційна до церкви група. Їй притаманні постійно і суворо контрольоване членство, відсутність поділу на клір і мирян, ієрархічності, розгалуженої системи управління і бюрократії, психології та ідеології обраності та ізоляції. Члени секти вірять, що вони чисті та особливі. Секта протистоїть не тільки панівній церкві, але й суспільству. Так, молокани, хлисти, духобори переселялися в Росії, в Україні в безлюдні місця, забороняли дітям відвідувати державні школи, виховуючи їх вдома і піклуючись про чистоту віри. Так, секта «Християнська наука», наприклад, забороняє своїм послідовникам лікуватися від раку опроміненням, вважаючи, що хворих має врятувати віра в Бога. Варто також зазначити, що головною особливістю секти є прагнення зробити релігію внутрішнім світом віруючого;

в) *деномінація* (лат. *denominate* – перейменування) – проміжна ланка між церквою і сектою, більш характерна для сучасного суспільства, її утворення розглядається як форма процесу еволюції секти, що набуває деякі ознаки церкви, але ще зберігає ряд ознак секти. Такої еволюції зазнали баптисти, адвентисти, мормони, конгрегаціоналісти і багато інших. Ознаки деномінації полягають у запереченні поділу на клір і мирян, постійність і суворо контрольоване членство, позиція обранства, що об'єднує її з сектою, а також наявність ієрархії, системи управління і бюрократії, відсутність ізоляціонізму, що споріднює деномінацію з церквою. Деномінація – це проміжний тип релігійних організацій між церквою і сектою, або оцерковлення секта;

г) *культ* – крайня форма секти, відривається від панівної церкви внаслідок розбіжностей з приводу специфічних релігійних ритуалів, але культ закликає до змін індивіда, суспільства. Церква Єднання, Храм людей, Батька небесного та інші – їм притаманні братерства відданих, заперечення інших релігій, а також державних і світських органів влади, харизматичні лідери, повна відданість, глибока емоційність релігійної дієвості. Джерелом членства культу віри є звернення до релігії внаслідок емоційної кризи.

Отже, структурованість релігії породжена умовами функціонування і розвитку релігійної системи. Релігійна система діє як цілісність, у кожному з елементів якої повністю виявляється все віровчення.

Оскільки український національний характер, в силу своєї ментальної та соціетально-психологічної специфіки, інтровертний з наголосом на емоційній компоненті і жіночому началі, то суспільство з метою самозбереження, намагаючись попередити ісламізацію духовного простору ймовірно стане більше відкритим до тих християнських релігійних організацій, які апелюють передусім до збереження сімейних і моральних цінностей не тільки на словах, а й у справах (маються на увазі баптисти, адвентисти, п'ятидесятники та ін. релігійні організації протестантського спрямування). Бо «Церква виявилася

неготовою дати відповідь на моральну кризу суспільства, за візантійською традицією, вона вступила в союз із владою» (Афонін, 2002).

Сучасне українське суспільство являє собою нестабільну соціальну систему, яка щойно вийшла на шлях моделювання ринкової економіки і практичного втілення політичної демократії. У даній ситуації йому загрожує плутократія, яка викликає процеси трансформації і політики, і релігії в «професію», «бізнес», у засіб заробляння грошей, детермінує виродження первісного призначення і функціональності релігії і політики, що таїть в собі загрозу державній і національній безпеці, та слугує умовою існування корупції в яку можуть включатися вже не тільки політичні суб'єкти, а й релігійні агенти дії.

Американські вчені стверджують: віруючі люди живуть довше і краще. Попри лазерний скальпель та найскладніші хімічні препарати, проблеми, пов'язані зі здоров'ям, не зникають. Адже у 60 – 90% випадків захворювань йдеться не про «чисту» фізіологію, а про дисгармонію між матеріальною та духовною субстанціями, між тілом і душею (Сіховець, 2003).

Одержані при більше ніж 200 експериментах у США дані вказують на те, що існує об'єктивний зв'язок між релігійністю та здоров'ям людини. Віра у Бога позитивно впливає й на вірогідність та на швидкість одужання після операцій. Статистичні дані свідчать, що після складних операцій на серці смертність серед віруючих втричі нижча, ніж серед тих, у чиєму житті релігія не відіграє жодної ролі. Встановлено також, що ризик смерті від серцево-судинних захворювань у віруючих вдвічі нижчий, ніж у невіруючих. Схожі результати одержані й у спостереженнях за хворими травматологічних лікарень: після операцій починають рухатися раніше і енергійніше саме ті пацієнти, які вважають віру в Бога джерелом сили та здоров'я. Багаторічні статистичні обстеження гіпертонічних хворих також показують, що постійні парафіяни церков мають у середньому помітно нижчий рівень тиску, ніж ті, хто не ходить до церкви. Статистика фіксує також стійку залежність фізичного

стану літніх людей від регулярності відвідування церкви. Небезпечним є й те, що схильність до самогубства – як граничний вияв депресії – більше властива атеїстам, ніж релігійним людям (Сіховець, 2003).

Одним із найактивніших прибічників теорії «релігійної терапії» є доктор Герберт Бенсон з Гарвардського університету США. Він впевнений, що віра, звернення до Бога не лише лікують душу, а й нормалізують роботу найважливіших систем організму: серця, органів дихання, мозку тощо. Після зосередженої молитви «з глибокою вірою» поліпшується сон, вгамовується фізичний біль, зникають фізіологічні прояви стресових навантажень (Сіховець, 2003).

У книжці «Вічні методи лікування» д-р Бенсон стверджує, що людина створена Богом чи еволюцією саме як віруюча істота, і що віра є, так би мовити, складовою анатомії людини, а відтак – і пов'язаної з нею фізіології. Атеїзм же він вважає чимось на зразок збочення, захворювання. Подібного висновку дійшли вчені Каліфорнійського медичного центру, які вважають, що «здатність до віри в Бога має нейроанатомічне підґрунтя» (Сіховець, 2003).

З цього випливає, що ті, хто відчуває присутність вищої сили, на їх думку, мають оптимістично забарвлений менталітет, а тому й краще здоров'я та вищий імунітет проти захворювань. Такі висновки, на жаль, сприймають не всі медики. Численні прихильники ідеї стійкого впливу віри на фізичне здоров'я людини запевняють, що в більшості здійснених експериментів йшлося не про релігійність як таку, а про два давно відомі чинники. Це, по-перше, більш здоровий спосіб життя віруючих, згідно з релігійними моральними заповідями. По-друге, це відчуття соціальної захищеності, притаманне – незалежно від віри – постійним членам церковних громад. Як наслідок – вони менше страждають від згубної самотності, депресій тощо (Сіховець, 2003).

Наведемо кілька прикладів соціологічних досліджень у Запоріжжі та Львові із дисертації Сергія Т. О. для кращого розуміння вияву соціотерапевтичних функцій релігії в діяльності релігійних організацій в

Україні. Аналізуючи релігійні цінності, зазначимо, що за рівнями вираженості респонденти соціологічного опитування розподілились таким чином [145, с. 141]:

Таблиця 6. Релігійні цінності

Рівень релігійних цінностей	Кількість балів	% від заг. кількості	% за трьома запитаннями
Низький	від -13 до 0	61,4	34,3
Середній	від 1 до 13	34,0	38,7
Високий	від 14 до 26	4,6	27,0

Бачимо, що більше двох третин респондентів мають низько-середній рівень за релігійними цінностями. Оскільки основним індикатором у цьому аспекті було ставлення саме до християнських заповідей, то результат констатує *низьку релігійність* у формально-інституціональному ключі, яка є супутньою недостатній соціотерапевтичній активності традиційних християнських конфесій по відношенню до пастви.

Також у процесі дослідження релігійного світогляду, котрий передбачає в тому числі ерудицію зі світоглядних канонів релігії (в нашому випадку – християнської), виявилось, що він є наявним у невеликої кількості респондентів: [145, с. 141]

Таблиця 7. Релігійний світогляд

Рівень релігійних цінностей	Кількість балів	% від заг. кількості
Низький	від 0 до 1	50,0
Середній	від 2 до 3	35,7

Високий	від 4 до 7	14,3

Результат за релігійним світоглядом дуже близький до ціннісного – половина респондентів має низький рівень за цим аспектом. Тому можна зробити висновок, що низький ступінь релігійного світогляду корелює із послабленою можливістю православної церкви на Україні провадити соціотерапевтичну діяльність.

На думку дослідників, традиційне ортодоксальне християнство тепер змінюється постхристиянством. Однією з ознак постхристиянства є опора на аутосакральність, на пошук внутрішніх духовних ресурсів для зв'язку з вищими силами. Серед способів такої комунікації є традиційні та нові, а вибір цих способів, за нашими даними, має вікові та гендерні розбіжності [145, с. 159].

Таблиця 8. Кількість зареєстрованих у м. Запоріжжі релігійних громад

№	Громади	Кількість
1	Православні	415
2	Греко-католицькі	3
3	Римо-католицькі	12
4	Протестантські	320
5	Інші	61

Стосовно виконання релігією її соціотерапевтичних функцій маємо підстави констатувати, що зростання чисельності неопротестантських релігійних культів у порівнянні з православною церквою є свідченням недостатньої соціотерапевтичної потужності православ'я у порівнянні із протестантськими релігійними організаціями. Виникає резонне запитання з приводу переваг неопротестантських організацій у цій сфері. Пояснення цих

переваг знаходимо в тому, що неопротестантські культури віддають перевагу клубно-неформальній роботі з населенням, представляючи собою сімейно-облаштовані мікроспільноти із високим рівнем соціального альтруїзму і мікросоціальної інклюзії щодо своїх членів. Людина, включена в неопротестантську громаду, відчуває і усвідомлює себе як більш захищена у порівнянні із представником православ'я, яке орієнтоване на безособову велику паству (великі контингенти віруючих), через що соціотерапевтичні функції православного священства майже зведеної нанівець. До того ж варто додати і дискредитованість православ'я давніми традиціями кесарепапізму, який унеможлиблює як таємницю сповіді, так і повноцінну мікрогрупову інтеграцію особи, а значить, мінімізує терапевтичний вплив священнослужителів в їх повсякденній взаємодії з віруючими. Будучи терапевтичним щодо індивідів, вплив неопротестантських релігійних організацій виявляється багато в чому контр терапевтичним щодо соціальності, оскільки відчуття мікрогрупової захищеності стимулює соціальну атомізованість і консервування позиції «моя хата скраю», а це, в свою чергу, негативно відбивається на соціетарних вимірах релігії і церкви як соціального інституту, а значить – на її можливостях у сфері соціотерапевтичних функцій по відношенню до великих соціальних груп.

Підводячи підсумок аналізу різних аспектів соціодіагностики та соціотерапії, ми можемо констатувати, що їх функціонування обумовлено закономірностями та особливостями історичного розвитку людського суспільства в конкретних умовах, що дає нам право наголошувати і багатогранності цих двох явищ та зробити такі висновки:

– *Соціодіагностика* – сукупність інструментів ідентифікації і структурованого опису соціальних властивостей, процесів та станів соціальної системи, які знаходять своє кількісно-якісне заломлення в різних соціальних підсистемах, спільнотах та інституціях, перебуваючи у відповідному оціночному континуумі від соціальної норми до патології (соціопатії). *Діагностичні соціотехнології* – це алгоритми ідентифікації профілів соціально-

системних властивостей (станів, процесів) індивідуальних та колективних суб'єктів, що дозволяють здійснювати мотивовані заключення (соціодіагнози) щодо відповідності фактичних ознак соціальних профілів набору відповідних оціночних критеріїв.

– Сьогодні соціальні діагностичні та терапевтичні технології є універсальним інноваційними та інтелектуальними інструментами соціодіагностики та соціотерапії для коригування соціальних процесів та нормального розвитку соціальних систем. В соціально-позитивному вимірі *соціотерапія* є інструментарієм корекції, модифікації та трансформації властивостей, станів та процесів соціальної системи, який дозволяє здійснювати відновлення стану соціальної норми із збереженням екологічності різних соціальних сегментів (підсистем, інституцій та спільнот, що є складовими соціальної системи).

– *Терапевтичні соціотехнології* – це алгоритми зовнішньої та/або (само)-корекції, модифікації та трансформації соціальної системи та її сегментів, індивідуального або ж групового суб'єкта з метою надання йому (суб'єкту) зовнішньої соціальної допомоги (або ж інформації щодо можливості отримання самопомоги) в ситуаціях соціальних утруднень, а також у випадку потреби покращити якість власної життєдіяльності.

– *Соціальна психіатрія* – сукупність соціотехнологій, орієнтованих на психопрофілактику особистості в соціально-неекологічних середовищах та життєвих ситуаціях, що характеризуються стресогенністю і невизначеністю (алкоголізація, вживання наркотиків, безробіття, тюремна ізоляція, розлучення і тощо).

– Соціотерапевтичний ефект пропаганди досягається через відповідні механізми вольового сугестивного насадження уодностайнених поглядів, що є особливо важливим в перехідний період українського суспільства. У рамках соціодіагностики та соціотерапії доцільно застосовувати «білу» пропаганду для того, щоб показати соціуму дисфункціональні стани соціальної системи та

навести приклади патологічних ментальних ознак з метою їх усвідомлення членами суспільства та приведення у стан норми.

– У рамках соціотерапії може застосуватись, наприклад, шокова соціальна реклама, яка має неоднозначний вплив на суспільство. Вона привертає увагу, запам'ятовується, спричиняє значний резонанс у засобах масової інформації та суперечливі думки серед фахівців і населення.

– У сучасних умовах розвитку українського суспільства дедалі важливішого значення набуває систематична діяльність із популяризації соціальних, національних цінностей, досягнення суспільно корисних цілей, привернення уваги до проблем у суспільстві та шляхів їх розв'язання. Таким чином ефективним інструментом позитивного інформаційного впливу стає соціальна реклама, яка традиційно покликана змінити ставлення населення до певних соціальних проблем, а в подальшій перспективі сприяти формуванню нових соціальних цінностей.

– *Софодрама* – спеціальним чином композиціонований драматичний твір, який за зовнішніми ознаками (атрибутивами) є художнім твором, але побудований на основі переведення філософом в образно-символічну форму за допомогою метафори. Використання пси-театру і софодрами, звісно, не є орієнтованим на масовий попит, оскільки для сприйняття доволі насичених інтелектуальним конструюванням сюжетів доводиться мати справу із доволі вузькою соціальною аудиторією. Більше того, організаторам пси-театру доведеться (за умови його поширення) проводити відповідну підготовчо-просвітницьку роботу для підготовки сприйняття відповідних соціальних груп.

– У рамках соціодіагностики та соціотерапії «групи зустрічей» можна застосовувати в мережі інтернет, користуючись, наприклад, веб-форумами та групами google.

– Темоцентрована взаємодія може застосовуватись у соціодіагностиці та соціотерапії під час групового трейнінгу концентруючись на темах ознак ментального профілю українців та інших соціумів, дисфункціональних станів

соціальної системи України та ентропійних тенденцій розвитку суспільства вцілому. Терапевтичний ефект, таким чином, досягається шляхом усвідомлення та рефлексії раніше без свідомих проявів ментальних характеристик в життєдіяльності соціуму та його членів. Коли всі комунікують з усіма, то інтернет представляє собою те саме інтерсуб'єктивно-символічне місце зустрічі представників різних соціальних груп, ставлення яких одне до одного, завдяки груповій інтернет-дискусії, перестає бути ідеологічно-упередженим і одностороннім. У соціотерапії інструмент груп тренінгу вмінь можна використовувати за допомогою ЗМІ, зокрема телебачення та інтернету. Це можливо реалізувати шляхом демонстрації соціотерапевтом, наприклад, у ток-шоу чи спеціалізованій соціотерапевтичній телепередачі рецептів та засобів протидії патологічним (дисфункціональним) станам соціетальної системи, а також застосування само- та групової рефлексії в якості інструменту діагностики ознак ментального профілю соціуму. *Тренінгово-демонстраційна конференція-презентація* – це соціокомунікативна методика, у якій беруть участь кваліфіковані тренери-практики соціодіагностики та соціотерапії, представники бізнесу, державних структур та громад. Тренінгово-демонстраційні конференції-презентації можливо застосовувати як інструмент соціотерапії, констатуючи дисфункціональні прояви соціальної системи чи окремих її підсистем та корегуючи їх в процесі комунікації за допомогою соціотерапевтичних тренінгових прийомів кваліфікованих модераторів-тренерів.

– Стосовно виконання релігією її соціотерапевтичних функцій маємо підстави констатувати, що зростання чисельності неопротестантських релігійних культів у порівнянні з православною церквою є свідченням недостатньої соціотерапевтичної потужності православ'я у порівнянні із протестантськими релігійними організаціями.

ВИСНОВКИ

У монографії здійснено кроки до розкриття наукової проблеми, сутність якої полягає у суперечності між надлишком наявних напрацювань у галузі теорії соціології щодо осмислення ментальності та відносним дефіцитом праць, у яких було б представлено поняттєво-категорійний апарат соціодіагностики в контексті соціологічної рефлексії теорій ментальності.

Констатуємо, що у даній роботі ми здійснили спробу проникнути у сутність такого складного явища як соціодіагностика, зокрема доведено, що соціодіагностика є сукупністю алгоритмів ідентифікації та структуровано-аналітичного опису властивостей, станів та процесів соціальної системи та ментальності, що дозволяє здійснювати їх комплексну оцінку в континуумі від соціальної норми до соціопатії. Соціально-нормативні стани є предметом дослідження соціології (теорії соціології), в той час як соціопатичні стани – патосоціології.

Логіка викладу матеріалу, аналіз подій, явищ, пов'язаних з ментальністю та її соціодіагностичним виміром, спонукають до таких висновків:

– унормовування ментальності концептуально стає можливим в напрямку оптимізації її взаємодії із соціальними інститутами шляхом соціологічної рефлексії ментальної макроідентичності соціальної системи та системоутворюючої етнічної спільноти. Політика поза соціодіагностичними технологіями, які застосовуються щодо соціальної цілісності, представляє собою не більше, ніж інтуїтивно-орієнтоване мистецтво, позбавлене засад науковості щодо соціуму. Саме тому обґрунтовано теоретичну необхідність звернення політиків за соціодіагностично-експертною допомогою до соціологів;

– міфологічні структури колективного несвідомого, що закладаються на рівні індивідуальної психіки в процесах *соціалізації* – соціальної обробки людини в соціальних інститутах, – є водночас об'єктами застосування

соціодіагностичних технологій. Реструктурування символічних структур міфологічної свідомості через ЗМІ створює теоретичну можливість для довготривалого глибинного впливу на соціальну систему через ідентитетну (пов'язану з макроідентичністю) складову ментального профілю, яка через нарощування соціального інтелекту рухається в напрямку подолання ентропізуючого впливу архетипів в посиленні тоталогічної синергійності соціальної системи;

– розвиток концептуального апарату рефлексії соціопатій на основі теорій посттоталітарного аномічного синдрому Є. Головахи та соціетально-психічної теорії архетипів дистресового досвіду О. Донченко, а також фрактального соціоаналізу Ю. Романенка через обґрунтування необхідності розрізнення у науковому обігу предметного виміру напрямків патосоціології та соціології нормативних соціальних станів, під якою розуміють теоретичну соціологію (загальну соціологічну теорію, або ж просто соціологію) дозволив здійснити концептуальне просування в напрямку створення теорії інституційної холодинаміки як розділу теоретичної соціології. Остання може взяти на себе завдання освоєння предметного поля простору соціальних інституцій в їх зв'язку із структурами смислоутворення соціально-свідомісного та соціально-безсвідомого рівнів організації соціальних систем;

– у монографії проаналізовано системно-теоретичне уявлення про ментальний профіль українства з точки зору наявності в ньому функціональних та дисфункціональних ментальних диспозицій. Функціональність та дисфункціональність останніх запропоновано визначати в континуумі оцінки потенційної впливовості ментальних диспозицій на відтворення соціально-конвенційного, нерівноважного та хаотичного соціальних станів. Відповідно, доведено вияв окремих ментальних диспозицій в континуумі від соціальної норми до соціопатії;

– розробка зазначених понять, їх впровадження, концептуалізація та епістемологічна валідизація здійснена з урахуванням розробок структурного

функціоналізму, неофункціоналізму, соціологічної синергетики, фрактального соціоаналізу, загальної теорії систем, та (частково) символічного інтеракціонізму та соціології комунікативної дії як кардинальних напрямків сучасного соціологічного теоретизування;

– встановлено і доведено, що ментальність, виступаючи аксіологічно-регуляторним ядром соціуму, становить єдність свідомісних та колективно-несвідомих складових, які забезпечують, водночас, функційність і негентропійність, і дисфункційність і ентропійність в соціальній системі. Функційність і негентропійність ментального забезпечення соціальної системи стосуються конституювання її суб'єктності та макроідентичності, що в соціальних практиках означає досягнення спільнотою відповідного рівня контролю в конструюванні соціального простору на засадах автентичності та центроверсії;

– уточнено положення, згідно з яким центроверсійні та суб'єктоутворюючі функції ментальності в соціальній системі є поєднаними, оскільки формування макроідентичності в вимірі соціальних процесів супроводжується витворенням макроінституції, яка забезпечує каналізовано-синхронізоване використання енергії колективного безсвідомого задля досягнення конвенційно-нормативного (упорядкованого) стану соціальної системи. З іншого боку, *ментальність* виступає дисфункційним та ентропізуючим чинником соціальної системи, оскільки окремі ментальні риси та диспозиції можуть виявлятися як стихійні (польові) ефекти ментальності, що часто призводить до соціальних девіацій, а в більш складних випадках – до соціопатій. Дисфункційність ментальності та її ентропійні прояви виявляються в їх іррефлексивному вимірі, незалежно від буденного усвідомлення. Такого буденного усвідомлення поза науковою рефлексією буває недостатньо, а тому необхідним є соціодіагностичне профілювання. Останнє дозволяє підійти до розуміння ментальності архітектонічно і рефлексивно і нейтралізувати вияви ентропійних ефектів колективного безсвідомого за рахунок

макроінституційного використання соціального інтелекту. Відрефлексована на рівні соціального інтелекту *ідентичність* є складовою ментальності, що може бути визначена як сукупність усвідомлюваних константних ментальних атрибуцій, які виступають, з точки зору соціодіагностики, у вигляді констеляції дихотомій (ментальних параметрів), що зазнають відображення життєдіяльності різних соціальних груп та соціальної матриці в цілому. Соціологічна рефлексія макроідентичності як відповідної репрезентації ментального профілю виступає водночас і як теоретично-наукова, і як ідеологічно-соціопрактична необхідність. Адже в макроідентичності можуть бути представлені не лише функційні, але і дисфункційні ментальні особливості, від подолання яких залежить, чи перебуває суспільство в стані норми, чи в будь-якому соціопатичному стані;

– підтверджено, що дослідження стану соціальної норми і соціопатичного стану в соціальній системі є можливістю диференціації предметності дослідження 2-х наукових напрямків: загальної соціологічної теорії (соціології) та патосоціології. Патосоціологія відрізняється за своєю предметністю від соціології девіацій, оскільки досліджує девіації в їх соціосистемному вимірі, а не як явище певного сегменту соціального простору. Отже, *патосоціологія* – це галузь соціологічних досліджень, предметом вивчення якої виступають дисфункційні стани соціальної системи як цілого (на відміну від соціології девіацій, що має справу із дисфункційними станами в соціальних підсистемах, інституціях, соціальній поведінці особи);

– *соціальна система* представлена у монографії як матриця можливих сценарних виборів системи в просторі і часі, яка являє собою розгорнуту в соціальних підсистемах ідентичність, що акумулює, в згорнутому вигляді, патерни реагування на певні виклики середовища, і можливість пристосувального або перетворюючого впливу на соціальні умови, які сприяють або перешкоджають її аутопойесису;

– прагнучи концептуалізувати поняттєво-термінологічний апарат, ми змогли переконатися у тому, що теорії соціальної нестабільності в Україні мають соціогенетичний зв'язок із відповідними ментальними рисами, що знаходять соціально-поведінкове заломлення в різних соціальних підсистемах та інституціях в Україні. Побудоване змістовне мультипарадигмальне визначення та рефлексія на засадах синтезу положень структурного функціоналізму, нефункціоналізму, загальної теорії систем, символічного інтераціоналізму, теорії соціального поля (соціальної топології неомарксизму), структуралістської соціології, соціальної синергетики, діяльнісної соціології, фрактального соціоаналізу понять «соціальна норма», «соціальна дисфункція», «соціальна нонфункція», «соціопатія», а також в побудована схема оціночної шкали соціопатій в їх градаціях від найменш впливових до найбільш впливових (тотальних) з точки зору дисфункціональності соціальних наслідків;

– на основі окреслених напрямків та врахування інтелектуальних інвестицій їх фундаторів у розробку засад концептуалізації соціодіагностики встановлено зв'язок між такими засадничими категоріями, як «ментальна диспозиція», «соціодіагностичний континуум ідентифікації ментальності», «соціальна норма», «соціальна патологія», «соціальна дисфункція», «соціальне унормовування», «соціальна девіація», «девіантоморфні ментальні особливості», «ієрархізація ментальних переметрів», «соціальна ентропійність», «соціальна синергійність», «ментальний аттрактор» та ін.;

– у книзі особлива увага звертається на те, що окремі соціальні проблеми, котрі виникають в українському суспільстві, мають можливе походження (соціальний етіогенез), дотичне до окремих ментальних диспозицій. Таке походження розглядається в роботі у зв'язку із *розщепленим ментальним аттрактором*, який іманентно сприяє можливості відтворення соціальної ентропійності через порушення ієрархізованості відповідних соціальних підсистем в українському суспільстві. Додатково, на основі виведеного висновку, уточнено поняття *перманентної соціальної*

транзитивності як соціального явища, похідного від гетерархічності соціально-субсистемних взаємодій і такого, що може потребувати відповідного соціодіагностичного профілювання. Останнє може бути зrealізоване через тоталлогізуючу соціальну комунікацію, яка може бути здійснена такими соціотерапевтичними засобами, як псі-театром, соціальною психіатрією, соціально-катарсичними ток-шоу, пропагандистськими соціотехнологіями релігійних організацій і т.п. Зasadничою функціонально-цільовою настановою цих засобів є мінімізування ентропізуючого впливу структур колективного несвідомого на соціальний інтелект шляхом посилення останнього через структури державної влади та недержавні організації, що виступатимуть суб'єктами застосування соціодіагностичних технологій;

– екстраполяція поняття «соціодіагностика» на рефлексію зв'язків між особливостями ментального профілю українства та соціально-інституційними практиками в політиці, економіці, освіті, ідеології, релігії тощо через застосування поняттєвого апарату структурного функціоналізму, неofункціоналізму, загальної теорії систем, символічного інтеракціонізму, теорії соціального поля (соціальної топології неомарксизму), структуралістської соціології, соціальної синергетики, діяльнісної соціології та фрактального соціоаналізу дозволила здійснити осмислення процесів перманентної соціальної дестабілізації, що концептуалізована на засадах визначення архетипових чинників ентропізуючого походження та з'ясування центроверсійного впливу конституювання соціальної суб'єктності на національну ментальність;

– в українському суспільстві існує можливість у застосуванні поняттєво-категорійного апарату соціодіагностики та соціотерапії у якості інструментів, що забезпечили б визначення проблемних проявів національної ментальності, які є супутніми стану кризовості та соціальної нестабільності;

– соціологічна концептуалізація та рефлексія поняття «колективне безсвідоме» через призму його соціально-інституційних виявів у вигляді

супроводу безперервної соціальної транзитивності в Україні дозволила пояснити природу посттоталітарних соціопатій в Україні не як перехідного, а як застійно-транзиторного явища, пов'язаного з окремими диспозиціями ментального профілю.

ЛІТЕРАТУРА

1. Абельс Х. Интеракция, идентичность, презентация / Хайнц Абельс; [пер. с нем. яз. под общ. ред. Н. А. Головина и В. В. Козловського]. – СПб. : Изд-во Алетейя, 1999. – 272 с.
2. Агеев В. С. Межгрупповое взаимодействие: социально-психологические проблемы / Агеев В. С. – М. : Изд-во МГУ, 1990. – 240 с.
3. Алтунина И. Р. Мотивы и мотивация социального поведения: [учебное пособие] / Алтунина И. Р. – М. : Изд-во Московского психолого-социального института, 2006. – 244 с.
4. Андреева Г. М. Социальная психология: Учебник / Андреева Г. М. – М. : МГУ, 1988. – 432 с.
5. Андрусенко А. С. Соціальна реклама в Україні : здобутки та перспективи / А. С. Андрусенко // Маркетинг в Україні. – 2006. – № 1. – С. 4–5.
6. Апанович О. П. Козацтво – ментальність українського народу / О. П. Апанович // Сучасність. – 1995. – № 9. – 251 с.
7. Апель К. О. Трансформация философии / Апель К. О. [пер. с нем. В. Куренного, Б. Скуратова]. – М. : Логос, 2001. – 339 с.
8. Аренс У. Сучасна реклама / Уїлльям Аренс, Кортленд Бове. – К. : «Довгань», 1995. – 254 с.
9. Аронсон Э. Эпоха пропаганды. Механизмы убеждения, повседневное использование и злоупотребление / Эллиот Аронсон, Энтони Пратканис. – СПб. : Прайм-Еврознак, 2002. – 538 с.
10. Багиров Э. Г. Очерки теории телевидения / Багиров Э. Г. – М. : Искусство, 1988. – 209 с.
11. Баранцева К. К. Еліта як духовно-інтелектуальний феномен (соціально-філософський аналіз). – Автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня канд. філос. наук / К. К. Баранцева. – К., 2001. – 20 с.

12. Бебик В. Психологія демократизму (українська ментальність) / В. Бебик // Політологічні читання. – 1992. – № 3. – С. 103–116.
13. Белл Д. Социальные рамки информационного общества / Д. Белл // Новая технократическая волна на Западе. – Москва : Прогресс, 1986. – С. 330–342.
14. Бергер П. Социальное конструирование реальности. Трактат по социологии знания / П. Бергер, Т. Лукман. – М. : Медиум, 1995. – 323 с.
15. Бернет Д. Реклама : принципы і практика / Бернет Д., Моріарті С., Уеллс У. К. : Логос, 1999. – 290 с.
16. Бирбом М. Хозяин ток-шоу / М. Бирбом // Sputnik-TV. – 2005. – № 7. – С. 15–22.
17. Бирюкова М. В. Социальные технологии и проектирование: [учебное пособие для вузов] / Бирюкова М. В. – Харьков : НУА, 2001. – 399 с.
18. Бойко В. В. Социально-психологический климат коллектива и личность / Бойко В. В., Ковалёв А. Г., Панферов В. Н. – М. : Мысль, 1983. – 206 с.
19. Болдырев А. Н. Менталитет и формирование политического сознания / А. Н. Болдырев // Политический менталитет / Тезисы докладов и сообщений научной конференции (Ростов-на-Дону, 26 января 1996 г.). – Ростов-на-Дону : Изд-во НМЦ «Логос», 1996. – 92 с.
20. Бондаренко А. Ф. Социальная психотерапия личности / Бондаренко А.Ф. – Киев : КГПИИЯ, 1991. – 187 с.
21. Бондаренко О. В. Сутність, історія та сучасність української та західноєвропейської економічної ментальності : Монографія / Бондаренко О. В. – Запоріжжя : Запорізький нац. технічний ун-т, 2005. – 253 с.
22. Бондаренко О. В. Українська національна ментальність і «дух капіталізму» / О. В. Бондаренко // Нова парадигма. Альманах наукових праць. – № 82. – 2009. – С. 76–86.

23. Бочковський О. І. Вступ до націоналії / Бочковський О. І. – Мюнхен : УТГІ, 1991–1992. – 311 с.
24. Бриллюэн Л. Наука и теория информации / Бриллюэн Леон Николая. – М. : «Наука», 1995. – 372 с.
25. Бромлей Ю. В. К вопросу о влиянии особенностей культурной среды на психику / Ю. В. Бромлей // Советская этнография. – 1983. – № 3. – С. 67–75.
26. Бромлей Ю. В. Этнос и этнография / Бромлей Ю. В. – М. : Наука, 1973. – 283 с.
27. Бурдьё П. Социология социального пространства / Пьер Бурдьё; [Пер. с фр. ; общ. ред. и послесл. Н. А. Шматко]. – Москва : Институт экспериментальной социологии ; СПб. : Алетейя, 2005. В 2-х т. – 583 с.
28. Вакурова Н. В. Типология жанров современной экранной продукции / Н. В. Вакурова, Л. И. Московкин. – М. : Логос, 1998. – 347 с.
29. Вартанов А. С. Актуальные проблемы телевизионного творчества: на телевизионных подмостках / Вартанов А. С. – М. : Наука, 2003. – 195 с.
30. Вебер М. Работы М. Вебера по социологии, религии и культуре / Макс Вебер. – М. : ИНИОН, 1991. – 971 с.
31. Вернадский В. И. Философские мысли натуралиста / Вернадский В. И. – М. : Наука, 1988. – 328 с.
32. Войтасик Л. Использование психологии в системе пропаганды / Л. Войтасик // Реклама : внушение и манипуляция. Медиа-ориентированный подход. Автор-составитель Райгородский Д. Я. Самара : Издательский Дом «БАХРАХ-М», 2001. – 425 с.
33. Воронкова В. Г. Исследование проблемы европейского менталитета / В. Г. Воронкова // Менталітет та протиріччя сучасного українського суспільства : політологічні, соціологічні, культурологічні аспекти : Тези доповідей та виступів загальноукраїнської науково-практичної конференції. – Запоріжжя, 1994. – Част. 3. – С. 87–93.

34. Воронкова В. Г. Нація і держава : політологічний аналіз / В. Г. Воронкова // Ідеологія державотворення і суспільствознавча наука : Тези доповідей на Всеукраїнській науково-теоретичній конференції, присвяченій 10-річчю незалежності України (31 травня 2001 р.). – Запоріжжя : Просвіта, 2001. – 360 с.
35. Воронкова В. Г. Деформации общественного сознания: проблемы, перспективы, поиски решений / В. Г. Воронкова, Ю. И. Назаренко // Социально-культурные аспекты воспитания личности : сб. научн. тр., вып. 1 [под ред. А. А. Кудиновой, В. Е. Львова]. – Москва-Запорожье : Изд-во АПН СССР, 1990. – 70 с.
36. Вундт В. Психология народов / Вильгельм Вундт. – СПб. : ИД «Питер», 2001. – 351 с.
37. Выготский Л. С. Инструментальный метод в психологии / Л. С. Выготский // Собр. соч. Т. 1 : Вопросы теории и истории психологии. – М. : Педагогика, 1982. – 487 с.
38. Гаранян Н. Г. Основные направления современной психотерапии / Гаранян Н. Г. – М. : Когито-центр, 2000. – 265 с.
39. Гиддингс Ф. Основания социологии / Франклин Гиддингс. – М. : Наука, 1996. – 483 с.
40. Гнатенко П. И. Национальная психология: анализ проблем и противоречий / П. И. Гнатенко, Л. О. Кострюкова. – К. : Основи, 1996. – 80 с.
41. Гнатенко П. И., Павленко В. Н. Этнические установки и этнические стереотипы. – К. : Основи, 1998. – 200 с.
42. Голованова М. Г. Фестиваль, объединяющий регионы / М. Г. Голованова // Техника кино и телевидения. – 1997. – № 6. – С. 34–39.
43. Головаха Е. И. Социальное безумие : история, теория и современная практика / Е. И. Головаха, Н. В. Панина. – К. : Абрис, 1994. – 168 с.
44. Головки Б. А. Філософська антропологія / Головки Б. А. – К. : Віпол, 1997. – 589 с.

45. Горбатенко В. П. Самоврядні потенції української ментальності / В. П. Горбатенко // Мала енциклопедія етнодержавознавства // НАН України, Інститут держави і права ім. В. М. Корецького ; Редкол. : Ю.І.Римаренко (відп. ред.) та ін. – К. : Довіра ; Генеза, 1996. – С. 49–93.
46. Грабовська І. Проблема засад дослідження українського менталітету на національного характеру / І. Грабовська // Сучасність. – 1998, – № 5. – С. 79–85.
47. Грабовський С. Українська людина та українське буття / С. Грабовський // Сучасність. – 1997. – № 3. – С. 5–6.
48. Гумилев Л. Н. Этногенез и биосфера Земли / Гумилев Л. Н. – Л. : Гидрометеиздат, 1990. – 438 с.
49. Данилевский Н. Я. Россия и Европа / Данилевский Н. Я. – М. : Логос, 1991. – 381 с.
50. Дем'яненко В. К. Ментальні характеристики політичної свідомості українців / В. К. Дем'яненко // Людина і політика. – 2001. – № 1. – С.93–100.
51. Дзялошинский И. М. Как нами манипулируют? / И. М. Дзялошинский // Право знать : история, теория, практика. – 2004. – № 3. – С. 132–140.
52. Додонов Р. А. Теория ментальностей: учение о детерминантах мыслительных автоматизмов / Додонов Р. А. – Запорожье : Тандем-У, 1999. – 264 с.
53. Додонов Р. А. Этническая ментальность : опыт социально-философского исследования / Додонов Р. А. – Запорожье : Тандем-У, 1998. – 192 с.
54. Долматова Н. В. Социальная работа как профессиональная деятельность : технологический аспект / Н. В. Долматова // Социальная политика и социология. – 2006. – № 2. – С. 8–15.
55. Донченко О. А. Социетальная психика / Донченко О. А. – К. : Наукова думка, 1994. – 206 с.

56. Донченко О. А. Архетипи соціального життя і політика : Глибинні регулятиви психополітичного повсякдення / О. А. Донченко, Ю. В. Романенко. – К. : Либідь, 2001. – 334 с.
57. Дорошенко Д. І. Нарис історії України : В 2 т. / Дорошенко Д. І. – К. : Знання, 1992. – Т. І. – 445 с.
58. Доценко Е. Л. Психология манипуляции: феномены, механизмы и защита / Доценко Е. Л. – М. : МГУ, 1997. – 323 с.
59. Дробижева Л. М. Социально-культурные особенности личности и национальные установки / Л. М. Дробижева // Советская этнография. – 1971. – № 3. – С. 63–70.
60. Дубов И. Г. Феномен менталитета: психологический анализ / И. Г. Дубов // Вопросы психологии. – 1993. – № 5. – С. 55–64.
61. Дюкрок А. Физика кибернетики / А. Дюкрок // Кибернетика ожидаемая и кибернетика неожиданная. – М. : Наука, 1988. – С. 89–105.
62. Дюркгейм Э. Социология. Её предмет, метод, предназначение / Эмиль Дюркгейм ; пер. с фр., составление, послесловие и примечания А. Б. Гофмана. – М. : Канон, 1995. – 352 с.
63. Енциклопедія етнокультурознавства // Інститут держави і права ім. В. М. Корецького ; Державна академія керівних кадрів культури і мистецтв (під ред. Ю. І. Римаренка та ін.). – 2000. – 332 с.
64. Энциклопед. социологический словарь / [ред.-упоряд Г. В. Осипова]. – М. : Наука, 1995. – 1150 с.
65. Євтух В. Б. Етнічність: енциклопедичний довідник / В. Б. Євтух ; Нац. пед. ун-т імені М. П. Драгоманова, Центр етноглобалістики. – К : Фенікс, 2012. – 396 с.
66. Жаботинський В. До питання про націоналізм (Відповідь п. Ізгоеву) / В. Жаботинський // Вибрані статті з національного питання. – К. : Республіканська асоціація українознавців, 1991. – С. 47–55.

67. Жаботинський В. Про мови та інше / В. Жаботинський // Вибрані статті з національного питання. – К. : Республіканська асоціація українознавців, 1991. – С. 67–75.
68. Жаботинський В. Струве і українське питання / В. Жаботинський // Вибрані статті з національного питання. – К. : Республіканська асоціація українознавців, 1991. – С. 82–91.
69. Железняк Н. Лінгвосоціокультурний аспект вивчення українського характеру («пісенність») / Н. Железняк // Диво-слово. – 2001. – № 4. – С. 26–34.
70. Закон України Про рекламу / Відомості Верховної Ради України (ВВР). – Офіц. вид. – К. : Парлам. вид-во, 1996. – № 39. – С. 151–172.
71. Здіорук С. І. Мовна культура та етнічна ідентифікація / С. І. Здіорук, О. А. Штоквіш // Онтологічні проблеми культури [Зб. наук. праць]. – К. : Наукова думка, 1994. – 219 с.
72. Злобіна О. Г. Соціальний простір життя як суб'єктивна символічна реальність / Злобіна О., Мартинюк І., Соболева Н., Тихонович В. – К. : ІС НАНУ, 2004. – 299 с.
73. Иванова Е. А. Влияние федерального телевидения на региональные телевизионные каналы / Иванова Е. А. – М. : Наука, 2004. – 186 с.
74. Кабанов М. М. Методы психологической диагностики / Кабанов М. М. – Л. : Психологическая литература, 1985. – 267 с.
75. Канигін Ю. Душа та менталітет / Ю. Канигін // Вісник НАН України. – 1994. – № 5. – С. 70–78.
76. Кант И. Апперцепция / И. Кант // Философская энциклопедия. – М. : Изд-во «Философская литература», 1960. – Т. 1. – С. 81–107.
77. Капська А. Й. Соціальна робота: технологічний аспект : навч. посібник / Державний центр соціальних служб для молоді Міністерства України у справах сім'ї, дітей та молоді ; Інститут соціальної роботи та

управління Національного педагогічного ун-ту ім. М. П. Драгоманова / А. Й. Капська (ред.). – К. : ДЦССМ, 2004. – 362 с.

78. Капустин Н. С. Религия и политический менталитет / Н. С. Капустин // Тезисы докладов и сообщений научной конференции (Ростов-на-Дону, 26 января 1996 г.). – Ростов-на-Дону : Изд-во НМЦ «Логос», 1996. – 92 с.

79. Картунов О. В. Вступ до етнополітології / Картунов О. В. – К. : Наукова думка, 1999. – 307 с.

80. Катаєв С. Л. Соціокультурна трансформація сучасного українського суспільства: автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня докт. соціолог. наук / С. Л. Катаєв. – К., 1998. – 32 с.

81. Классен Х. Й. Проблемы, парадоксы и перспективы эволюционизма / Х. Й. Классен // Альтернативные пути к цивилизации. – М. : Логос, 2000. – С. 6–23.

82. Колинько М. В. Аспекты социально-философского анализа взаимосвязи культуры и социума в концепции Эмиля Дюркгейма / М. В. Колинько // Вісник Донецького університету. Сер. Б. Гуманітарні науки. – 1998. – № 2. – С. 267–279.

83. Конт О. Дух позитивной философии / Огюст Конт. – Ростов-на-Дону : Феникс, 2003. – 256 с.

84. Костенко Н. В. Ценности и символы в массовой коммуникации / Костенко Н. В. – К. : Вид-во Інституту соціології НАН України, 1993. – 261 с.

85. Краткий психологический словарь / [ред.-сост. Л. А. Карпенко ; под общ. ред. А. В. Петровского, М. Г. Ярошевского]. – 2-е изд., расш., испр., доп. – Ростов-на-Дону : Феникс, 1998. – 512 с.

86. Кресіна І. О. Українська національна свідомість і сучасні політичні процеси (етнополітологічний аналіз) : [Монографія] / Кресіна І. О. – К. : Вища школа, 1998. – 392 с.

87. Кримський С. Архетипи української культури / С. Кримський // Вісник НАН України. – 1998. – № 7–8. – С. 48–57.

88. Крупник Е. П. Национальное самосознание. Введение в проблему: монография / Крупник Е. П. – М. : Московский психолого-социальный институт, 2006. – 144 с.
89. Кузнецов Г. В. Ток-шоу : неизвестный жанр? / Г. В. Кузнецов // Журналист. – 1998. – № 11. – С. 59–65.
90. Луман Н. Введење в системную теорию / Никлас Луман ; [пер. с нем. К. Тимофеева]. – М. : Логос. – 2007. – 360 с.
91. Липинський В. Листи до братів-хліборобів. Про ідею і організацію українського монархізму / В'ячеслав Липинський [ред. Я. Пеленський]. – К. : Київ-Філадельфія, 1995. – 470 с.
92. Лисяк-Рудницький І. Історичні есе / Іван Лисяк-Рудницький. – К. : Основи, 1994. – В 2 т. Том 1. – 554 с.
93. Маркс К. К критике гегелевской философии права : Введение / Карл Маркс // К. Маркс, Ф. Энгельс Соч. – М. : Наука, 1978. – Т. 1. – С. 401–418.
94. Матвеева Л. В. Психология телевизионной коммуникации / Матвеева Л. В., Анисеева Т. Я., Мочалова Ю. В. – М. : Наука, 2000. – 482 с.
95. Мельник Г. С. Mass-media : психологические процессы и эффекты / Мельник Г. С. – СПб. : Изд-во С.-Петербург. ун-та, 1996. – 433 с.
96. Мертон Р. К. Социальная структура и аномия / Мертон Р. К. ; [пер. с англ. Н. И. Афанасьев]. – М. : Прогресс, 1966. – 357 с.
97. Мид Дж. Г. Избранное : Сб. переводов / Мид Дж. Г. [РАН. ИНИОН. Центр социал. научн.-информ. исследований. Отд. социологии и социал. психологии; Сост. и переводчик В. Г. Николаев. Отв. ред. Д. В. Ефременко]. – М. : Наука, 2009. – 290 с.
98. Лебедев-Любимов А. Н. Психология рекламы / Лебедев-Любимов А. Н. – СПб. : Питер, 2002. – 391 с.
99. Лебон Г. Психология народов и масс / Гюстав Лебон; [пер. с фр. М. А. Максимова]. – М. : АСТ, 2000. – 439 с.

100. Леви-Брюль Л. Сверхъестественное в первобытном мышлении / Люсьен Леви-Брюль ; [пер. с фр. Н. Г. Карасаева]. – М. : Педагогика-Пресс, 1994. – 608 с.
101. Леві-Строс К. Структурна антропологія / Клод Леві-Строс; [пер. з фр. К. Р. Гераченцева]. – К. : Основи, 2000. – 594 с.
102. Лукашевич М. П. Соціалізація : Виховні механізми і технології : [навч.-метод. посібник] / Лукашевич М. П. – К. : Інститут змісту і методів навчання, 1998. – 112 с.
103. Мала енциклопедія етнодержавознавства / НАН України, Інститут держави і права ім. В. М. Корецького ; Редкол. : Ю. І. Римаренко (відп. ред) та ін. – К. : Довіра : Генеза, 1996. – 942 с.
104. Ментальність як об'єкт соціально-політологічного аналізу / С. Качанова, В. Криж, П. Сокол [та ін.] // Людина в сфері гуманітарного пізнання. – К. : Український Центр духовної культури, 1998. – 408 с.
105. Методологія та методика визначення інтегральних соціальних показників / Відп. ред. Ю. І. Саєнко. – К. : Ін-т соціології НАНУ, 2004. – 372 с.
106. Михальченко М. І. Україна ХХІ століття : і знову пошук шляхів розвитку / М. І. Михальченко // Віче. – 2001. – № 1. – С. 3–15.
107. Мід Дж. Г. Дух, самість і суспільство з точки зору соціального біхевіориста / Мід Дж. Г. – К. : Український центр духовної культури, 2000. – 374 с.
108. Мід Дж. Г. Дух, самість і суспільство / Мід Дж. Г. – К. : Український Центр духовної культури, 2001. – 416 с.
109. Мірчук І. Світогляд українського народу / Іван Мірчук // Народна творчість та етнографія. – 1996. – № 1. – С. 22–33.
110. Національно-державне будівництво : Концептуальні підходи, сучасна наукова література / [Ю. І. Римаренко, І. Ф. Курас, Ю. С. Шемшученко та ін.] ; за ред. Ю. І. Римаренка. – К. : Довіра, 1999. – 559 с.

111. Нація і держава. Теоретико-методологічний та концептуальний аналіз. Книга 1 / [за ред. Ю. Римаренка]. – К. : Довіра, 2000. – 392 с.
112. Нельга О. В. Теорія етносу. Курс лекцій : навч. посібник / Нельга О. В. – К. : Тандем, 1997. – 368 с.
113. Огірчук В. Г. Особа в контексті української національної культури / В. Г. Огірчук // Онтологічні проблеми культури [Зб. наук. праць]. – К. : Наукова думка, 1994. – 219 с.
114. Онацький Є. Українська емоційність / Є. Онацький // Українська душа [відп. ред. В. Храмова]. – К. : Фенікс, 1992. – 128 с.
115. Павленко В. М. Етнопсихогенез : феноменологія, фактори, механізми : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня д-ра психол. наук : спец. 19.00.01 / В. М. Павленко. – Дніпропетровськ, 1996. – 24 с.
116. Павленко В. М. Етнопсихологія : навч. посібник / В. М. Павленко, С. О. Таглін. – К. : Сфера, 1999. – 407 с.
117. Павленко В. Н. Факторы этнопсихогенеза : учеб. пособие / В. Н. Павленко, С. А. Таглин. – Х. : ХГУ, 1993. – 160 с.
118. Парсонс Т. Система современных обществ / Толкотт Парсонс ; [пер. с англ. Л. А. Седова и А. Д. Ковалева. Под ред. М.С. Ковалевой]. – М. : Аспект Пресс, 1998. – 270с.
119. Парсонс Т. О социальных системах / Толкотт Парсонс ; [пер. с англ. под ред. В. Ф. Чесноковой и С. А. Белановского]. – М. : Академический Проект, 2002. – 832 с.
120. Патлах Ірина Миколаївна. Національний менталітет як об'єкт етнополітологічного аналізу : Дис. канд. політ. Наук : 23.00.05 / Запорізька держ. інженерна академія. – Запоріжжя, 2002. – 216 арк. – Бібліогр. : арк. 198–216.
121. Патрушев В. И. Введение в теорию социальных технологий / Патрушев В. И. – М. : ИКАР, 1998. – 200 с.

122. Пелипенко А. А. «Манихейская революция» в системе становления личности (паллиат как социокультурный феномен процесса) / А. А. Пелипенко, И. Г. Яковенко // Мир психологии. – 1999. – № 2. – С. 57–68.
123. Пірен М. І. Основи етнопсихології / М. І. Пірен. – К. : Наукова думка, 1996. – 385 с.
124. Подшивалкина В. И. Социальные технологии : проблемы методологии и практики / Подшивалкина В. И. – Кишинев : Центральная типография, 1997. – 352 с.
125. Політична культура населення України (результати соціологічних досліджень) / [Головаха Є., Паніна Н., Пахомов Ю. та ін.]. – К. : Наукова думка, 1993. – 133 с.
126. Політологічний енциклопедичний словник : навч. посібник для студентів вищих навч. закладів / за загальною ред. проф. Ф. М. Кирилюка. – К. : Генеза, 1999. – 400 с.
127. Політологія : історія та методологія / за загальною ред. проф. Ф. М. Кирилюка. – Київ : Генеза, 2000. – 632 с.
128. Політологія : підручник для студентів вищих навчальних закладів / за ред. О. В. Бабкіної, В. П. Горбатенка. – К. : Видавничий центр «Академія», 2001. – 528 с.
129. Поліщук І. Ментальність українства : політичний аспект / І. Поліщук // Людина і політика. – 2001. – № 1. – С. 84–93.
130. Потебня А. А. Рецензия на сборник «Народные песни Галицкой и Угорской Руси, собранные Я. Ф. Головацким» / А.А.Потебня // Эстетика и поэтика. – М., 1976. – С. 228–236.
131. Почепцов Г. Г. Информационные войны / Почепцов Г. Г. – М. : Рефл-бук, К. : Ваклер, 2001. – 578 с.
132. Примак Т. Якою має бути соціальна реклама? / Т. Примак // Маркетинг в Україні. – 2006. – № 5. – с. 19–24.

133. Причепій Є. М. Філософія / Причепій Є. М., Черній А. М., Гвоздецький В. Д. – К. : Видавничий центр «Академія», 2001. – 576 с.
134. Психологія. Словарь / [под. общ. ред. А. В. Петровского, М. Г. Ярошевского]. – М. : Политиздат, 1990. – 494 с.
135. Розумний М. Справа честі. Алгоритми національного самоопанування: політичні есе / Максим Розумний. – К. : Смолоскип, 1995. – 325 с.
136. Романенко Ю. В. Смыслопродуктування в соціальних системах / Романенко Ю. В. – К. : Е та Е, 2005. – 374 с.
137. Романенко Ю. В. Соціалізація особи : метапрограмний та психотехнологічний аспекти / Романенко Ю. В. – К. : Вид-во ДУІКТ, 2007. – 407 с.
138. Романенко Ю. В. Сучасні психотехнології / Романенко Ю. В. – К. : Вид-во ДУІКТ, 2008. – 143 с.
139. Роменець В. А., Маноха І. П. Історія психології ХХ століття : навч. посібник / В. А. Роменець, І. П. Маноха. – К. : Либідь, 1998. – 592 с.
140. Рудестам К. Групповая психотерапия / Кьелл Рудестам. – СПб. : Питер Ком, 2000. – 376 с.
141. Ручка А. О. Курс історії теоретичної соціології / А. О. Ручка, В. В. Танчер. – К. : Наукова думка, 1995. – 224 с.
142. Рябчук М. Від «Малоросії» до «Індоевропи» : стереотип «народу» в українській суспільній свідомості та громадській думці / М. Рябчук // Політологічні читання. – 1994. – № 2. – С. 81–89
143. Саморегуляция и прогнозирование социального поведения личности / под ред. В. Адцова. – Л. : Наука, Ленинградское отделение, 1979. – 264 с.
144. Сегеда С. Антропология / Сергій Сегеда. – К. : Либідь, 2001. – 336 с.

145. Серга Т. О. Сакралізація повсякденності в суспільстві, що трансформується : дис. канд. наук : 22.00.04 / Серга Тетяна Олексіївна. Запоріжжя, 2008. – 237 с.
146. Ситникова И. О. Система языковых средств аргументации и воздействия на адресата в философских трудах Мартина Хайдеггера : автореф. дис. канд. филол. наук : спец. 10.02.04 / И. О. Ситникова. – СПб., 2003. – 20 с.
147. Скидин О. Л., Огаренко В. Н. Социологическое диагностирование в образовательном менеджменте : очерк теории и практики / О. Л. Скидин, В. Н. Огаренко. – Запорожье : ЗГУ, ГУ «ЗИГМУ», 2002. – 214 с.
148. Скідін О. Л. Управління освітою : теоретико-методологічний аналіз соціальних технологій. – Запоріжжя : ЗДУ, 2000. – 292 с.
149. Смелзер Н. Социология : учеб. пособие для студ. вузов / Нейл Смелзер; пер. с англ. В. А. Ядов (науч. ред. изд. на рус. яз.). – М. : Феникс, 1998. – 688 с.
150. Соболева Н. І. Соціологія суб'єктивної реальності / Соболева Н. І. – К. : Інститут соціології НАНУ, 2002. – 296 с.
151. Сорокин П. А. Кризис нашего времени / П. А. Сорокин // Человек. Цивилизация. Общество. – М., 1992. С. 427–504.
152. Социологический энциклопедический словарь на русском, английском, немецком, французском и чешском языках / [ред-упоряд. Г. В. Осипов]. – М. : Издания группы ИНФРА-М-НОРМА, 1988. – 488 с.
153. Социологический энциклопедический словарь / [Редактор-составитель академик РАН Г. В. Осипов]. – М. : Издательство НОРМА (Издательская группа НОРМА – ИНФРА М), 2000. – 871 с.
154. Социология : энциклопедия / [сост. А. А. Гринцанов и др]. – Мн. : Книжный Дом, 2003. – 1312 с.
155. Старовойт І. С. Західноєвропейська і українська ментальність : Компаративний аналіз / Старовойт І. С. – Тернопіль : Тернопільська академія народного господарства, 1995. – 184 с.

156. Старовойт І. С. Збіг і своєрідності західноєвропейської та української ментальностей : філософсько-історичний аналіз / Старовойт І. С. – Тернопіль : Тернопільська академія народного господарства, 1997. – 256 с.
157. Старовойтова Г. В. Этнические особенности поведения и внешности в восприятии горожан / Г. В. Старовойтова // Этнические стереотипы поведения [под ред. А. К. Байбурина]. – Л. : Наука. ЛО, 1985. – 325 с.
158. Степико М. Консолідація української нації : проблеми та перспективи / М. Степико // Вісник НАН України. – 1999. – № 6. – С. 72–81.
159. Степико М. Т. Культурно-господарські перспективи національного буття України / М. Т. Степико, Б. В. Попов, В. О. Ігнатів // Життя етносу : соціокультурні нариси : [навч. посібник]. – К. : Либідь, 1997. – 240 с.
160. Степико М. Т. Культурологічний контекст етногенезу / М. Т. Степико, Б. В. Попов, В. О. Ігнатів // Життя етносу : соціокультурні нариси : [навч. посібник]. – К. : Либідь, 1997. – 240 с.
161. Стефанов Н. Общественные науки и социальная технология / Никола Стефанов. – М. : Прогресс, 1976. – 251 с.
162. Субтельний О. Україна : історія / Орест Субтельний ; [пер. з англ. Ю. І. Шевчука ; вст. сл. С. В. Кульчицького]. – 3-тє вид., перероб. і доп. – К. : Либідь, 1993. – 720 с.
163. Сулятицький І. Етнічні риси психіки і український менталітет / І. Сулятицький // Человек, бытие, культура. – 1991. – № 1. – С. 54–62.
164. Сурмин Ю. П. Теория социальных технологий : учеб. Пособие / Ю. П. Сурмин, Н. В. Туленков. – К. : МАУП, 2004. – 608 с.
165. Тайлор Э. Б. Первобытная культура / Тайлор Э. Б. – М. : Политиздат, 1989. – 573 с.
166. Телевизионная журналистика : учебник / [под ред. Кузнецова Г. В., Юровского А. Я.]. – М. : Логос, 2002. – 239 с.

167. Теннис Ф. Общность и общество. Основные понятия чистой социологии / Фердинанд Теннис. – СПб. : Владимир Даль, 2002. – 456 с.
168. Тишков В. А. О феномене этничности / В. А. Тишков // Этнографическое обозрение. – 1997. – № 3. – С. 138–145.
169. Тойнби А. Дж. Постигание истории : Сборник / Тойнби А. Дж. ; [пер. с англ. Е. Д. Жаркова ; сост. А. П. Огурцов ; вступ. ст. В. И. Уколовой]. – М. : Прогресс. Культура, 1996. – 607 с.
170. Узнадзе Д. Н. Психологические исследования / Узнадзе Д. Н. – М. : Наука, 1966. – 451 с.
171. Узнадзе Д. Н. Экспериментальные основы психологии установки / Узнадзе Д. Н. – Тбилиси : Изд. АПН Груз. ССР, 1961. – 347 с.
172. Уледов А. К. Общественная психология и идеология / Уледов А. К. – М. : Мысль, 1985. – 267 с.
173. Философский энциклопедический словарь / [гл. редакция : Л. Ф. Ильичёв, П. Н. Федосеев, С. М. Ковалёв, В. Г. Панов]. – М. : Сов. Энциклопедия, 1983. – 840 с.
174. Фишбейн Н. В. Юнг К. Г. об архетипах как основе понимания сознательной деятельности человека / Н. В. Фишбейн // Социально-политический журнал. – 1998. – № 6. – С. 34–48.
175. Фрейд З. Психология бессознательного : сборник произведений / Зигмунд Фрейд ; [составитель М. Г. Ярошевский]. – М. : Просвещение, 1989. – 586 с.
176. Фрезер Дж. Золотая ветвь : Исследование магии и религии / Джеймс Фрезер ; [пер. М. К. Рыклина]. – М. : Политиздат, 1980. – 1385 с.
177. Хабермас Ю. В поисках национальной идентичности : философские и политические статьи / Ю. Хабермас ; [пер. с немецкого В. С. Малахова]. – Донецк : Донбасс, 1999. – 123 с.
178. Хабермас Ю. Понятие индивидуальности / Ю. Хабермас // Вопросы философии. – 1989. – № 2. – С. 35–41.

179. Храмова В. До проблеми української ментальності / В. Храмова // Українська душа [відп. ред. В. Храмова]. – К. : Фенікс, 1992. – С. 73–81.
180. Циба В. Т. Математичні основи соціологічних досліджень : кваліметричний підхід : навч. посібник / Циба В. Т. – К. : МАУП, 2002. – 248 с.
181. Цыба В. Т. Основы общей квалиметрии / В. Т. Цыба. – М., 1992. – 210 с. Деп. в ИНИОН АН СССР 08.09.92, № 46991.
182. Черва Ю. Маркарян Э. С. Науки о культуре и императивы эпохи. Способность к стратегическому управлению миром / Ю. Черва // Вопросы философии. – 2001. – № 1. – С. 175–181.
183. Черный Е. В. Методология моделирования : психологический аспект / Е. В. Черный // Учёные записки Таврического гуманитарно-экологического института : Выпуск 4. – Симферополь : РИО ТГЭИ. – 2006. – С. 190–198.
184. Чешков О. А. Психотипові ознаки українських підлітків / О. А. Чешков // Українознавство. – 2006. – № 3. – 192 с.
185. Чомпи Л. Каким может быть будущее социальной психиатрии? / Л. Чомпи // Социальная и клиническая психиатрия. – 1999 – Т. 9. Вып. 3. – С. 25–31.
186. Шамбадаль П. Развитие и приложения понятия энтропии / П. Шамбадаль. – М. : Наука, 1967. – 280 с.
187. Шевченко А. Етнічний стереотип / А. Шевченко // Мала енциклопедія етнодержавознавства [Ю. І. Римаренко та ін. (ред)]. – К. : Генеза, Довіра, 1996. – 942 с.
188. Шейнов В. П. Психологическое влияние / Шейнов В. П. – Мн. : Харвест, 2007. – С. 218–246.
189. Щепаньский Я. Ю. Элементарные понятия социологии / Щепаньский Я. Ю. ; [общ. ред. и послесл. акад. А. М. Румянцева]. – М. : Прогресс, 1969. – 240 с.

190. Шкляр Л. Духовне життя етносу та нації / Л. Шкляр // Життя етносу: соціокультурні нариси: навч. посібник [Б. Попов (керівник авт.колективу), В. Ігнатов, М. Степико та ін.]. – К. : Либідь, 1997. – С. 173–175.
191. Шморгун О. Нова суспільно-економічна система: від утопії до ... міфа? / О. Шморгун // Політологічні читання. – 1992. – № 3. – С. 17–48.
192. Шпенглер О. Закат Европы / Освальд Шпенглер. – Новосибирск : ВО «Наука». Сибирская издательская фирма, 1993. – 592 с.
193. Шпет Г. Г. Введение в этническую психологию / Шпет Г. Г. – СПб. : Наука, 1996. – 155 с.
194. Шпорлюк Р. Українське національне відродження в контексті європейської історії кінця XVII ст. – початку XIX ст. / Р. Шпорлюк // Україна. Наука і культура. – 1991. – Вип. 25. – С. 159–167.
195. Шредингер Э. Что такое жизнь? С точки зрения физика / Э. Шредингер. – М. : Атомиздат, 1972. – 88 с.
196. Шюц А. Избранное : Мир, светящийся смыслом / Альфред Шюц [пер. с нем. и англ. В. Г. Николаева, С. В. Ромашко, Н. М. Смирновой]. – М. : (РОССПЭН), 2004. – 1056 с.
197. Юнг К.-Г. Архетип и символ / Юнг К.-Г. ; [пер. с нем. В. М. Бакусев, В. В. Бибихин, В. В. Зеленский, А. М. Руткевич]. – М. : Ренессанс, 1991. – 304 с.
198. Юнг К.-Г. Понятие коллективного бессознательного / К.-Г. Юнг // Аналитическая психология : Прошлое и настоящее [сост. В. В. Зеленский, А. М. Руткевич]. – М. : Мартис, 1997. – 320 с.
199. Юнг К.-Г. Дух и жизнь / Юнг К.-Г. ; [пер. с нем. А. М. Руткевич] – М. : Практика, 1996. – 554 с.
200. Яковенко И. Г. Эсхатологическая компонента российской ментальности (связи, обусловленности, логика актуализации) / И. Г. Яковенко // Общественные науки и современность. – 2000. – № 3. – С. 81–89.

201. Янів В. Нариси до історії української етнопсихології / Володимир Янів. – Мюнхен : УВУ. – 1993. – 217 с.
202. Янів В. Психологічні основи окциденталізму / Володимир Янів. – Мюнхен : УВУ, 1996. – 205 с.
203. Ярошевский М. Г. Охлотелесугестия / М. Г. Ярошевский // Вопросы психологии. – 1994. – № 3. – С. 19–23.
204. Ятченко В. Національна ментальність і модель історичного розвитку / В. Ятченко // Сучасність. – 1995. – № 2. – С. 39–46.
205. Яценко Т. С. Активна соціально-психологічна підготовка вчителя до спілкування з учнями / Яценко Т. С. – К. : Освіта, 1993. – 289 с.
206. Bouchet Dominique. Avoiding Cross Cultural Misunderstanding. – Odense: Odense University, 1996.
207. Diversity in Action. Local Public Management of Multi-Ethnic Communities in Central and Eastern Europe / Edited by Anna-Maria Biro and Petra Kovacs. – Budapest, 2001.
208. Durkheim E. Les formes elementaires de la vie religieuse / Emile Durkheim. – Paris : P. U. F., 1968. – 326 p.
209. Frobenius L. Die Weltanschauung der Naturvölker / Leo Frobenius. – Berlin : BerlinVerlag, 1997. – 297 S.
210. Habermas J. Struggles for Recognition in the Democratic Constitutional State / Gutman A. (ed.) Multiculturalism and “The Politics of Recognition”. – Princeton : Princeton University Press, 1992.
211. Managing Diversity in Plural Societies : Minorities, Migration and Nation-Building in Post-Communist Europe / Edited by Magda Opalski. – Nepean, 1998.
212. Rosen B. C. The Achievement Syndrome : A Psycho-Cultural Dimension of Social Stratification // American Sociological Review. – 1956. – Vol. 51. – № 2.

213. Shur E. Labeling deviant behavior : its sociological implications / Edwin Shur. – N.Y. : Harper & Row, 1971. – 177 p.
214. Smith Antony. The Ethnic Origins of Nations. – London: Basil Blackwell, 1986.
215. Violence, Conflict and Intercultural Dialogue. – Strasbourg: Council of Europe Publishing, 2003.

ДОДАТКИ

ДОДАТОК А

Словник термінів та понять, впроваджених у науковий обіг і уточнених автором

1. *Автосоціоєвалюація* – аутопойетична (самоорганізовувана, самореферентна) логічна саморефлексія та системне самооцінювання власної життєдіяльності як соціальної системи чи соціального суб'єкта за допомогою власних інтелектуально-когнітивних алгоритмів та операцій.

2. *Агрегативна колективність* – це атрибут транзитивної або ж хаотизованої соціальної спільноти, яка перебуває в стані пошуку аттрактору, що забезпечить суб'єктам цієї спільноти когерентність соціальної системи.

3. *Архетипи* (в авторському визначенні) – це соціальні першообрази-імпринти, які ніколи не знаходять свого повного вираження в соціальних діях, інституціях та соціальних підсистемах, але своїми пре-фігураціями (букв. перед-образами) створюють ефект польового включення особи в соціальну дію як соціокреацію.

4. *Аттрактор соціальний* – макросенс соціальної системи, генералізований семіотичний конструкт.

5. *Верхня межа девіантності* – гранично можливі відхилення особистої поведінки від нормативних стандартів та експектацій.

6. *Габітуалізація* – процес включення соціальних смислів в структуру індивідних диспозицій, результатом якого стає соціалізація індивіда в нормативний соціотип. Поняття нормативного соціотипу відрізняється від традиційно використовуваного в соціології поняття особи, оскільки особа зберігає всі ознаки суб'єкта, в той час як нормативний соціотип виступає скоріше інкорпорацією безсуб'єктних соціальних сценаріїв, які діють в суб'єкті через колективне безсвідоме. (Ю. Романенко)

7. *Генокод народу* – це процес спадкової передачі суспільної, а отже і ментальної інформації, яка включає в себе антропологічні, етнічні, расові, та інші ознаки суспільства.

8. *Гетеростатичні соціальні системи* – це соціальні системи, соціальні суб'єкти яких, крім репродукції та відновлення власної ціннісно-сислової соціальної сфери, формують нові контрентропійні, упорядковуючі смисли життєдіяльності соціуму та створюють новітні цінності ноосфери.

9. *Гомеостатичні соціальні системи* – це соціальні системи, соціальні суб'єкти яких репродукують соціальні смисли, а також поповнюють знищені соціальною ентропією цінності власного соціального середовища.

10. *Детермінована соціальна система* – це система, в якій особистості пов'язані стійкими, тісними соціальними зв'язками.

11. *Дифузний аттрактор* – це ментальна структура, в якій, за рахунок максимізованої дисипації (розсіювання) енергії встановлюється мінімальна когерентність складових соціальної системи, тобто мінімізується їх синергійність, оскільки колективне безсвідоме при послабленості соціального інтелекту практично унеможлиблює постановку мета програмної мети системи.

12. *Діагностичні соціотехнології* – це алгоритми ідентифікації профілів соціально-системних властивостей (станів, процесів) індивідуальних та колективних суб'єктів, що дозволяють здійснювати мотивовані заключення (соціодіагнози) щодо відповідності фактичних ознак соціальних профілів набору відповідних оціночних критеріїв.

13. *Евалюація* – ідентифікативна соціорефлексія сутності явища як система теоретико-методологічних і практичних технологій (алгоритмів, програм, операцій) систематичного дослідження якості результатів і процесу функціонування конкретного явища, які аналізуються на базисі єдиної методології, поєднання кількісних і якісних методів для відслідковування характеру і динаміки змін оцінок за сукупністю показників якості, враховуючи

вплив екстернальних (зовнішніх) та інтернальних (внутрішніх) факторів на конкретне явище, яке досліджується.

14. *Етнічна ментальність* – це детермінанта безсвідомого смислоутворення конкретного соціуму, що характеризується культурною ізоморфністю спільнот та соціальної системи, до якої вони приналежать.

15. *Етносоціоєвалюація (етноєвалюація)* – рефлексивно-логічна система теоретичних конструктів і практик ідентифікації та структурованого опису етнічності у ракурсі оцінювання функціонування останньої в етносоціологічних дослідженнях та практиках.

16. *Ідентичність* – складова ментальності, що може бути визначена як сукупність усвідомлюваних константних ментальних атрибуцій, які виступають, з точки зору соціодіагностики, у вигляді констеляції дихотомій (ментальних параметрів), що зазнають відображення життєдіяльності різних соціальних груп та соціальної матриці в цілому.

17. *Інтервенції ведучого (експертів)* – стимулюючі інформаційні запити провокації ведучого (експертів) по відношенню до аудиторії, що спонукає останню до соціального катарсису та активації дискусії, відповідних інтелектуальних та емоційних загострень в обговоренні.

18. *Інформаційний опір аудиторії* – реакції комунікативного спротиву аудиторії у вигляді обурень, негативних викриків, зауважень, протесту, несприйняття інформативних інтенцій ведучого та окремих осіб-відвідувачів конкретної події (заходу).

19. *Конвенційний стан соціетальної упорядкованості* – стан, в якому ієрархія соціальних підсистем не є порушеною з точки зору розміщення систем макрорегуляції над системами мікрорегуляції.

20. *Континуація соціальна* – процес формування просторово-часової ідентичності в соціальній системі, результатом якого є створення соціальних топосів (соціально-просторової статичності) і практик (соціально-часової динаміки).

21. *Ментальний профіль* – системне утворення, яке відображає домінантне ментальне співвідношення спонук, рис і тлумачень, які є спільними для всіх представників даного соціуму чи групи у певний період часу, на визначеній території і в окресленому оточенні (у конкретному топосі).

22. *Ментальні атрибуції* – самоприписувані або ж зовнішньо-приписувані властивості тієї чи іншої етно-соціальної спільноти, що полягають у специфічних способах репрезентації дійсності, пов'язаних як з феноменологічним, так і з ідеологічним відображенням і конструюванням соціальних смислів.

23. *Ментальність* – певний, характерний для конкретного соціуму, набір профільних ознак, детермінований соціальними, економічними та політичними умовами життя в історичному аспекті.

24. *Ментальність* – «програмне забезпечення» соціальної дії, яке через комунікацію призводить суспільство до усвідомлення спільної (надіндивідної) мети як ментально-відповідного аттрактору.

25. *Ментальність* – спільне «соціальне оснащення» суспільства, яке забезпечує конкретне світосприйняття його членів та конституює поведінку індивідів, соціальних груп, макроспільнот в об'єктивному процесі динаміки соціуму.

26. *Метапрограма соціальна* – генералізована диспозиція соціально-історичної місії, або ж генералізований імператив соціальної системи щодо власного призначення в історії. Метапрограма виступає своєрідним згорнутим історичним макросценарієм, де соціальна система антиципує власні кроки по розгортанню процесів смислоутворення. (Ю. Романенко)

27. *Метод соціологічного впливу* – це напрямок застосування соціотехнології задля розв'язання певних соціологічних завдань у конкретних ситуаціях.

28. *Мікроперформатив* – мінімально прийнятний для соціальної системи сценарій-матрицю розгортання життєвої активності особи.

29. *Національна ментальність* – усвідомлення спільнотою своїх базових властивостей як таких, що відрізняються від властивостей інших спільнот.

30. *Нація* – це соціально-політична спільність, в основі якої лежать солідарні культурні особливості етносів та спільнот, а також інтереси різних мікро- та макросоціогруп.

31. *Нормативний соціотип* – це сформований соціальною системою образ особи, життєвий сценарій якої має соціальний смисл, тобто, особистісне цілепокладання зумовлюється соціальною раціональністю, а особистісні диспозиції (мотиви соціальної поведінки) – диспозиціями невизначеної більшості, яка у відповідності із власними очікуваннями, оцінює поведінку індивіда як недевіантну. (Ю. Романенко)

32. *Патосоціологія* – це галузь соціологічних досліджень, предметом вивчення якої виступають дисфункційні стани соціальної системи як цілого.

33. *Первинний семіозис* – це процес переведення префігуративних конструктів колективного безсвідомого в образи національної ментальності, які зазнають повного і послідового втілення в національній свідомості і самосвідомості.

34. *Психотеатр* – це одна з новітніх соціотехнологій, яка поєднує в собі елементи театру, філософії та деяких психотехнологій (зокрема – символдрами, нейролінгвістичного програмування та гештальт-терапії). Соціотехнологія розрахована на театральну аудиторію, яка бере участь у перформансі не просто в якості глядачів, а співучасників соціотерапевтичного впливу на структури колективного безсвідомого.

35. *Реальна колективність* – це атрибут самоорганізованої (стабілізованої) соціальної системи, що забезпечується атрактивністю цілі соціальної системи та когерентністю елементів цієї системи в її досягненні.

36. *Софодрама* – спеціальним чином композиціонований драматичний твір, який за зовнішніми ознаками (атрибутивами) є художнім твором, але

побудований на основі переведення філософом в образно-символічну форму за допомогою метафори.

37. *Соціалізація* – опосередкований культурними універсаліями процес смислопродукування і смислообміну, що відбувається у відносинах особи, соціальної системи, її підсистем, різних організацій і має в якості засадничої інтенції досягнення комплементарності макроїдентичності соціальної системи та ідентичності базової особи – нормативного соціотипу на основі досягнення соціоекологічного балансу в структуруванні простору і часу в системному та особистому вимірах. (Ю.Романенко)

38. *Соціалізація* – процес смислообміну та смислоконституювання між егрегоріальною формою сакралізованої соціальності та соціальним «мікрокосмом»-індивідом, який вдивляється у соціальний егрегор як у власне самовідображення і, реалізуючи закладений у ньому образ системи, стає його мікро-ізоморфом. (Ю. Романенко)

39. *Соціальна ексклюзія (виключеність)* – процес і результат виключеності особи із соціальних зв'язків та відносин.

40. *Соціальна інклюзія (включеність)* – процес і результат соціотерапевтичного впливу соціальної психіатрії, соціотерапії громад та інших соціотерапевтичних технологій, що полягає в досягненні включеності і залученості особи в різнопланові соціальні зв'язки та відносини через відповідні групи та соціальні інститути.

41. *Соціальна метапрограма* – сукупність параметрів ментального профілю, яка відображає аттрактор в його єдності з частиною архетипів колективного безсвідомого, між якими має місце інформаційно-символічна трансгресія.

42. *Соціальна метапрограма* – сукупність параметрів, що визначають структурно-функціональні особливості символічно-семіотичного обміну між соціальним аттрактором, архівом соціетальної психіки – колективним

безсвідомим та зовнішнім середовищем у вигляді підсистем, організацій, спільнот, осіб.

43. *Соціальна норма* – це сконструйований еталон, що дозволяє визначати певні властивості (процеси, стани) соціальної системи, ментальності, поведінки окремих соціальних суб'єктів та ін.. соціальних формоутворень, як такі, що відповідають критеріям гомеостазу (балансності та рівно важності).

44. *Соціальна психіатрія* – сукупність соціотехнологій, орієнтованих на психопрофілактику особистості в соціально-неекологічних середовищах та життєвих ситуаціях, що характеризуються стресогенністю і невизначеністю (алкоголізація, вживання наркотиків, безробіття, тюремна ізоляція, розлучення і т.п.).

45. *Соціальна система* (в її ментально-інформаційному вимірі) – аутопойетична сукупність патернів інтеракцій, опосередкованих структурованим культурою суспільства символічним досвідом, який передається з покоління в покоління у вигляді колективних символів, і детермінований духовними, економічними, соціально-історичними, географічними, кліматичними, ландшафтними та ін. умовами життя людей, які населяли і населяють дану територію.

46. *Соціальна система* – матриця можливих сценарних виборів системи в просторі і часі, представляє собою розгорнуту в соціальних підсистемах ідентичність, що акумулює, в згорнутому вигляді, патерни реагування на певні виклики середовища, і можливість пристосувального або перетворюючого впливу на соціальні умови, які сприяють або перешкоджають її аутопойетису.

47. *Соціальне смислоутворення* – сукупність процесів символічної трансгресії: сигніфікації (первинне наділення соціальною значущістю, інтерсуб'єктністю), генералізації (усуспільнення смислів через мережу соціальних комунікацій) та легітимації (вторинного інституційного закріплення) соціальних смислів.

48. *Соціальний катарсис* – вивільнення соціальних емоцій контактної аудиторії під впливом застосування певного різновиду соціотерапевтичних технологій – ток-шоу.

49. *Соціальний семіозис* – здійснювана смислопродукуючою підсистемою соціальної системи діяльність по присвоєнню кодів і знаковому відокремленню приналежного соціальній системі від неприналежного їй.

50. *Соціальний смисл* – це когнітивно-афективно-етологічний конструкт, що виражає відповідність диспозицій певного суб'єкта інтенції його соціальної поведінки, або ж міру адекватності семіозису і практики.

51. *Соціальний стан* – функціональна характеристика соціуму, в якій виявляються ті його глибинні особливості, завдяки яким соціуму притаманні ті чи інші сутнісні форми існування (наприклад, його готовність або неготовність до лабільних і розумних соціальних трансформацій).

52. *Соціальний топос* – відносини між соціальними агентами зі специфічними для них практиками смислоутворення.

53. *Соціальні настанови* – уніфіковані для членів конкретного соціуму прагнення, ідеали, переконання, наміри, потяги та інтереси, які характеризують ментальність різних соціальних груп та процес соціального смислоутворення.

54. *Соціодіагностика* – генералізований соціологічний інструмент визначення відповідності між колективно-безсвідомими змістами, ментальністю та ідентичністю як ієрархічно-залежними рівнями організації цілісного образу системи.

55. *Соціодіагностика* – набір алгоритмів, процедур (технік) ідентифікації та вимірювання соціальних властивостей, процесів та станів різних суб'єктів, які в своїх ментальних та соціально-поведінкових проявах об'єктивують ці властивості, процеси та стани як такі, що відносяться до полюсу соціальної норми або ж патології («соціопатії») або ж соціальної дисфункції.

56. *Соціодіагностика* – система більш або менш формалізовано-алгоритмізованих способів визначення ментальних атрибутів та відповідних їм соціально-поведінкових проявів суб'єктів, що гарантує співставлення соціально-фактичного (емпіричного) вияву соціальної дійсності із набором науково- (і – частково – ідеологічно-зконструйованих) оціночних критеріїв, підданих теоретико-соціологічній рефлексії.

57. *Соціодіагностика* – сукупність інструментів ідентифікації і структурованого опису соціальних властивостей, процесів та станів, які знаходять своє кількісно-якісне заломлення в різних соціальних підсистемах, спільнотах та інституціях, соціальної системи в цілому, перебуваючи у відповідному оціночному континуумі від соціальної норми до патології (соціопатії).

58. *Соціодіагностичне профілювання ментальності* – формалізовано-структурований опис ментальних атрибутів етно-соціальної спільноти як системо-утворюючої складової соціальної системи, який передбачає соціологічну рефлексію зазначених атрибутів в їх соціально-свідомісних та поведінкових виявах в соціальній системі як цілому та її окремих підсистемах.

59. *Соціоєвалюація* – алгоритмізована концептуально-методологічна, конструктивно-логічна система соціологічних інструментів, матриць, критеріїв і моделей оцінювання та ідентифікації (виявлення, проявлення) конкретного явища, яка направлена на інтегративну метасистемну *євалюацію* соціетальних станів соціальної системи, соціальних суб'єктів та тенденцій розвитку соціуму як цілого.

60. *Соціотерапія* – як інструментарій корекції, модифікації та трансформації властивостей, структурних складових, станів та процесів соціальної системи, який дозволяє здійснювати відновлення стану соціальної норми із збереженням екологічності різних соціальних сегментів (підсистем, інституцій та спільнот, що є складовими соціальної системи).

61. *Соціотерапія* – надання соціальної допомоги в ситуаціях різного роду соціально-системних утруднень у випадку виникнення потреби покращити якість життєдіяльності як окремих осіб, так і соціуму в цілому.

62. *Соціотерапія громад і соціотерапія через громади* – соціотерапія, що використовується безпосередньо членами громад без спеціальних (соціально-психіатричних) знань та навичок; передбачає вияви соціального альтруїзму, що дає можливість уникати ізолюваності і депривації комунікативних потреб особи.

63. *Соціотерапія ментальності* – сукупність ціленаправлених логічних алгоритмізованих соціотехнологій-операцій (дій, спрямованих на виконання якої-небудь задачі), направлених на унормовування та трансформацію ознак ментального профілю соціальної системи.

64. *Соціумотерапія* – терапія соціуму та його підсистем, унормовування (упорядкування, корегування) патологічних процесів та станів соціальної системи та параметрів її ментального профілю.

65. *Терапевтичні соціотехнології* – це алгоритми зовнішньої та/або (само)-корекції, модифікації та трансформації соціальної системи та її сегментів, індивідуального або ж групового суб'єкта з метою надання йому (суб'єкту) зовнішньої соціальної допомоги (або ж інформації щодо можливості отримання самопомоги) в ситуаціях соціальних утруднень, а також у випадку потреби покращити якість власної життєдіяльності.

66. *Техніки роботи з метамоделлю* – техніки прояснення абстрактних слів та термінів, що використовуються під час ток-шоу ведучими та експертами.

67. *Тренінгово-демонстраційна конференція-презентація* – це соціокомунікативна методика, у якій беруть участь кваліфіковані тренери-практики соціодіагностики та соціотерапії, представники бізнесу, державних структур та громад.

68. *Філософія соціуму* – це форма суспільного смислопродукування, структура соціального світогляду, концептуальне тлумачення феноменів буття суспільства.

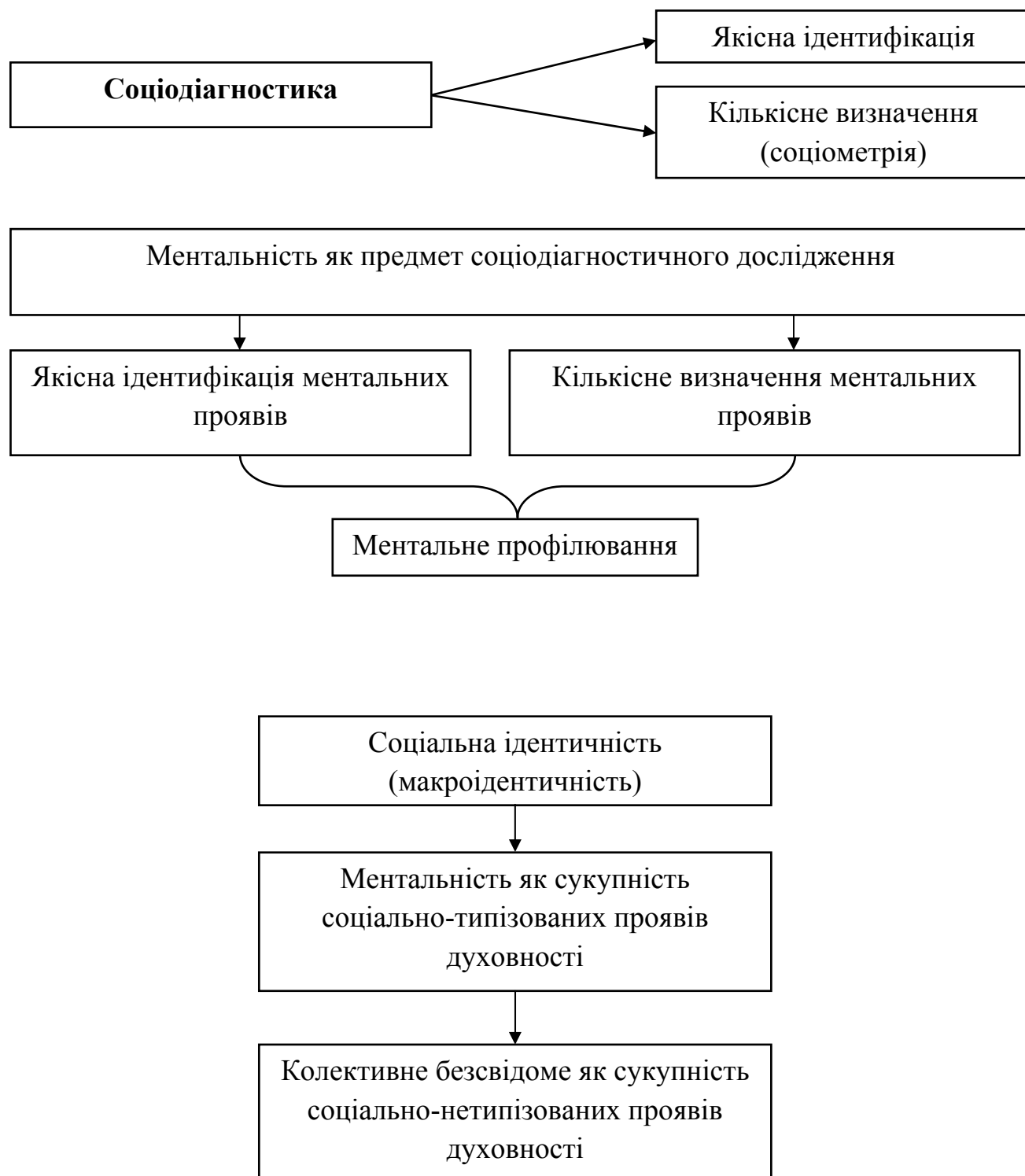
69. *Фрактал* – це інформаційна модель репрезентації соціального досвіду в метапрограмі соціальної системи, що являє собою закріплений завдяки домінуючій семіофункції аттрактор (аттрактори) (метасенс), відносно ізольований в якості привілейованого семіотичного ядра, у поєднанні з набором маргінальних (придушених, архаїчних) семіотичних функцій, що репрезентують потенційний соціальний досвід у вигляді архетипів – форм комбінації нереалізованих периферійних соціальних смислів. (Ю. Романенко)

70. *Цілісний аттрактор* – це ментальна структура, в якій досягається мінімізована дисипація (розсіювання) соціальної енергії при максимальній когерентності складових соціальної системи щодо її макроідентичності яка, в свою чергу, сприяє встановленню соціального порядку як конвенційного стану соціальної системи.

71. *Цінність* – матеріальний чи інформаційно-ідеальний (духовний) конструкт ноосфери чи соціального оточення, який корелює із потребами соціального суб'єкта та виступає об'єктом задоволення цих потреб, опосередковуючи їх формування.

72. *Google-групи* – це інтерактивні інструменти спілкування їх учасників, де повідомлення, які пишуться кожним із них розсилаються всім іншим.

ДОДАТОК Б

Рис. Б. Схема ментального профілювання та соціодіагностики

ДОДАТОК В

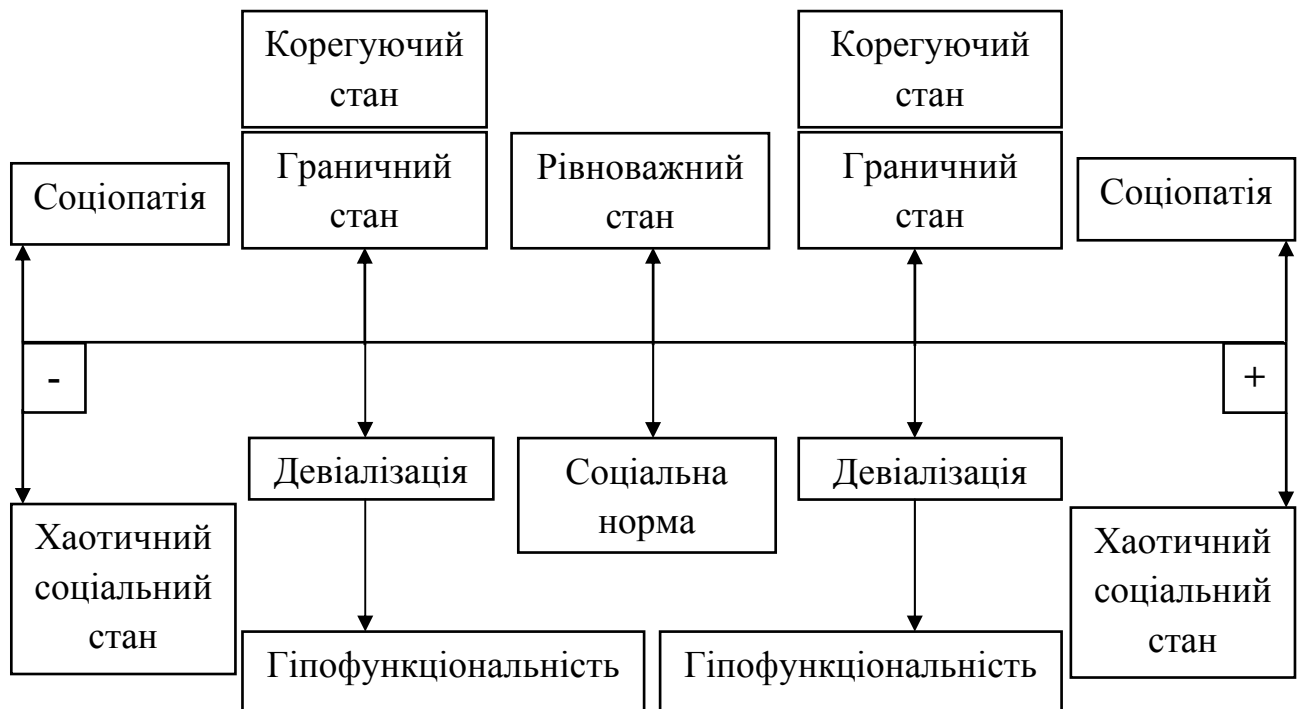

Рис. В. Схема девіацій в системному вимірі за Мертоном

ДОДАТОК Д

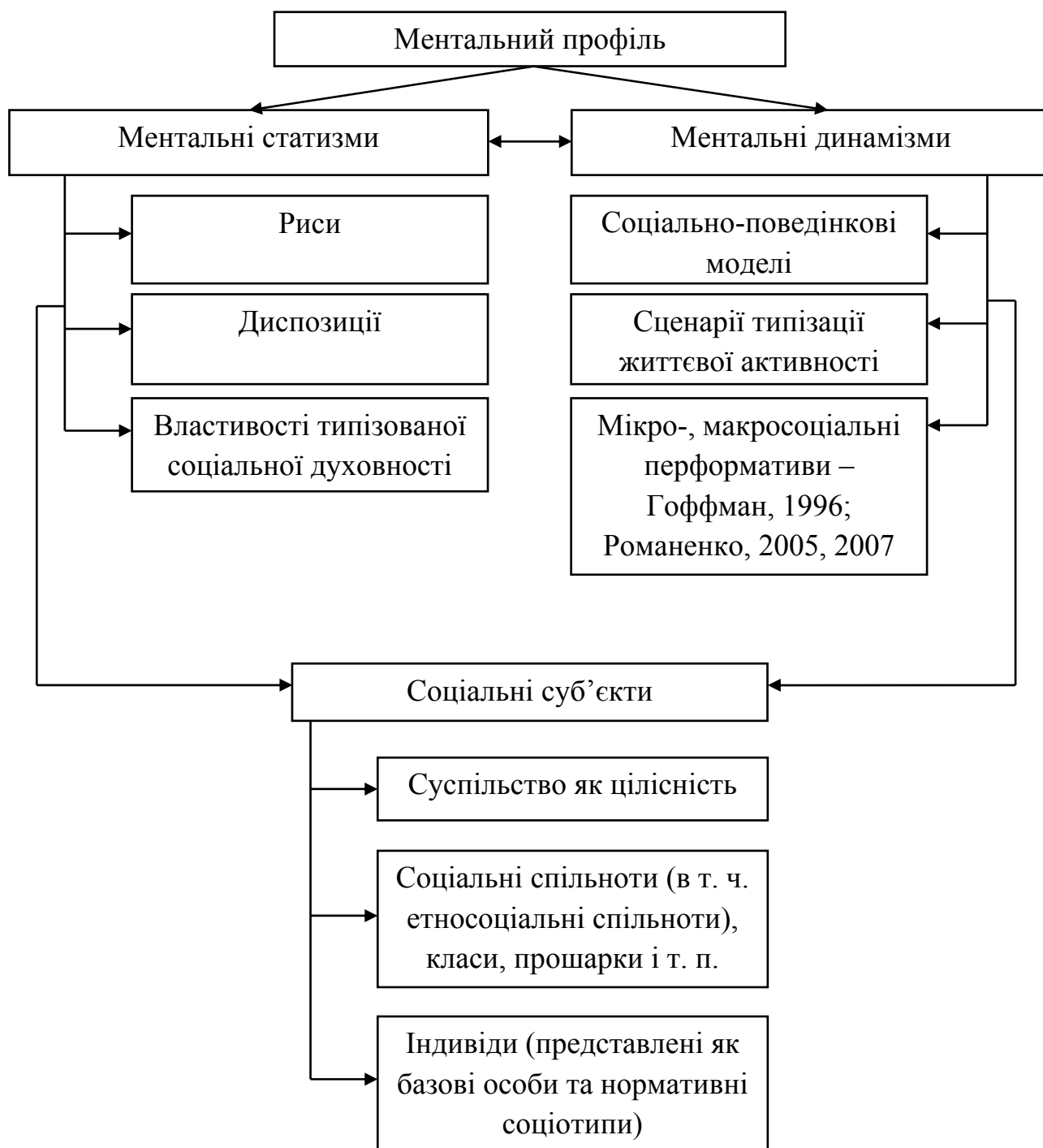
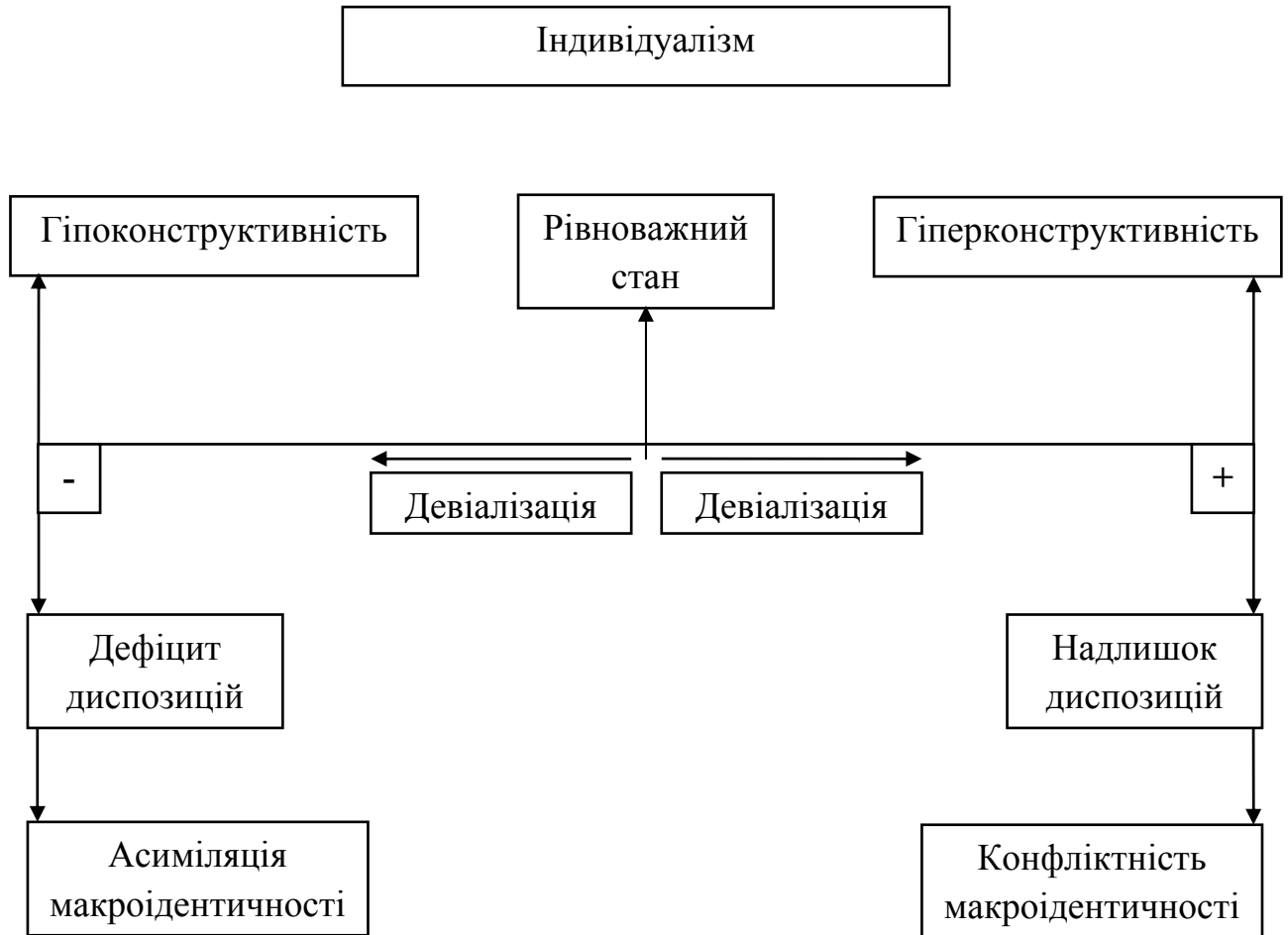

Рис. Д. Схема кореляції ментального профілю та суб'єктності

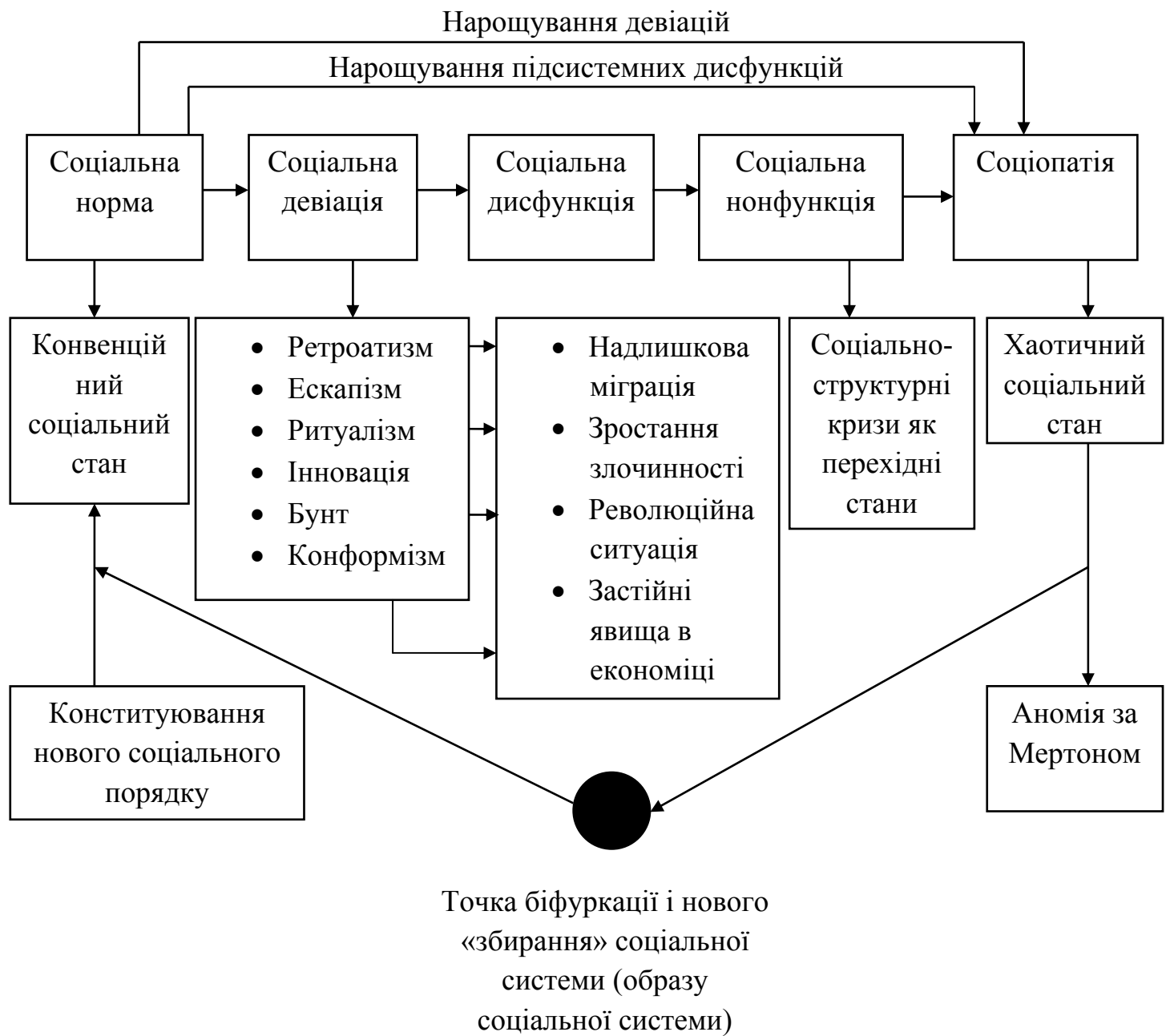

ДОДАТОК Е

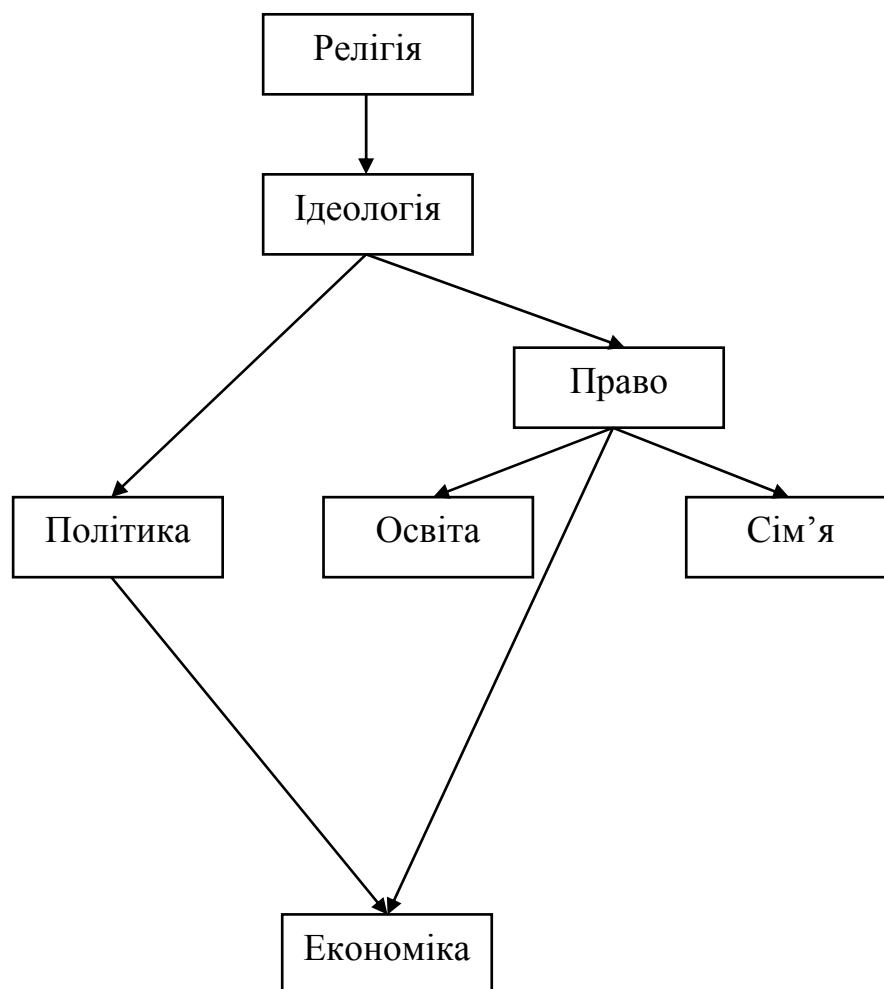
Рис. Е. Схема дисфункціональних (гіпофункціональних) проявів ментальних диспозицій

ДОДАТОК Ж

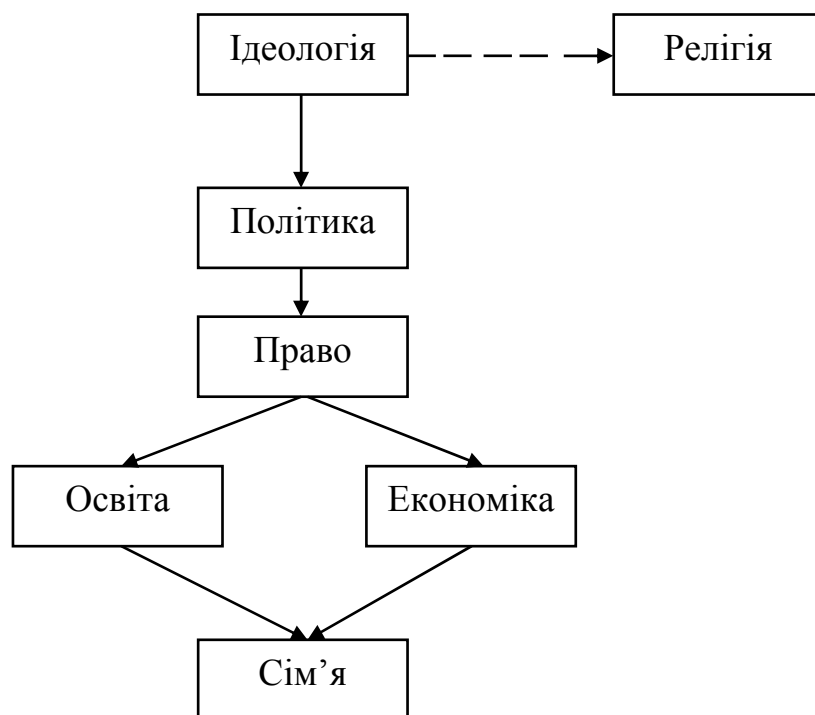
Рис. Ж. Схема нарощування девіацій

ДОДАТОК 3

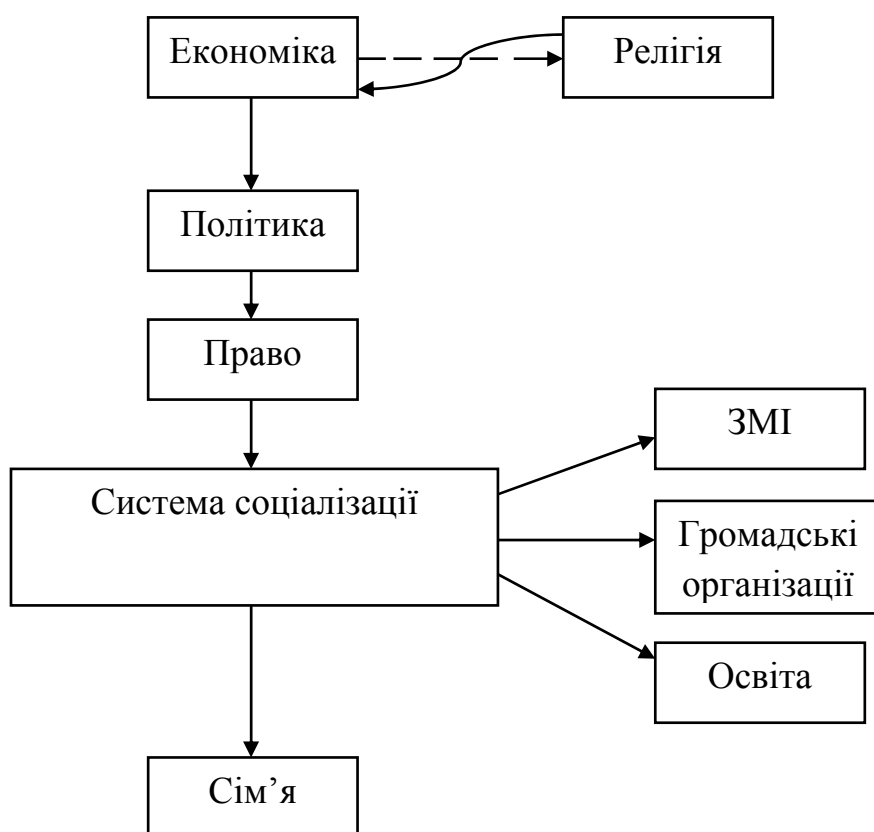
Рис. 3. Схема інституційної ієрархії арабо-ісламського світу

ДОДАТОК К

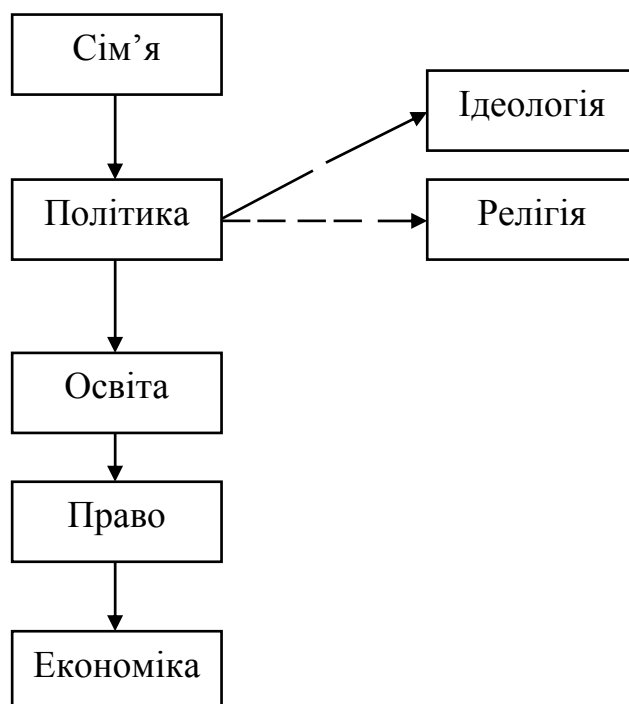
Рис. К. Схема інституційної ієрархії Росії

ДОДАТОК Л

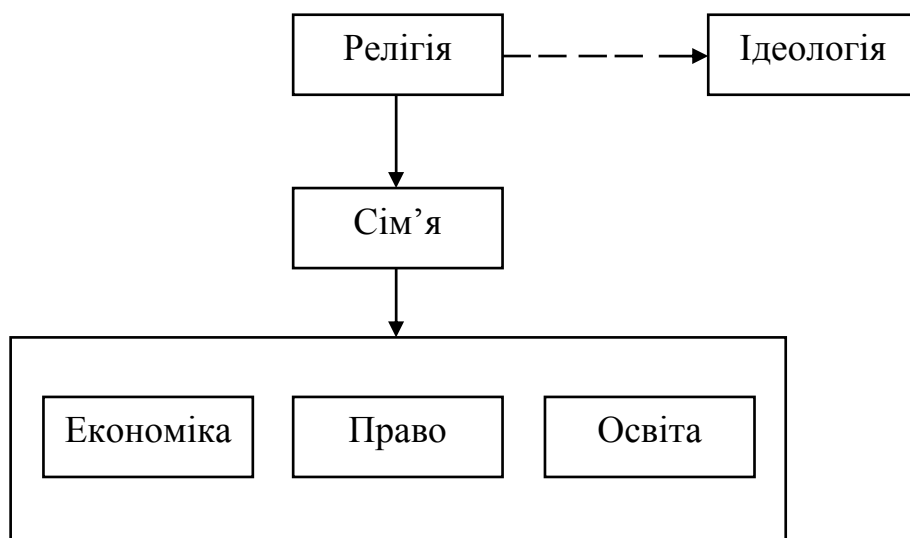
Рис. Л. Схема інституційної ієрархії США

ДОДАТОК М

Рис. М. Схема інституційної ієрархії Китаю

ДОДАТОК Н

Рис. Н. Схема інституційної ієрархії Індії

Національний педагогічний університет імені М.П. Драгоманова
Інститут соціології, психології та управління

Володимир Крячко

СОЦІОДІАГНОСТИЧНИЙ РАКУРС УКРАЇНСЬКОЇ МЕНТАЛЬНОСТІ

Підписано до друку 14.05.2012 р.

Формат 60x84/16. Тираж 300 екз. Замовлення № 1502

Папір офсетний. Ціфровий друк.

Умовно-друкованих аркушів - 15,38

Обліково-видавничих аркушів - 14,30

Гарнітура Times New Roman.

Видавництво ТОВ «НВП «Інтерсервіс»

Віддруковано СПД «Андрієвська Л.В.»

Свідоцтво серія В03 № 919546 від 19.09.2004 р.

м. Київ, вул. Бориспільська, 9,

тел.: (044) 586-48-65